

MINISTERIE VAN ONDERWIJS EN WETENSCHAPPEN

RIJKSINSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

MONOGRAFIEËN NR. 13

VERVOLGING VAN
ZIGEUNERS IN NEDERLAND
1940 - 1945

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1979

VERVOLGING VAN ZIGEUNERS IN NEDERLAND 1940 - 1945

DOOR

DR. B. A. SIJES

IN SAMENWERKING MET

TH. M. DE GRAAF

A. KLOOSTERMAN

J. F. A. VAN LOENEN

G. J. VAN SETTEN

A. L. VISSER

WITH AN ENGLISH SUMMARY

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF

1979

Copyright 1979 by Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

PRINTED IN THE NETHERLANDS

STAATSDRUKKERIJ 'S-GRAVENHAGE

ISBN 90 247 2201 2

INHOUD

VOORWOORD	1
HOOFDSTUK 1 ZIGEUNERS, LANDTREKKERS EN WOONWAGENBEWONERS (TOT 1918)	3
HOOFDSTUK 2 ZIGEUNERS EN GRENSBEWAKING	13
<i>Politie en Burgemeesters</i>	13
<i>Zigeuners aan de Nederlands-Belgische grens</i>	17
<i>Zigeuners aan de Nederlands-Duitse grens</i>	26
<i>Zigeuners en Volkenbond</i>	28
HOOFDSTUK 3 BESTRIJDING VAN DE 'ZIGEUNERPLAAG' IN DUITSLAND	33
<i>Vóór 1933. Vervolging; wetgeving in Beieren</i>	33
<i>1933 - 1940</i>	36
<i>Rassenforschung</i>	36
<i>Zigeuners als criminologische groep beschouwd</i>	38
HOOFDSTUK 4 VOORTGAANDE VERVOLGING IN DUITSLAND (1938 - 1940)	41
HOOFDSTUK 5 INTERNATIONALE BESTRIJDING VAN DE ZIGEUNERS	48
<i>Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens. Oprichting</i> .	48
<i>Nederland en de anti-zigeunercentrale</i>	54
<i>Een algemene Nederlandse bevolkingsregistratie</i>	67

HOOFDSTUK 6	REGISTRATIE EN CONTROLE DOOR NEDERLANDSE INSTANTIES TIJDENS DE BEZETTING	71
	<i>Algemeen</i>	71
	<i>De Rijksidentificatiedienst</i>	72
	<i>Het Centraal Bevolkingsregister</i>	74
HOOFDSTUK 7	NEDERLANDS INITIATIEF TOT HET INSTELLEN VAN BEWAAKTE KAMPEN	77
HOOFDSTUK 8	MAATREGELEN VAN DE BEZETTENDE MACHT	83
HOOFDSTUK 9	DE VERZAMELKAMPEN	87
	<i>De voorbereiding</i>	87
	<i>De uitvoering</i>	93
HOOFDSTUK 10	WOONTOESTANDEN VAN ZIGEUNERS (1940 - MEI 1944)	97
HOOFDSTUK 11	DE 'CENTRALE AANHOUING' 16 MEI 1944)	106
	<i>Zigeunertransport op 19 mei '44</i>	120
HOOFDSTUK 12	ONTRECHTING EN Vernietiging (1941 - 1944)	123
	<i>Uitzonderingsmaatregelen in Duitsland</i>	123
	<i>Vernietiging</i>	124
	<i>De Sowjet-Unie</i>	124
	<i>Joegoslavië</i>	126
	<i>Auschwitz</i>	128
	<i>De experimenten</i>	130
NAWOORD	. . . . .	135
BIJLAGEN	. . . . .	141
SUMMARY	. . . . .	167
LIJST VAN VERMELDE BRONNEN	. . . . .	175
LIJST VAN AFKORTINGEN	. . . . .	179
REGISTER	. . . . .	183

VOORWOORD

Een aantal jaren geleden begon ik met een onderzoek naar de lotgevallen van de tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland wonende zigeuners. Door onvoorziene omstandigheden was ik niet in staat het toen door mij reeds verzamelde bronnenmateriaal te bewerken. Daarom riep ik met medewerking van prof. dr. M. C. Brands, hoogleraar in de theoretische geschiedenis, de hulp in van vijf – inmiddels afgestudeerde – doctoraalstudenten in de geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Zij toonden zich bereid het aanwezige bronnenmateriaal te ordenen en aan te vullen om vervolgens van hun bevindingen verslag te doen in de vorm van doctoraalscripties.

Na een aantal gezamenlijke besprekingen waarin vooral de methode en de techniek van het onderzoek besproken werden, werd een definitieve werkverdeling gemaakt. We hebben ons hierbij vooral door praktische overwegingen laten leiden, dat wil zeggen door de omvang van het materiaal en niet door inhoudelijke criteria. Annelies Visser bracht verslag uit over de periode vanaf het eind van de 19e eeuw tot 1930, Annemarie Kloosterman behandelde de periode 1930–1940, Thera de Graaf en Gertjan van Setten beschreven de situatie in 1940–1945. Bovenvergenoemde verslagen betroffen alle de ontwikkelingen in Nederland. De in Duitsland tegen zigeuners genomen maatregelen vormden het onderwerp voor de scriptie van Jos van Loenen.

Tijdens het onderzoek waren wij ons ervan bewust, dat een geheel ongewijzigde publikatie van de gezamenlijke scripties niet mogelijk zou zijn. Bij het samenstellen van de definitieve tekst – een taak die mij was toebedeeld – heb ik, na overleg en in overeenstemming met de auteurs van de scripties, wijzigingen aangebracht die de samenhang tussen de afzonderlijke studies meer tot hun recht zouden doen komen. De wijzigingen bestonden uit het bekorten, hergroeperen en gedeeltelijk herschrijven van de scripties. De oorspronkelijke teksten zijn echter voor zover mogelijk intact gelaten.

In deze studie geven wij een beschrijving van de politiek van de Duitse en de Nederlandse autoriteiten tijdens de bezettingsjaren, in het bijzonder van hun politiek met betrekking tot de registratie, vervolging en deportatie van in Nederland vertoevende zigeuners. De periode vóór 1940 werd in het onderzoek betrokken

om na te gaan in hoeverre de vooroorlogse Duitse en Nederlandse maatregelen met betrekking tot zigeuners verband hielden met hetgeen leden van deze groep tijdens de oorlog overkomen is.

Een overzicht van het gebruikte bronnenmateriaal vindt de lezer achter in het boek. In die gevallen waarin van de gebruikte archiefstukken in de voetnoten geen vindplaats is vermeld, bevinden de betrokken documenten of hun afschriften zich in de verzameling van het Rijksinstituut en wel in de 'Collectie onderzoek zigeuners'. De stukken zijn daarin opgenomen in de volgorde van de hoofdstukken. De citaten zijn niet in de moderne spelling overgebracht maar overgenomen in de spelling waarin zij toentertijd werden geschreven. De namen van de personen die wij interviewden zijn, op hun verzoek, alleen aangeduid met de eerste letter van de achternaam. Van de enkelen die geen bezwaren hadden, vermelden wij hun namen.

Een studie als deze is meer dan het werk van de vijf genoemde personen en ondergetekende geweest. Veel dank zijn wij verschuldigd aan de vele zigeuners die bereid waren ons te ontvangen en naar beste weten in te lichten, alsmede aan de ambtenaren van de ministeries van Binnenlandse Zaken, Justitie, Buitenlandse Zaken, Sociale Zaken en van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Van de ons ter beschikking gestelde archieven van de procureurs-generaal, van de Koninklijke Marechaussee en van de Rijksidentificatiedienst hebben wij een ruim gebruik kunnen maken.

Bijzondere vermelding bij de totstandkoming van dit werk verdient Lau Mazirel, die in 1974 overleed. Met de hulp van haar man, Robert Hartog, was zij door haar grote kennis van de levensomstandigheden van woonwagenbewoners en van zigeuners in het bijzonder een grote steun bij ons werk. Ook met deze kennisoverdracht hoopte zij de maatschappelijke en culturele situatie van die groepen te verbeteren. Van vele anderen die ons incidenteel hielpen mogen wij hier noemen Marten W. de Boer, Charles Romney en J. E. van Winden, toentertijd studenten in de culturele anthropologie aan de universiteit in Leiden.

B.A. Sijes

HOOFDSTUK I

ZIGEUNERS, LANDTREKKERS EN WOONWAGENBEWONERS (TOT 1918)

Deze studie handelt over de lotgevallen van twee moeilijk te onderscheiden groepen mensen in Nederland: de 'woonwagengewoners' in het algemeen en de 'zigeuners' in het bijzonder. 'Woonwagengewoners' kan men eenvoudig beschrijven als 'mensen die in woonwagens leven' – hoewel zal blijken dat vóór, tijdens en na de bezettingstijd allerlei onderscheid is gemaakt tussen verschillende 'soorten' woonwagengewoners.

Een omschrijving van de andere groep, de zigeuners, is nog moeilijker te geven. Al over de herkomst van dit zwervende volk is weinig met zekerheid te zeggen; algemeen wordt nu aangenomen, dat de zigeuners 'ergens uit het noordwesten van India' afkomstig zijn.¹ In Nederland wordt het eerst melding van hen gemaakt te Deventer in 1420. Op grond van hun verhalen, als zouden zij uit Egypte verdreven christenen zijn, werden zij 'Egyptenaren' of 'Egypters' (vergelijk het Engelse 'gipsy') genoemd; andere benamingen waren 'Heidens', 'Ongers' of 'Ungers' (Hongaren).

Aanvankelijk schijnen deze vreemdelingen, die men dus een tijdlang voor pelgrims hield, hier en elders niet slecht ontvangen te zijn. De bronnen spreken van keizerlijke en andere hoge aanbevelingen, die zij aan de besturen van de bezochte steden konden overleggen, en van herberging op kosten van die steden. Toen echter de eerste verwondering over deze exotische trekkers had plaats gemaakt voor ergernis over de talrijke vermogensdelicten, waarvan zij – terecht of niet – werden beschuldigd, veranderde de houding der overheden.

De landsheerlijke plakkaats, die na ca. 1530 regelmatig tegen de Egypters werden uitgevaardigd, werden allengs grimmiger van toon. Al onder Karel V zijn deze plakkaats soms niet alleen tegen de Egyptenaren gericht, maar ook tegen 'anderen volgens heurluyder geselschap'.² Dat wijst erop, dat ook andere zwervers zich bij zigeunergroepen aansloten. Daarbij moeten we – naast ballingen en gevluchte misdadigers – wel voornamelijk denken aan dat permanente element van

---

¹ Vgl. O. van Kappen: *Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de noordelijke Nederlanden (1420–±1750)* (Assen 1965); (afg. v. Kap-
pen), p. 18 e.v.   ² A.v., p. 529.

onrust in het Europa van de vroege nieuwe tijd: de afgedankte (of onbetaalde) huursoldaten. Vermenging van deze twee groepen werd zeker ook in de hand gewerkt door het feit, dat nogal wat zigeuners zelf in krijgsdienst gingen.¹

Of de zigeuners door de omgang met deze groep tot steeds zwaardere misdaden vervielen (zoals van Kappen meent) is, door de eenzijdigheid van het bronnenmateriaal nooit met zekerheid te zeggen. Zeker gaat het niet aan om, zoals deze schrijver doet, onderscheid te maken tussen de betrekkelijk onschuldige 'raszui-vere' zigeuners van de 15e eeuw en de met 'crimineel rapalje' vermengde 'bastarden oftewel halfbloedzigeuners' die in de volgende eeuwen optraden.² Een andere verklaring voor de steeds hardere repressie van de 'Egyptenaren' geeft van Kappen zelf overigens ook al aan: 'de principiële onverenigbaarheid van nomadische levenswijze en (rechts)opvattingen met die van de sedentaire bevolking', samenhangend met een 'impulsieve antipathie', vooral van 'minder ontwikkelde en conservatieven' jegens onvertrouwd en afwijkend gedrag.³

Het strengere optreden van de overheden had in elk geval geen afschrikwekkende werking op het gedrag van de zigeuners en hun lotgenoten. Aan het eind van de 17e eeuw is, integendeel, een duidelijke polarisatie opgetreden in hun conflict met de justitie. Opgejaagd door de steeds meer effectieve plattelandspolitie en tot de moed der wanhoop aangevuurd door de dreiging van wrede straffen, organiseerden de zigeuners en de anderen zich in welbewapende benden, die op het platteland ongetwijfeld ernstig huishielden. Dit optreden van grote roversbenden was overigens een algemeen verbreid verschijnsel in de 18e eeuw, en zeker niet kenmerkend voor de zigeuners. Veeleer werden zij, door hun precaire rechtspositie, tot dit desperate gedrag gedwongen.

De ernst van de toestand wordt intussen geïllustreerd door de buitengewone maatregelen, waartoe de overheden hun toevlucht namen. Interprovinciale 'conventies' werden gesloten, waarbij de justitiële autoriteiten van de betrokken gewesten elkaar machtigden, zigeuners op andermans grondgebied te achtervolgen. Ook met de Duitse grenslanden Bentheim, Kleef en Münster werd een dergelijke samenwerking aangegaan. De grootscheepse 'heidenjachten', waarbij vaak ook de militie werd ingeschakeld, maakten in de jaren 1720–1730 een dramatisch einde aan het optreden (en waarschijnlijk grotendeels aan het bestaan) van zigeuners in Nederland. Tegen deze gecoördineerde vervolgingen waren zij niet opgewassen. Zij vluchtten weg en een klein gedeelte schijnt erin geslaagd te zijn een relatief veilig gebied als Elzas-Lotharingen te bereiken. Een ander deel is misschien opgegaan in inheemse zwerversgroepen. 'Het is niet overdreven te beweren', aldus van Kappen, 'dat de overigen in de eerste helft van de 18e eeuw systematisch zijn uitgeroeid'.⁴

Na ca. 1735 vernemen wij vrij plotseling geen ondubbelzinnige berichten meer

¹ A.v., p. 131, 152. ² A.v., p. 529 e.v. ³ A.v., p. 531. ⁴ A.v., p. 9.

van zigeuners in Nederland. Pas een eeuw later wordt weer sporadisch melding gemaakt van groepjes zigeuners binnen de Nederlandse grenzen, voornamelijk uit Duitsland afkomstig.¹ Uit dergelijke immigranten is de Nederlandse zigeunerbevolking, aan wier lotgevallen deze studie gewijd is, opgebouwd geweest.

Of er enige verwantschap bestaat tussen deze groep en die, waarvan de ondergang in het voorgaande is behandeld, is niet na te gaan. Een poging daartoe zou ook zinloos zijn: de taal, het 'Romani', is een onzekere factor; de zgn. raciale criteria kunnen hiertoe geen bijdrage leveren. Als er al sprake kan zijn van een gemeenschappelijke afkomst, dan moeten we ons toch realiseren, dat er een voortdurende vermenging is geweest tussen zigeuners en 'inheemse zwervers'. In de periode vóór ca. 1730 waren dat, zoals we zagen, vooral gewezen huursoldaten, ballingen en andere ontheemden. In de tweede periode van zigeuneraanwezigheid in Nederland gingen zij – althans ogenschijnlijk – op in een andere groep: de woonwagenbewoners.

Omstreeks dezelfde tijd waarop de zigeunervervolgingen hun hoogtepunt vonden, begonnen vanuit Westfalen emigranten het land binnen te trekken, die hun brood verdienden als handwevers, kleermakers, strodekkers en scharenslijpers.² In de regel trokken zij in kleine groepen van plaats tot plaats. Overnacht werd in boerenstallen. Soms bleven zij lang op dezelfde plaats; zo placht één familiegroep te overwinteren in de veenkoloniën. Dergelijke 'landtrekkers' bevonden zich vandoor ook in het zuiden van het land, met name in Noord-Brabant en in het Rijk van Nijmegen; waarschijnlijk stamden zij af van vroegere turfwinners en afgedankte huursoldaten (in de Generaliteitslanden waren tijdens de Republiek steeds veel troepen gelegerd). Daarnaast waren er reizende kooplui: kramers en venters.

Van al deze groepen is in de tweede helft van de vorige eeuw een deel geheel of ten dele sedentair geworden; een ander deel is 'via kruiwagens, hondekarren, met paarden bESPannen platte wagens en huifkarren tenslotte overgegaan op een woonwagen, die hun ook in de wintermaanden als woning kon dienen.'³ De kleine groepen zigeuners, die omstreeks dezelfde tijd weer hier te lande verschenen, gingen meestal dezelfde beroepen uitoefenen als de landtrekkers (behalve de eerder genoemde waren dat ook: stoelenmatter, ketellapper en seizoenarbeider in de landbouw).

Ook zij gingen steeds meer van woonwagens gebruik maken. In hun dagelijkse bezigheden en behuizing verdwenen uiterlijk de verschillen tussen beide groepen; door buitenstaanders werden zij wel aan elkaar gelijk gesteld.

Tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw hebben deze zwervende groepen, ondanks velerlei wrijvingen, in een zekere mate van harmonie met de sedentaire bevolking geleefd. Als bringers van nieuws en ander vertier verlichtten zij het plattelandse isolement; ook de door hen aangeboden goederen en diensten zullen

¹ J. H. A. Wernink s.j., *Woonwagenbewoners. Sociologisch onderzoek van een marginale groep* (Assen 1959), (afg. Wernink), p. 35. ² A.v., p. 36 e.v. ³ A.v., p. 41.

vaak welkom zijn geweest. Omgekeerd traden de landtrekkers zelf door deze vreedzame contacten ook enigszins uit hun isolement: o.m. in Drente blijkt, dat zij 'omstreeks het midden van de vorige eeuw enigermate waren binnengetroten in het milieu van de plattelandssamenleving en er een bescheiden functie vervulden.'¹

In de tweede helft van de 19de en het eerste kwart van de 20ste eeuw is echter aan deze geleidelijke integratie een einde gekomen en zijn de landtrekkers-woonwagbewoners in een nieuw, volledig isolement teruggedrongen. De oorzaken van deze terugslag moeten gezocht worden in het proces van modernisering, dat de Nederlandse samenleving in die jaren doormaakte. Om te beginnen nam, door de ontsluiting van het platteland, de economische en communicatieve functie van de landtrekkers in betekenis af. Bovendien waren zij, voor zover zij hun intrek in woonwagens hadden genomen, niet langer aangewezen op de gastvrijheid van de boeren; verwijdering ontstond. Maar vooral werd de verhouding tussen de trekkers en de sedentaire bevolking beïnvloed door het veranderde sociale klimaat in Nederland.

De na ca. 1870 sterk opkomende industrialisatie, het groeiende bewustzijn bij de arbeiders en de angst voor een sociale omwenteling, maakten veel politieke leiders duidelijk, dat er een andere sociaal-politieke koers moest worden ingeslagen. De invloed van de staat op het maatschappelijk leven zou zich moeten gaan uitbreiden. Behalve de angst voor een opkomende socialistische beweging waren hierbij nog een aantal andere factoren in het spel.

Het beginsel van '*laissez faire*' begon aan kracht in te boeten. Economische vooruitgang, zo begon men in te zien, kon niet losgekoppeld worden van een minimum aan algemeen welzijn voor de gehele bevolking, dus ook voor de minder bedeelde groepen. Eén overweging van belang kwam daar nog bij: de toenemende industrialisering eiste, dat de arbeiders in een optimale conditie aan het productieproces konden deelnemen. Om dit te bereiken waren oplossingen noodzakelijk voor nijpende problemen met betrekking tot de volksgezondheid, de woonomstandigheden, bedrijfsongevallen, algemene ontwikkeling en zo meer. Dat het particulier initiatief en de kerkelijke weldadigheidsinstellingen voor deze taken niet meer berekend waren, was duidelijk. Die bereikten immers slechts een beperkte groep en beschikten bovendien niet over de noodzakelijke financiële reserves. Alleen de staat met zijn gecentraliseerd ambtenarenapparaat zou de gewenste oplossingen kunnen bieden.

Op het gebied van de wetgeving kwamen deze nieuwe opvattingen over de rol van de overheid tot uitdrukking in een aantal belangrijke sociale wetten. Vooral het liberale ministerie Pierson-Goeman Borgesius (1897-1901) heeft een belangrijke bijdrage tot de totstandkoming daarvan gehad. Zo ontstonden de Woningwet, waarbij gemeentebesturen het recht kregen slechte woningen onbewoonbaar te

¹ A.v., p. 64 e.v.

verklaren, en tevens de verplichting bouwverordeningen op te stellen met eisen, waaraan nieuwe woningen moesten voldoen; de Gezondheidswet, met voorschriften over drinkwatervoorziening, hygiënische woninginrichting en bestrijding van besmettelijke ziekten; de Kinderwetten, ter bescherming van kinderen tegen verwaarlozing en mishandeling, en de Leerplichtwet.

Een aantal mensen viel echter nog buiten deze wetgeving; daartoe behoorden de woonwagenbewoners. De Woningwet van 1901 was immers niet van toepassing op woonwagens en woonschepen.¹

Wel bestond er de mogelijkheid dat de gemeente bij plaatselijke verordening deze materie regelde.² Een door de regering in 1903 ingestelde Staatscommissie, die de regering van advies moest dienen welke aanvulling in het Wetboek van Strafrecht nodig was om bedelarij, landloperij en habituele dronkenschap doeltreffender te bestrijden en te bestraffen,³ achtte daarentegen een regeling van rijkswege betreffende het gebruik van woonwagens niet alleen wenselijk, maar ook noodzakelijk.⁴ Het verslag van de commissie – gedateerd 22 juni 1907 – maakte er melding van, dat in het algemeen onder de burgemeesters de opinie heerste, dat men te doen had met een bevolking die 'een groot maatschappelijk gevaar' opleverde. Het verslag vervolgt:

'De in dit milieu (de enkele welingerichte, niet overbevolkte kermiswagens zijn thans buiten bespreking) verkeerende bevolking, die tot de onderste lagen van de maatschappij behoort, kan niet anders dan een sociale hinder, eene ware plaag zijn. Voor zoover zij eenig beroep uitoefent, bestaat dit in scharen slijpen, stoelen matten, venten, harmonica spelen, hardloopen, verlotingen houden van eigengemaakte voorwerpen; de hoofdkomsten worden echter door bedelen, veelal in den vormomden vorm van venten met nietswaardige artikelen, verkregen en wegens hun driest en brutaal optreden, soms met bedreigingen gepaard, gelukt het den bewoners maar al te wel hierin een bestaansmiddel te vinden. Op het platteland betreden zij de erven en dringen de huizen binnen, plegen kleine diefstallen hetgeen vooral voor de aan groote verkeerswegen gelegen gemeenten een voortdurende ellende is. Zij maken de wegen onveilig; door het uitspreiden van beddegoed en kleeren op den weg en het stoken van vuurtjes op den berm, ten einde hun maal te bereiden doen zij voorbijgaande paarden schrikken; zij doen gevaar van bosch- en heidebrand ontstaan. Trekhonden worden des nachts losgelaten, om voedsel te zoeken; de paarden worden dikwijls slecht bewaakt. Onder elkaar hebben de bewoners herhaaldelijk ruzie, die niet zelden tot gevechten leidt, soms met doodelijken afloop. Misbruik van sterken drank is schering en inslag en grootendeels wordt hieraan het geld besteed, dat zij door zelf te bedelen en vooral ook door hun kinderen te laten bedelen hebben verkregen. Het komt niet zelden voor, dat uit één gezin vijf of zes personen bedelen. Een van de grootste grieven tegen de ongenooide gasten is de strooperij; stelen van veldvruchten, kappen van hout, laten weiden op eens anders terrein geschiedt herhaaldelijk. Voornamelijk zijn de zigeuners te vreezen; zij zijn de schrik van de bevolking, daar zij, terwijl zij inkoop doen in winkels, zich handig weten te verrijken en een treurig feit is het

¹ De woonschepen laten wij hier verder buiten beschouwing. Op 31 dec. 1899 waren er 10.445 bewoonde schepen. Hieronder viel een categorie vaartuigen, die aan boord hadden een schipper, al of niet met gezin, 'die op eerlijke en voor niemand aanstotelijke wijze zijn brood verdiende.' Maar er waren ook schepen, 'die, half versleten, veeleer wrakken mogen worden genoemd....' Zie 'Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk besluit van 22 sept. 1903, No. 51. Bedelarij en landloperij; woonwagens en woonschepen: habituele dronkenschap.' ('s-Gravenhage 1907), (afg. Versl. St. Cie 1903), p. 105. ² A.v., p. 109. ³ A.v., p. 1. ⁴ A.v., p. 112.

dat hunne nog zeer jeugdige kinderen gewoonlijk reeds eene groote behendigheid plegen aan den dag te leggen in het doen van kleine diefstallen. Ook komt het voor, dat zigeuners uit handwagens, die zij op eenzame wegen aantreffen, alle waren wegnemen.¹

De commissie schijnt met de woonwagenbevolking niet in contact getreden te zijn² en zij was zelfs niet in staat 'de talrijkheid' van de woonwagens aan te geven, omdat er 'geen voldoende cijfers'³ aanwezig waren. Veel woonwagens kunnen het overigens niet zijn geweest. Volgens de landelijke telling van juli 1911 (de eerste op dit gebied) waren er in totaal 584 wagens die door ongeveer 2800 personen werden bewoond.⁴ De 'sociale hinder' door deze 'ten koste der gemeenschap levende nietsdoenners'⁵ dient dus wel met een korrel zout genomen te worden. En dit klemmt temeer als men niet uit het oog verliest, dat vechtpartijen, bedelarij en habituele dronkenschap in die dagen (de propaganda voor de geheelonthouding was reeds op gang gekomen) de sedentaire samenleving stellig niet onbekend waren.

Er is geen twijfel aan, dat de commissie van 1903 met groot vooroordeel haar verslag heeft opgesteld. Wij kunnen volkomen instemmen met Wernink, als hij schrijft dat 'in bijna iedere zin' de wrevel van de commissie tegen de woonwagenbevolking tot uiting komt. 'Van enig medeleven' is 'in het gehele verslag' weinig te bespeuren.⁶

Woonwagenbewoners stonden – zo blijkt – bij de rijks- en gemeentelijke overheid in een kwade reuk. En dat gold in het bijzonder de zigeuners. Zij waren 'voornamelijk . . . te vrezen.'⁷ Zij waren het woonwagenvolk, dat 'het brutaalst' in zijn optreden was en 'de grootste last' aan de politie gaf. Met het oog daarop, gaf de commissie de regering de suggestie de Vreemdelingenwet van 13 augustus 1849 strenger toe te passen: 'het hoofd van de politie van de grensgemeenten zij niet te gemakkelijk.'⁸

Na het bovenstaande zal het weinig verwondering wekken, dat de commissie tot de conclusie kwam, om de woonwagens aan een strengere controle te onderwerpen. Deze conclusie werd geformuleerd in het door de commissie in 1907 uitgebrachte verslag, waarin een 'Ontwerp van Wet op woonwagens en woonschepen' was opgenomen. In haar Algemene Beschouwingen gaf de commissie als haar wens te kennen, dat om bedelarij en landloperij te weren 'noodzakelijkerwijze' een regeling getroffen moest worden, die 'paal en perk' stelde aan 'het toeneemend euvel, teweegebracht door de bewoning van woonwagens en woonschepen.'⁹ Zo zou ook een einde gemaakt kunnen worden aan de verspreiding van besmettelijke ziekten, en kinderen van de 'zwervende bevolking' onderwijs dwingend kunnen worden voorgeschreven. Maar er is geen twijfel aan, dat het wonen.

¹ A.v., p. 106–107. ² Wernink, p. 30. ³ Versl. St. Cie 1903, p. 104. ⁴ Wernink, p. 66. ⁵ Versl. St. Cie 1903, p. 103, 106. ⁶ Wernink, p. 70. ⁷ Versl. St. Cie 1903, p. 107. ⁸ A.v., p. 111. ⁹ A.v., p. 103.

in een woonwagen 'bijna uitsluitend gezien (werd) als een dringend te bestrijden vorm van bedelarij en landloperij en van alles wat daarmee gepaard ging', aldus Wernink.¹ Hij wijst ook op het feit, dat het trekken de woonwagenbewoners in staat stelde, zich aan de politiecontrole te onttrekken. De bestrijding hiervan vormde één der factoren die er toe bijdroeg dat de wet van 26 juli 1918 een politieel karakter² kreeg, aldus Wernink, een opvatting die ook in het losbladig boekwerk '*Zorg voor woonwagenbewoners*' (voor het eerst in 1968 verschenen) wordt bevestigd. Minister Klompé noemde in de Tweede Kamer op 26 september 1967 het hoofddoel van de wet van 1918 'de bescherming van de samenleving tegen de risico's van de aanwezigheid van een trekkende bevolkingsgroep, die in zeer slechte economische en milieu-omstandigheden verkeerde, waardoor zij een bedreiging betekende voor de openbare orde en de gezondheid.'³ Vanuit deze beleidslijn: – bescherming van de samenleving tegen één bepaalde bevolkingsgroep – moesten, versterkt door overgeleverde opvattingen en vooroordelen, de sociale afstand⁴ en andere tegenstellingen tussen sedentaire en niet-sedentaire bevolking groter worden.

Volgens de 'Wet op Woonwagens en Woonschepen' van 1918 mochten in het vervolg woonwagens alleen bewoond worden indien door de Commissaris der Koningin een vergunning was verstrekt; deze vergunning werd alleen uitgereikt als de woonwagen 'ter bewoning geschikt' was en de bewoners 'voldoende middelen van bestaan' hadden. Het gunstige gevolg van dit voorschrift was, dat langzamerhand huifkarren en handwagens verdwenen en allengs betere woonwagens in gebruik genomen werden,⁵ uiteraard slechts door hen, die daarvoor de middelen bezaten. Slechts zelden maakten de Commissarissen der Koningin echter gebruik van hun bevoegdheid een vergunning te weigeren. Als de aanvrager eenmaal in het bezit van een dergelijke vergunning was, omdat hij bij de aanvraag bewijzen kon over voldoende middelen van bestaan te beschikken,⁶ dan werd daar in het vervolg weinig aandacht aan besteed, omdat de controle van de gemeentepolitie ten aanzien van deze kwestie praktisch achterwege bleef. Een politieel karakter alleen had deze wet dus niet. We komen daar nog op terug.

De door de Commissaris der Koningin verstrekte vergunning kreeg een nummer (een kenteken voor de wagen) dat ten behoeve van een eventuele opsporingsactie van de politie duidelijk zichtbaar op de wagen moest zijn aangebracht. Bepaalde wijzigingen in de vergunning, alsmede veroordelingen van een woonwagenbewoner moesten onmiddellijk aan de minister van Justitie worden medegegeeld. De gerapporteerde feiten moesten worden aangetekend in een algemeen register en voor zoveel nodig o.m. in het *Algemeen Politieblad* ter algemene kennis gebracht (zie artikel 19). De bedoeling van dit voorschrift komt wel zeer duidelijk

¹ Wernink, p. 70. ² A.v., p. 70. ³ Mr. J. Th. de Ruwe en mr. L. S. J. Buis: *Zorg voor woonwagenbewoners*. Met medewerking van mr. J. W. Blankert en M. J. Hoytink ('s-Gravenhage 1968), (afg. Zorg voor w.w.b.), IV, p. 10. ⁴ A.v., I, p. 21. ⁵ Wernink, p. 54. ⁶ A.v., p. 75.

tot uiting in een brief van de Commissaris der Koningin in Gelderland van 25 oktober 1919 aan de burgemeesters. Hij schreef:

'Wat nu betreft het geregeld toezicht op woonwagens en woonschepen, heb ik de eer U te verzoeken, Uw dienaren van politie op te dragen om in hun zakboek nauwkeurig aantekening te houden van dag, uur en plaats, waarop ze in de gemeente een woonwagen of woonschip aantreffen met vermelding van het kenmerk en van den naam van den houder der vergunning, en zich voorts telkenmale te vergewissen, dat de vergunning aanwezig is, dat geen andere dan de daarin aangeduide personen in wagen of schip verblijf houden en dat het vereischte kenmerk aan de achterzijde van wagen of woonschip is (–) aangebracht. Ook zag ik gaarne aantekening gehouden of kinderen van leerplichtige leeftijd worden aangetroffen en er op gelet wordt of bijzondere opmerkingen te maken zijn met betrekking tot de behandeling van trekdieren. (–) Van groot belang acht ik het ook indien de aantekeningen der politiedienaren in een bepaald register worden overgenomen, al ware het alleen om op die wijze den gang van de verschillende woonwagens en -schepen te kunnen volgen. Ook is het goed, dat de bewoners gevoelen, dat ze voortdurend onder nauwlettend toezicht staan.'

Belangrijk in de wet van 1918 was de bepaling, dat alle gemeentelijke, plaatselijke en waterschapsverordeningen met betrekking tot woonwagens vervallen werden verklaard; het was in de toekomst niet meer geoorloofd, dat het verblijf van een woonwagen in een gemeente geheel kon worden verboden. De gemeenteraden bleven alleen bevoegd bepalingen vast te stellen betreffende de plaats van de woonwagens binnen de gemeente (artikel 31). Wettelijk was er dus een einde gekomen aan de willekeur van gemeenten – wel of niet in het bezit van een reglement of verordening – 'om de woonwagenbewoners te verjagen, door te sturen, voor enige uren of dagen te dulden of toe te laten.'¹ Wij schrijven: 'wettelijk' was er een einde gekomen aan de willekeur, want ook na het in werking treden van artikel 31 op 1 januari 1927 bleef de politiek van de gemeentebesturen er vooralsnog op gericht de wagens zo snel mogelijk kwijt te raken zonder zich daarbij al te veel te bekommeren om naleving van de wet. De burgemeesters voelden er b.v. niets voor om tijdens een verblijf van willekeurige woonwagenbewoners in de gemeente uitkeringen te verstrekken binnen het kader van de armenzorg of kosten te maken voor onderhoud van het woonwagenkamp. Nog in 1929, toen artikel 31 dus al kracht van wet had, schreef de Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst (AGVD) aan de minister van Justitie:

'Over het algemeen is men in de gemeenten niet erg gesteld op woonwagenkampen; in sommige gemeenten is het kamp zodanig afgelegen, dat de woonwagens er niet komen, in andere gemeenten zijn de toegangswegen en het terrein zelf zo slecht, dat om deze reden al, de betrokken gemeente werd gepasseerd. Ik heb de indruk gekregen, dat – vooral in kleinere gemeenten, waar betrekkelijk weinig politie aanwezig is – het toezicht in het kamp te wensen overlaat; de politie komt eens een enkele maal per week kijken, maar bepaald een geregeld toezicht en een behoorlijke registratie van de woonwagens is daar niet.'²

¹ Zorg voor w.w.b. I, p. 21.   ² 5 maart 1929.

Ook aan de bepaling met betrekking tot het keuren van de wagen, waarmee de gemeentebesturen eveneens belast waren, werd slecht de hand gehouden. Een keuring werkte een langduriger verblijf slechts in de hand. Liever verstrekten men wat reisgeld en mondvoorraad of een vergunning om een voorstelling te geven op voorwaarde dat men daarna onmiddellijk uit de gemeente zou verdwijnen.

Nog op andere wijze probeerde men van gemeentewege het verblijf van woonwagbewoners te bemoeilijken. Velen van hen waren volstrekt niet op de hoogte van de talrijke gemeenteverordeningen, volgens welke, ondanks artikel 31, verblijf binnen de gemeente verboden werd. In vele verordeningen kwamen nl. strafbepalingen voor volgens welke het verboden was langer dan enkele uren te verblijven. Maar de woonwagbewoners veronderstelden dat ze, eenmaal in het bezit van een vergunning, in iedere gemeente konden verblijven. In zulk een situatie moet wel bij woonwagbewoners het gevoel ontstaan zijn, door de autoriteiten met willekeur behandeld te worden.¹

In tegenstelling tot wat de weg beoogde, ('inperking van het 'euvel' der woonwagens en van het rondtrekken der Reizigers'²) nam het aantal woonwagens niet af, maar juist toe. De redenen zijn niet alleen gelegen in het ontbreken van controle op de 'voldoende middelen van bestaan' van de woonwagbewoner en het toezicht op de 'geschiktheid' van de woonwag om te kunnen worden bewoond. Door de nijpende woningnood toentertijd hadden veel mensen hun toevlucht genomen tot een woonwag of – vooral in Amsterdam – een woonschip. Deze was 'een middel van huisvesting' geworden voor de sedentaire bevolking.³ Zo groeide reeds in de jaren twintig langzamerhand het besef dat andere voorschriften gemaakt moesten worden. Men vroeg zich af of op diegenen, die vanwege de woningnood in woonwagens of -schepen waren gaan wonen, niet de Woningwet van toepassing was.⁴ Tegen de overigen moesten dan nieuwe maatregelen van kracht worden, waarbij vooral de controle een belangrijke plaats zou moeten innemen.

In dit verband dient gewezen te worden op het in 1918 ingevoerde Vreemdelingenreglement. Toen na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog veel vreemdelingen naar Nederland kwamen en hier een toevlucht zochten, bleek het stelsel van informele toelating en verwijdering op den duur niet meer te hanteren. Zo

¹ K. Nieland: *De wet op woonwagens en woonschepen*. 1918 (Staatsblad No. 492). Met aantekeningen uit de gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen, ter uitvoering vastgestelde Algemene Maatregel van Bestuur enz. (Alphen aan den Rijn 1920), p. 52. ² Wernink, p. 74. ³ Nederlandse Staatswetten. Editie Schuurman en Jordens. No. 94. Woonwagenwet en Wet op Woonwagens en Woonschepen. Bewerkt door H. J. ten Houten (Zwolle 1971), (afg. Schuurman) p. 89. ⁴ Zelfs de regering schreef in de Memorie van Antwoord aan de Tweede Kamer bij de laatste wetswijziging in 1923 van artikel 35 van de Wet op Woonwagens en Woonschepen, dat 'het denkbeeld zou kunnen worden getoetst om het gebruik van woonwagens en woonschepen zonder meer te verbieden', zij het, dat zij daaraan toevoegde, 'dat dit denkbeeld hun voorshands van al te verre strekking voorkwam om niet aanstonds op overwegende bezwaren van praktische aard af te stuiten.' (Schuurman, p. 89).

kwamen naast de bestaande Vreemdelingenwet van 1849 aanvullende wetten tot stand, waarvan het Vreemdelingenreglement van 1918 een uitvloeisel was. In artikel 19 van dit Reglement¹ staat o.m., dat verblijf op bepaalde plaatsen in Nederland kon worden ontzegd aan personen die gevaarlijk worden geacht voor de openbare orde, veiligheid of zedelijkheid. Daar de zigeuners doorgaans niet de Nederlandse nationaliteit hadden of niet in staat waren dit met 'papieren' te bewijzen – zij konden bovendien niet altijd aantonen over 'voldoende middelen van bestaan te beschikken' – was er een mogelijkheid dit artikel op door de overheid ongewenste zigeuners van toepassing te brengen. Uiteraard begonnen de conflicten aan de grenzen, wanneer zigeuners Nederland wilden binnentrekken.

---

¹ Het lijkt ons zinvol dit bewuste artikel 19, in werking getreden 16 september 1918, hier grotendeels te vermelden. Artikel 19 luidt als volgt: 'De Inspecteur (bedoeld is de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee) is bevoegd aan een vreemdeling, die gevaarlijk wordt geacht voor de openbare orde, veiligheid of zedelijkheid, of die zich niet gedraagt naar de bepalingen, vastgesteld bij of krachtens dit reglement, eene bepaalde verblijfplaats aan te wijzen en hem daarheen te doen overbrengen, of wel hem het verblijf op bepaalde plaatsen van het rijk in Europa te ontzeggen en hem daaruit te verwijderen. Aan een vreemdeling, die door het hoofd van politie eener gemeente voor de toepassing van het eerste lid is voorgedragen, kan dat hoofd van politie, in afwachting van de beslissing van den Inspecteur, die gemeente als bepaalde verblijfplaats aanwijzen, of eene verblijfplaats in die gemeente aanwijzen en hem daarheen doen overbrengen, of wel het verblijf op bepaalde plaatsen van de gemeente ontzeggen en hem daaruit doen verwijderen, onder verplichting om daarvan, onder opgave van redenen, onverwijld schriftelijk mededeeling te doen aan den Inspecteur. Onder gelijke verplichting kan het hoofd van politie den getroffen maatregel intrekken of wijzigen.' Vreemdelingenreglement, Staatsblad 1918, No. 521. (afg. Vr. Rgl. 1918).

HOOFDSTUK 2

ZIGEUNERS EN GRENSBEWAKING

Politie en burgemeesters

Met de grensbewaking was vooral de Koninklijke Marechaussee (KM) belast. De problemen waarmee zij in die functie te maken kreeg waren van verschillende aard. Het nijpend personeelstekort was één der oorzaken waardoor zigeuners in toenemende mate kans zagen de grens te overschrijden, al dan niet door de buurlanden daartoe gedrongen. Dit gebrek aan personeel bleek in het bijzonder wanneer de Nederlandse grensbewaking op haar beurt weer wilde overgaan tot uitleiding – een eufemisme als men zich realiseert, dat er nogal eens krachtdadig opgetreden werd. De grenspolitie beschouwde de zigeuners als ongewenste vreemdelingen. Naar haar maatstaven immers verstoorde de zigeuners de orde en de veiligheid en hadden zij geen middelen van bestaan. Maar hoe deze zigeuners met de zwakke personeelsbezetting weer over de grens te krijgen?

Waren de zigeuners statenloos of beschikten zij niet over de vereiste papieren – wat vaak het geval was –, dan werden zij op dezelfde onofficiële wijze als waarop zij in Nederland gekomen waren, weer over de grens gezet. De Duitse en Belgische grenspolitie beschikte echter over meer manschappen, zodat er veel tijd, inspanning en vernuft van de Nederlandse grensbewakers gevraagd werd. Beschikten de zigeuners daarentegen over een buitenlands paspoort, dan kon weliswaar officieel tot uitlevering overgegaan worden, maar gemakkelijk verliep deze procedure meestal niet. De uitleiding werd veelvuldig getraineed. Dit gebeurde zowel door de zigeuners, die dan op het critieke moment hun papieren misten, als door de buitenlandse grensbewaking, met name de Belgische.

Een ander probleem voor de grensbewaking deed zich voor wanneer zigeuners van burgemeesters van grensgemeenten werkvergunningen of andere papieren (b.v. een bewijs van Nederlanderschap) hadden ontvangen, om b.v. op straat voorstellingen te geven. Eenmaal in het bezit van een werkvergunning konden de zigeuners niet zonder meer over de grens gezet worden. Zij voldeden dan aan de eis, dat zij voldoende middelen van bestaan konden verkrijgen.

Deze handelwijze van burgemeesters was een doorn in het oog van de grensbewaking. Over dit probleem bestond geen enkele vorm van overleg, hoewel naar

aanleiding van herhaalde klachten van de grenspolitie, het ministerie van Binnenlandse Zaken door middel van circulaires de burgemeesters verzocht een einde te maken aan het verstrekken van vergunningen en andere papieren; dit bleef echter zonder het gewenste resultaat. Zonder medewerking van de burgemeesters en zonder aanvulling van het grote personeelstekort van de grensbewaking was er geen effectieve manier om de zigeuners buiten de grenzen te houden of ze snel uit Nederland te verwijderen. Een 'slagvaardig' beleid was dus vrijwel onmogelijk.

Dit werd nog verder bemoeilijkt doordat verschillende organen bij deze kwestie betrokken waren. Zo werd ook opgetreden door gemeentepolitie, rijkspolitie, veldwachters en ook wel eens door militaire politie, die elk hun instructies verkregen van de verschillende overheden waaronder zij ressorteerden. Alle coördinatie ontbrak.

Zigeuners, die al dan niet uit vrije wil in Nederland waren gekomen, beschikten naar de maatstaven van de grenspolitie zelden over voldoende middelen van bestaan; in het buitenland waren zij – vaak onder strenge bewaking – al van her naar der gegaan om een geschikte grensovergang te vinden. Terwijl zij in België, van waar de meeste zigeuners over de grens kwamen, maar moesten zien hoe ze aan de kost kwamen, bestond in Nederland officieel de mogelijkheid hen enigszins te helpen om in hun levensonderhoud te voorzien. De plaatselijke autoriteiten konden dan de gemaakte kosten declareren in Den Haag. Het betekende natuurlijk niet, dat de zigeuners onmiddellijk officieel verzorgd werden zodra ze de grens gepasseerd waren. Meestal moesten zij de eerste tijd zelf zien rond te komen.

De grensbewakers hadden de grootste moeite alle overgangen in de gaten te houden. Zij moesten dan ook vele overuren maken. Daar personeelsuitbreiding echter niet in aanmerking kwam, werd steun van andere corpsen dan de Koninklijke Marechaussee door de burgemeesters graag aanvaard. Zo werd de grenspolitie wel ter zijde gestaan door Burgerwachten, in 1918 in het leven geroepen om indien nodig mee te helpen het wettig gezag te handhaven.

Toch bleef het ondanks alle mogelijke inzet vrijwel onmogelijk de grens zodanig te bewaken dat er geen ongewenste vreemdelingen over konden komen. De grensbewaking deed haar best hen, wanneer zij eenmaal de grens overschreden hadden, zo snel mogelijk te 'lozen' (deze term werd herhaaldelijk gebruikt als het ging om afval¹), maar werd vaak geconfronteerd met de situatie, waarin de zigeuners niet meer als ongewenste vreemdelingen beschouwd konden worden. Dit was het gevolg van de handelwijze van de burgemeesters; wij wezen er reeds op. Tot goed begrip van zaken willen wij hieraan nog het volgende toevoegen.

De burgemeesters in de grensprovincies verschaften de zigeuners behalve werkvergunningen ook bewijzen van Nederlanderschap en andere identiteitspapieren; schriftelijke werkvergunningen werden zelfs al verstrekt, als de zigeuners nog in het buitenland waren, zodat de grenspolitie geen recht had hun de toegang

¹ Zowel in de ambtelijke stukken als in de persorganen komt men dergelijke woorden tegen.

te weigeren. Dit beleid van sommige grensgemeenten lijkt in tegenspraak met hun wens dit 'volkje' zoveel mogelijk buiten de gemeenten te houden. Maar de gemeenten voerden deze politiek, omdat zij er zich van bewust waren, dat de grenspolitie de zigeuners toch niet buiten de grens kon houden. Om nu hun eigen gemeente zoveel mogelijk te vrijwaren van onrust die zigeuners zouden kunnen veroorzaken, gaf de gemeente al bij voorbaat werkvergunningen af, waardoor aan één voorwaarde voor verblijf in de gemeente was voldaan, t.w. de mogelijkheid om in eigen onderhoud te kunnen voorzien. Een voorwaarde voor het verkrijgen van een dergelijk papier was daarbij vaak dat de zigeuner beloofde na de door hem gegeven voorstellingen weer verder te trekken. De burgemeesters hadden op deze manier geen rompslomp met onderhoud, vervoer en declaraties.

Met name kolonel F. C. A. van der Minne, de Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst (AGVD), bleef tegen een dergelijke gang van zaken protesteren. Reeds in 1924 had hij hierover aan de inspecteur der Koninklijke Marechaussee (IKM) G. J. F. Bauduin en aan de minister van Justitie geschreven:¹

'Herhaaldelijk worden van Marechaussee, Rijksveldwacht en Politietroepen inspannende diensten vereist, om deze vreemdelingen buiten onze grenzen te houden. Sedert 1923 zijn verschillende van deze vreemdelingen in het bezit van Italiaansche paspoorten waarvoor geen visa in Nederland meer worden vereischt.² Het wil mij voorkomen, dat al dergelijke vreemdelingen als ongewenst moeten worden beschouwd, terwijl de voorstellingen die zij geven voor de Nederlandsche bevolking van weinig belang zijn te achten. Desniettenstaande blijkt, dat tal van burgemeesters schriftelijk vergunning geven tot het houden van vertooningen, welke vergunningen dan weder als reclamemiddel elders worden gebezigd.'

De minister van Justitie in die tijd, mr. Th. Heemskerk, richtte zich naar aanleiding van deze brief tot de minister van Binnenlandse Zaken, jhr. mr. Ch. J. M. Ruys de Beerenbrouck. Hij was het met Van der Minne eens, dat dergelijke zigeunergezelschappen ongewenst waren, vooral met het oog op de algemene veiligheid. Hij merkte op, dat Italianen weliswaar geen visum nodig hadden, maar dat zij, wanneer zij uit hoofde van de openbare orde of veiligheid ongewenst waren, wel uitgeleid konden worden.³ Heemskerk verzocht Ruys de Beerenbrouck de burgemeesters op hun onjuiste gedrag te attenderen.

In augustus '24⁴ verwittigde de minister inderdaad de Commissarissen der Koningin, die op hun beurt de burgemeesters op het hart drukten:

'...ter vergemakkelijking van de taak van de politie in deze, vergunningen als bovenbedoeld niet meer te verleenen en het verwijderen van die zigeuners te bevorderen.'⁵

¹ AGVD aan IKM, 25 febr. 1924. ² Voor Italianen werd het visum in 1923, voor Duitsers in 1926 afgeschaft. Meer hierover bij dr. L. de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('s-Gravenhage 1969), (afg. De Jong, *Geschiedwerk*), I, p. 493 e.v. ³ Just. aan BZ, 7 maart 1924.

⁴ Circ. BZ aan CdK, 18 aug. 1924 (aangevuld 16 okt. 1924). ⁵ CdK in de prov. Groningen aan de burg.(s) in die prov., 21 aug. 1924.

De burgemeesters hebben zich, zoals we opgemerkt hebben, veelal niet aan deze opdracht gehouden. In de volgende jaren heeft de minister van Binnenlandse Zaken in diverse circulaire's zijn verzoek herhaald. Hij deed dit op aandringen van de minister van Justitie, die door de grensautoriteiten overstelpt werd met rapporten, waaruit bleek, dat de burgemeesters zich niet stoorden aan het verbod papieren af te geven, ook al konden zij verplicht worden de betreffende zigeuners, op grond van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement, een verblijfplaats in hun gemeente te geven.

Deze maatregel, de enige die de minister kon hanteren, bracht toch niet de verlangde verandering in het gedrag van de burgemeesters teweeg. Zij konden zich ook maar al te vaak beroepen op door hogere instanties getroffen maatregelen, zoals uit het volgende voorbeeld blijkt. De burgemeester van Bergen op Zoom werd in februari '29 medegedeeld, dat hij zigeuners aan wie hij ten onrechte papieren verstrekt zou hebben, in zijn gemeente moest opnemen. Naar aanleiding hiervan stuurde de burgemeester aan de minister van Justitie een telegram van de volgende inhoud:

'Hedenmiddag 3 uur deelde commandant Koninklijke Marechaussee mij mede, dat hij in opdracht kapitein districtscommandant te Breda mij moest berichten dat voornemen bestond om zigeuners die in bezit van legitimatiepapieren afgegeven te Bergen op Zoom te dirigeren of transporteren naar hier. Ben van oordeel dat deze wijze van mededeelen op zijn zachtst uitgedrukt de grenzen van het gemeentelijke overschrijdt. Voorts protesteer ik ertegen en zal mij blijven verzetten met alle beschikbare veroorloofde middelen dat van regeeringswege zigeuners naar Bergen op Zoom worden gedirigeerd op grond van het vreemdelingenreglement uit de crisisjaren maar vooral omdat de afgifte der papieren te Bergen op Zoom steunde op papieren afgegeven door den burgemeester van Eindhoven en deze weder op papieren afgegeven door den burgemeester van 's-Gravenhage en het ministerie van Buitenlandse Zaken.'¹

Van samenwerking tussen de ministeries was geen sprake. Op het ministerie van Justitie bleef men verre van tevreden omdat het ministerie van Binnenlandse Zaken niet verder ging dan het telkens herhalen van circulaire's waarin werd medegedeeld dat de zigeuners in het algemeen als ongewenst te beschouwen waren.² Zo b.v. de circulaire's van 25 september '30 en van 8 mei '35. De laatste (inmiddels was mr. J. A. de Wilde minister van Binnenlandse Zaken geworden) was gericht aan de Commissarissen der Koningin met het verzoek de burgemeesters, die daarvoor in aanmerking kwamen, ervan op de hoogte te stellen, dat aanwezigheid hier te lande van 'dergelijke buitenlandsche zwervers' vooral in de huidige tijdsomstandigheden, zoveel mogelijk moest worden voorkomen. 'De huidige tijdsomstandigheden' zullen toentertijd wel geweest zijn: de slechte economische omstandigheden en niet te vergeten, de eerste vluchtelingen uit Duitsland. Wij komen hier nog op terug.

¹ Tgm burg. Bergen op Zoom aan Just., 4 febr. 1929. ² Circ. o.m. van BZ aan burg.(s), 25 sept. 1930 en van 10 maart 1933. Zie ook BZ aan CdK, 8 mei 1935.

Zigeuners aan de Nederlands-Belgische grens

Bij hun pogingen de zozeer ongewenste zigeuners buiten Nederland te houden raakte de grensbewaking onvermijdelijk in conflict met de bewaking aan de Belgische kant van de grens, die immers ook opdracht had zigeuners te 'lozen'. Zo ontstond een reeks onverkwikkelijke situaties. Hoe b.v. zigeuners als pionnen¹ heen en weer werden geschoven blijkt o.m. uit een artikel in *De Maashode* van 22 november '28:

'Groote benden Zigeuners probeeren de Nederlandsche grens over te trekken en Nederland binnen te dringen.... Wat een zorg dit brengt aan de politie in de grensstreken, is bij velen onbekend. Lukt het den Belgischen gendarmes het lastig volkje Nederland in te jagen, dan zitten we er hier mee te kijken en moeten wij op onze beurt de waakzaamheid der Belgen zien te verschalken. Intusschen gaan de dames en heren van den stam hun gang, rooven en stelen als de raven en berokkenen den lieden in de dorpen en op het platteland zeer veel schade... Niet alleen op de hoofdwegen doch ook op de kleinere wegen staan wachtposten, Maréchaussées, Rijksveldwachters, kommiezen, jachtopzieners, alles wat op politieeel gebied in de grensplaatsen voorhanden is, sinds enkele dagen op post. De Belgen zitten met de onwelkome gasten leelijk in hun maag. Ze hebben ze ontvangen van Frankrijk, dat dit volkje maar naar België meent te moeten spuien. Men durft er Frankrijk niet te weerstreven, durft ze niet terug te jagen naar den grooten 'Vriend' en nu moeten Duitschland en Nederland het maar ontgelden. Die passen daar natuurlijk heerlijk voor....'²

Het geciteerde kranteartikel geeft uitstekend de toestand aan de zuidelijke grens weer. In België was het beleid ten aanzien van deze ongewenste vreemdelingen verscherpt, hetgeen een toenemende druk op de Nederlandse grens tot gevolg had. Bovendien werd het vooroordeel dat zigeuners rovende en stelende benden waren door het Belgische beleid versterkt, doordat het de zigeuners in België onmogelijk gemaakt werd om aan de kost te komen. In Nederland was dit voor de zigeuners ook moeilijk vooral als zij met het oog op een eventuele uitwijzing in de grensgemeenten geconcentreerd werden gehouden.

Het verscherpte beleid van de Belgische regering tegen vreemdelingen was niet alleen tegen de zigeuners gericht. Er waren in België in die tijd veel onlusten tussen o.m. fascistische en antifascistische Italiaanse arbeiders met als gevolg dat het toezicht op alle vreemdelingen werd verscherpt. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* (a.v.) van 28 mei '30 vermeldde in dit verband, dat er een speciaal register van de in België verblijvende vreemdelingen zou worden aangelegd en dat de Belgische minister van Justitie een volmacht kreeg om alle preventieve politiematregelen te treffen, die hij gewenst achtte. Hij zou dus voortaan de uitdrijving of aan-

¹ Een opperwachtmeester van de KM sprak van een 'schaakspel'. De zigeuners waren 'de stukken en wij schuiven ze'. (Van een kranteartikel (dd. 10 dec. 1928) dat onder de kop 'Tragisch zigeuner-leven aan de Belgische grens' verscheen, was de naam van de krant afgeknipt). ² Ochtendblad. Het artikel verscheen onder de kop 'De Zigeunerplaag' en was overgenomen uit het blad '*De Grondwet*' (z.d.).

houding aan de grens van ongewenste elementen mogen bevelen, aldus het artikel.¹

De brigadecommandant van de 1e divisie der Koninklijke Marechaussee was hiervan reeds op de hoogte. Aan de districtscommandant in Breda meldde hij in een brief van 14 februari '30:

'Uit zeer betrouwbare bron en ook van uitlatingen der gendarmes, weet ik dat het bevel van Hooger hand luidt, dat de zigeuners de grens over moeten op Nederlands gebied. Ter wering van zigeuners en andere vreemdelingen zijn en worden de Belgische grensbrigades met twee of meer hoofden versterkt' –

en hij vervolgde:

'Indien geruchten en courantenberichten juist zijn, dan bestaan er plannen om de zigeuners en een aantal vreemde Fascisten en Communisten het land uit te drijven.'²

Uitleiding uit Nederland werd vrijwel onmogelijk, toen de Belgische grensbewaking versterking kreeg. Van tijd tot tijd kwamen zelfs Belgische gendarmes in burgerkleren zich in Nederland op de hoogte stellen van de plaats waar de zigeuners zich bevonden.³

In afwachting van hun al dan niet officiële uitleiding (dat hing van hun papieren af) bevonden de zigeuners zich bij of in een der grensgemeenten waar de bevolking dan in angstige spanning verkeerde. De berichtgeving in de pers en het optreden en de maatregelen van de politie droegen daar uiteraard toe bij. De inspecteur der Koninklijke Marechaussee deed daarom de minister van Justitie het voorstel de zigeuners onder te brengen op een rijksterrein in Noord-Brabant of naar de strafkolonie te Veenhuizen te vervoeren. Dit zou wel hoge kosten met zich meebrengen – aldus de inspecteur – maar het verdiende de voorkeur 'boven het prijsgeven van de bevolking aan de strooptochten dezer nomaden.'⁴ De minister van Justitie aanvaardde dit voorstel niet, maar wees (nogmaals) op de mogelijkheid van het indienen van declaraties voor verzorging en vervoer.⁵

¹ AGVD stuurt Just. een afschrift van dit NRC-artikel. ² Brig. C (1e div. KM) Sijstermans aan de Distr. C te Breda, 14 febr. 1930. ³ 1e Div. C. H. L. E. G. J. Werner aan de IKM, 6 april 1929. De Nederlandse grensbewaking maakte zich aan dezelfde praktijken schuldig. Het was wat dat betreft 'de pot verwijt de ketel'. Zie bijv.: Distr. C 2e div. aan Div. C 2e div. (Maastricht): Ned. marechaussees zowel in Duitsland als in België in burgerkleren om 'de bewegingen der zigeuners na te gaan'. De Distr. C 1e div. (A. A. S. van Alphen) te Breda aan officier van Justitie te Breda, 27 juni 1932. Hoewel er Nederlandse manschappen in burger in België waren geweest schreef hij: 'Van Belgische zijde gebeurden de gesignaleerde handelingen niet alleen hetzelfde, maar werd aan het naspoeren van zigeuners in ons land zelfs het karakter gegeven van een vaste bewaking'. Deze brief door PG te 's-Hertogenbosch aan Just. gestuurd. ⁴ IKM aan Just., 8 april 1929. ⁵ Just. aan IKM, 17 april 1929. De minister noemde het voorstel nogal verstrekkend en zou er niet toe overgaan 'zoolang niet blijkt dat de toestand ten aanzien van de zigeuners bij vroeger vergeleken een ernstiger karakter aanneemt'. Bovendien ging hij niet in op een procedure-versnellend voorstel van de IKM, nl. om deze laatste volmacht te geven gemeenten etc. uitgaven etc. te doen, zonder eerst een beslissing van Just. te hoeven afwachten.

Zelden of nooit kwamen bij de problemen met betrekking tot de verzorging, bewaking en uitleiding de ellendige omstandigheden van de zigeuners zelf ter sprake. Slechts zeer incidenteel trok iemand zich hun lot aan en dan nog waren er vaak niet uitsluitend menselijke overwegingen in het spel zoals uit een brief van de inspecteur der Koninklijke Marechaussee aan de minister van Justitie, mr. J. Donner, blijkt. Eerstgenoemde deelde mee, dat de Belgische autoriteiten een aantal zigeuners in een vrachtauto naar de grens hadden gebracht om hen vervolgens Nederland binnen te jagen. De Nederlandse politie wilde deze mensen, die geen geldige papieren hadden weer terugsturen maar

'.... onmiddellijke uitvoering daarvan (was) uitgesloten, alleen reeds uit zuiver menselijke overwegingen, in verband met de geweldige koude en gezien de ten eenenmale onvoldoende kleding of andere beschutting, zowel voor de ouderen, doch ook van talrijke kinderen.... Behalve deze overweging had men rekening te houden met het feit, dat de geheele grens nacht en dag streng bewaakt (werd) door de Belgische Gendarmerie'.¹

De Nederlandse houding tegenover de zigeuners stak wel gunstig af bij de Belgische. Maar ook in Nederland was de situatie niet rooskleurig. Mr. E. Daub, advocaat en procureur te Venlo richtte zich althans tot de commandant van de 2e divisie der Koninklijke Marechaussee, J. Alma, om hem erop te wijzen dat reeds twee en een halve week bij Venlo zigeuners onder strenge bewaking verbleven, zonder dat zij ondersteuning kregen, terwijl ze zelf niet in hun onderhoud konden voorzien. Zij konden, omdat ze niet over de vereiste papieren beschikten, niet in Duitsland toegelaten worden. Daub vroeg

'.... eenige verzachting in het lot van deze mensen te brengen, hetzij door verstrekking van levensonderhoud, hetzij door hen zelf in staat te stellen daarin te voorzien'.²

De minister van Justitie (via de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch op de hoogte gesteld) had geen enkele consideratie en liet aan Daub meedelen 'dat zij het ook geheel aan zichzelf te wijten' hadden, 'dat zij onder strenge bewaking' stonden.³ Zij zouden hun Duitse paspoorten verstoep hebben om uitleiding te voorkomen.⁴

De moeilijkheden aan de grens leidden tot de opvatting, dat misschien alleen op internationaal niveau een oplossing zou kunnen worden gevonden. De inspecteur der Koninklijke Marechaussee verzocht in een schrijven van 22 februari '30 de minister van Justitie de nodige stappen te ondernemen.⁵ Inderdaad drong Donner enkele weken later er bij de minister van Buitenlandse Zaken, jhr. mr. F. Beelaerts

¹ 19 april 1929. De IKM citeerde uit een brief afkomstig van de commandant der 1e div. der KM. ² 11 febr. 1930. ³ Just. aan PG te 's-Hertogenbosch, 14 febr. 1930. De correspondentie verliep vrij snel. ⁴ A.v. Uit een brief van J. Alma aan de PG en de IKM, 13 febr. 1930, blijkt dat door de KM 'voor voeding voor man en paard' werd gezorgd. Vrij spoedig (in mei) waren de zigeuners in Duitsland.

⁵ IKM aan Just., 22 febr. 1930.

van Blokland op aan om de zigeunerkwestie spoedig bij de Belgische regering ter sprake te brengen; hij legde er de nadruk op, dat grensincidenten schering en inslag waren. Overigens: de minister gebruikte vrijwel dezelfde terminologie t.a.v. de zigeuners als de plaatselijke autoriteiten. Zo verzocht hij het ministerie van Buitenlandse Zaken

'ter zake met de Belgische Regeering in overleg te willen treden, opdat de verzekering verkregen worde, dat de Belgische Regeering niet verder zal trachten zigeunerbenden op ons af te schuiven; daarbij ware er tevens op te wijzen, dat geruchten gaan, dat de Belgische Regeering zooveel mogelijk de zigeuners uit België wil zetten.'

En hij vervolgde:

'Ik wijs er nog eens met nadruk op, dat de zigeunerbenden toch zeer zeker niet uit ons land afkomstig zijn en dat het mij voorkomt met de *comitas gentium* en een behoorlijke houding der betrokken Regeering in strijd te zijn, als, ondanks dit, gepoogd zal worden de in België vertoevende zigeuners, geheel of ten deele, naar ons land te loozen. Eene bespreking over het bedoelde onderwerp dringt mede, aangezien te voorzien is, dat, indien inderdaad order gegeven is of zal worden, meerdere zigeuners naar ons land uit te zetten, dit grensincidenten en moeilijkheden tot gevolg zal hebben.'

Beelaerts van Blokland ondernam via het Nederlands gezantschap in België² wel pogingen de Belgische regering van haar handelwijze te doen afzien, maar van de kant van het gezantschap werd erop gewezen, dat er herhaaldelijk dergelijke verzoeken tot de Belgische regering gericht waren zonder het gewenste resultaat en dat het daarom zinvoller kon zijn in een concreet geval uit te zoeken of enkele over de grens gezette zigeuners al dan niet gevestigd geweest waren in België. Mocht het antwoord bevestigend luiden, dan zou de Belgische regering genoodzaakt zijn een eind te maken aan de onregelmatigheden van de kant van de Belgische gendarmerie.³ Uit het feit dat eind 1931 hieromtrent nog gecorrespondeerd werd, mag men wel concluderen, dat Donner gelijk had toen hij zich afvroeg

'of men de zaak van Belgische zijde wel met eenige ernst heeft beschouwd.'

Intussen bleven de Belgische gendarmen de hand lichten met toezeggingen om niet zonder meer zigeuners over de grens te zetten. In de elkaar snel opvolgende brieven van Donner aan Beelaerts van Blokland kwam steeds duidelijker zijn opvatting over de Belgische regering naar voren. In zijn brief van 23 december '31 verzocht hij Buitenlandse Zaken

¹ Just. aan BuZa, 18 maart 1930 (vervolg op schrijven van 22 maart 1929). ² De gezant aldaar is op dat moment: jhr. mr. O. F. A. M. van Nispen tot Sevenaer (1928–1933). ³ Nederlandse gezant in België aan BuZa, 5 juli 1930. ⁴ Just. aan BuZa, 12 oktober 1931.

'in deze thans een krachtige démarche bij de Belgische Regeering te ondernemen.'¹

In februari '32 meldde de Nederlandse gezant in België, dat van Belgische zijde werd voorgesteld tot een regeling van de grensgeschillen te komen. Dit voorstel hing stellig samen met een in november '31 tussen België en Frankrijk gesloten verdrag.² Hierin werd bepaald, dat Franse nomaden (er werd niet van zigeuners gesproken) die zich in België bevonden, naar Frankrijk teruggestuurd konden worden en andersom. Nomaden van een andere nationaliteit zou doorgang verleend worden, als België of Frankrijk de enige doorgangsmogelijkheid was. Tenslotte zouden nomaden, van wie de nationaliteit niet vaststond, niet zonder toestemming over de grens gezet worden. Een gelijksoortig voorstel werd aan Nederland gedaan.³ Zigeuners in België met de Nederlandse nationaliteit en in Nederland met de Belgische nationaliteit zouden in respectievelijk Nederland en België toegelaten mogen worden. Evenzo moest aan zigeuners van andere nationaliteiten doorgang naar het land van herkomst verleend worden. Zigeuners van wie de Belgische of Nederlandse nationaliteit niet vaststond zouden niet zonder voorafgaande kennis en toestemming over de grens gezet mogen worden.⁴ Het Belgische voorstel werd door Beelaerts van Blokland voor nader advies doorgestuurd naar Donner. Eerstgenoemde was van mening, dat de totstandkoming van een regeling een bijdrage zou leveren tot de beëindiging van de grensincidenten, maar hij voegde eraan toe, dat

'dit doel in nog sterkere mate zou worden bereikt, indien beide Regeeringen zich tevens uitdrukkelijk verbonden om de uit België (Nederland) komende zigeuners, van wie duidelijk blijkt, dat zij zonder de uitdrukkelijke toestemming der Nederlandsche (Belgische) bevoegde overheden Nederland (België) trachten binnen te dringen, aanstonds terug te nemen.'⁵

Donner zond het voorstel om advies aan de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch en de inspecteur der Koninklijke Marechaussee (Afdeling Grensbewaking en Vreemdelingendienst). Hun reactie liet niets aan duidelijkheid te wensen over. De procureur-generaal had een geheel andere beoordeling van het Belgische voorstel dan Beelaerts van Blokland. Naar de mening van de procureur-generaal zou de voorgestelde regeling ten nadele van Nederland werken, daar België, niettegenstaande ontkennende verklaringen, steeds doorging zigeuners naar Nederland af te schuiven. Het voornaamste was z.i., dat de meeste zigeuners niet over een nationaliteit beschikten. Hij constateerde dan ook:

¹ Just. aan BuZa, 23 dec. 1931. ² Verdrag Frankrijk-België en Frankrijk-Luxemburg inzake zigeuners (resp. 13 nov. 1931 en 3 maart 1932 gesloten). ³ Overigens werd Nederland niet door België ingelicht over het Belgisch-Franse verdrag. ⁴ BuZa België aan BuZa Nederland, 15 febr. 1932. ⁵ BuZa aan Just., 26 febr. 1932.

'Ik zou dus voorzien dat wij een zeer groot aantal zigeuners zullen krijgen, die wij niet kwijt worden. Aan het vaststellen van de nationaliteit der zigeuners is zeer veel verbonden, omdat die mijns inziens doorgaans niet vast te stellen is. Het onderzoek naar de nationaliteit van de zigeuners zou ik noemen, niet alleen een zeer langdurig, maar ook een hopeloos werk. Op het oog ziet de voorgestelde overeenkomst er eenvoudig en praktisch uit, maar ik voorzie er voor ons land, indien zij gesloten werd, nog meer moeite en zorg van, dan tegenwoordig met de zigeuners reeds wordt ondervonden.'¹

In dezelfde geest antwoordde de Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst, van der Minne. Ook hij was tegen de door België voorgestelde regeling, want z.i. zou Nederland na het in werking treden ervan

'gewoonlijk' langen tijd met de zigeuners blijven zitten, voor hen moeten zorgen, wellicht met groot- en kans om hen nooit meer te zien vertrekken.'²

En van der Minne concludeerde:

'Er is daarom alle reden om de voorgestelde regeling aan te duiden, als zijnde niet door onze regering te aanvaarden.'

In de regeling van de Belgische regering werd voorgesteld de maatregelen door de '*Service Néerlandais compétent*' te laten verrichten. De minister van Justitie had voor de eventuele uitvoering aan het bureau voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst gedacht, maar van der Minne gaf in dezelfde brief te kennen dat het bureau '(in casu mijn persoon)' daarvoor niet in aanmerking kon komen. Hij was reeds 'overladen met werkzaamheden.'³ Wel was hij bereid de taak over te nemen als het bureau zou worden uitgebreid met een ambtenaar, die onder hem zou ressorteren en die alleen voor de behandeling van de zigeunerkwestie aangesteld zou zijn; Van der Minne probeerde nl. in een of andere vorm een aparte 'zigeunerdienst' in het leven te roepen. Donner ging hier niet op in.

Intussen gingen de grensincidenten voort. De Belgische gezant in Nederland rapporteerde weer eens het feit, dat Nederlandse marechaussees zich in burger op Belgisch grondgebied hadden begeven om de beweging van de zigeuners na te gaan.⁴ De procureur-generaal in 's-Hertogenbosch beklagde zich er bij de minister van Justitie over, dat de Belgische gendarmes zich ook aan dergelijke daden schuldig maakten.⁵

In deze situatie bleef de regeling die België had voorgesteld onderwerp van discussie. In de brief van 7 juli 1932 deelde de procureur-generaal mee, dat er suggesties waren gedaan de zigeuners naar een afgelegen eiland of naar Suriname of Hongarije te laten overbrengen. Een ernstig voorstel kon hij dit echter niet noemen. Met een regeling door de Volkenbond kon hij zich wel verenigen. Een derge-

¹ PG te 's-Hertogenbosch aan Just., 19 maart 1932. ² AGVD schetst aan Just. in deze brief hoe de zigeuners trekken, 21 maart 1932. ³ A.v. ⁴ BuZa aan Just., 9 juni 1932. ⁵ PG 's-Hertogenbosch aan Just., 7 juli 1932.

lijke oplossing bepleitte de procureur-generaal nog eens in een brief van 1 augustus '32 aan het ministerie van Justitie. De Volkenbond zou 'nu *misschien*' (onderstreept door de procureur-generaal) een oplossing kunnen brengen daar nagenoeg alle landen van Europa erbij betrokken waren.

Donner gaf uiteindelijk aan Buitenlandse Zaken te kennen, niets te voelen voor de regeling die door België was voorgesteld. Hij baseerde zijn betoog geheel op het schrijven van de procureur-generaal in 's-Hertogenbosch.¹ De beste oplossing zou zijn wanneer de toestand bevroren zou worden. Zigeuners, die in Nederland en België waren, moesten daar blijven. Donner gaf te kennen huiverig te zijn, zich in enig opzicht te binden, omdat men teveel afhankelijk was van een loyale houding van België. Veel vertrouwen in de medewerking van de Belgische regering had hij kennelijk niet.

'Men stelle b.v. het geval', aldus Donner, 'dat zigeuners hier te lande aangetroffen worden, die ons land reeds een eindweegs zijn binnengedrongen en hier reeds eenigen tijd verbleven hebben; hoe zal dan het bewijs te leveren zijn, dat deze uit België gekomen zijn? De zigeuners zelve zullen – hun bekende onbetrouwbaarheid staat daarvoor borg – dit verheimelijken, en verder bewijs zal dikwijls wel moeilijk te verkrijgen zijn. En zelfs als de zigeuners zelf hun komst uit België toegeven, zal België zelf dan aan deze mededeeling – terecht de weinige betrouwbaarheid der zigeuners aanvoerend – waarde hechten?'²

Donner zag de noodzaak van een verdrag niet in. Hij voerde als argument aan, dat met Duitsland aan de grens zoveel minder moeilijkheden waren terwijl er toch geen overeenkomst met dat land bestond; en hij wees erop, dat het wellicht van belang kon zijn te informeren hoe Duitsland tegen de zigeuners optrad.

De minister van Buitenlandse Zaken vond blijkbaar niet, dat de kwestie urgent was, want hij reageerde pas 2 januari '33 op het schrijven van Donner van 15 oktober '32. Zijn conclusie bleef echter, dat, met de redactiewijzigingen en aanvullingen, tot een regeling met België gekomen kon en moest worden. De onderhandelingen hierover bleven echter uit en tot een verdrag is het nooit gekomen.

Ook na de kabinetswisseling, die in mei '33 plaatsvond, kwam er geen oplossing op regeringsniveau tot stand.

Opvallend is vooral het star-afwijzende standpunt van het ministerie van Justitie en in het bijzonder van de organen die waren belast met de grensbewaking. De vrees in deze kringen voor een of andere regeling of verdrag met België (waar volgens de veronderstelling meer zigeuners verbleven dan in Nederland) was niet ongegrond. Men denke aan het feit, dat België de Nederlandse regering in het ongewisse had gelaten omtrent het verdrag dat met Frankrijk was gesloten. Bovendien had België zich in het verleden niet aan de – zij het niet officiële – afspraken gehouden. Donner althans had dan ook geen vertrouwen in de loyaliteit van België.

¹ Dd. 1 aug. 1932. ² Just. aan BuZa, 15 okt. 1932.

Kenmerkend voor de geringe verwachtingen die men bij de grensbewaking (vooral bij de Koninklijke Marechaussee) met betrekking tot internationale verdragen tussen regeringen inzake het zigeunervraagstuk koesterde, was het feit, dat de aandacht meer op de *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* te Wenen gericht werd; daar was het zigeunervraagstuk sinds 1931 herhaaldelijk ter sprake gekomen en werd een oplossing gezocht door internationale registratie. Door een dergelijke regeling zouden de moeilijkheden met betrekking tot de nationaliteit, zo verwachtte men, aanmerkelijk verminderen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken werd in die tijd over die contacten betreffende de zigeuners niet op de hoogte gehouden.

Eén aspect vraagt nog onze aandacht. Blijkens de departementale correspondentie en andere officiële stukken, hield men zich niet expliciet bezig met de schrijnende armoede en de andere slechte levensomstandigheden waarin de zigeuners verkeerden. Het schriftelijk contact ging voornamelijk over problemen betreffende het verwijderen en weren van mensen, het aantonen dat zij ongewenst waren, dat zij geen Nederlandse nationaliteit hadden en dat het land van herkomst onbekend was. Tevens werden zij, wij gaven hier voorbeelden van, zo ongunstig mogelijk voorgesteld – mensen waren het voor wie men op zijn hoede moest zijn. In de correspondentie schreef men – en ook dat schrikte velen af – van benden, terwijl er in werkelijkheid meestal kleine groepen van 30 à 40 zigeuners waren, dus van enkele gezinnen. Voor de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch was het feit dat er 'thans (1 augustus '32) voor zooverre mij bekend, weinig of geen Zigeuners zich in Nederland bevinden' een reden om de bestaande situatie niet te veranderen.¹

Het was stellig niet het aantal, dat zijn stempel drukte op het 'zigeunerprobleem'. Dit werd voornamelijk bepaald door de afwijkende levensgewoonten en het van plaats tot plaats trekken waardoor de gendarmerie of de marechaussee voortdurend in actie bleven. Dat wekte ergernis, geprikkeldheid en wantrouwen. We kunnen gevoegelijk aannemen, dat het overgrote deel van de Nederlandse bevolking en van de grensbevolking in het bijzonder ongeveer dezelfde opvattingen had als de grensbewakers zelf.

Ook van elementaire humane belangstelling hebben wij weinig gemerkt. Men vond zigeuners zo afwijkend van gedrag dat hun ellende en hun opgejaagd worden weinig medelijden opwekte en niet tot spontane hulp van enige betekenis leidde. De pers – voorlichter van het grote publiek – vormde in het algemeen hierop geen uitzondering. Om een indruk te geven van de geest waarin de artikelen geschreven werden, volgen hier enkele citaten uit *De Telegraaf* uit de periode oktober tot december '36:

'Wie zullen het winnen? De marechaussees of de gendarmes? Als een oogen-

¹ PG te 's-Hertogenbosch aan Just., 1 aug. 1932.

blik de bewaking verslapt, is het volkje in het land'¹; 'Zigeuners-aanval op onze grens'²; 'Tientallen zigeuners willen Nederland binnentrekken.'³

'Jaar in jaar uit hebben de marechaussees aan onze grens slag geleverd tegen dit volk van vaderland-loozen. Geen pas over de grens, anders zijn ze er en blijven ze er. België en Nederland kaatsen met deze trekkers: het land uit, zegt de een; eruit blijven zegt de andere.

Neen, welkom zijn ze niet bepaald. En terecht. Want laat ze eens een meter over ons grondgebied. Er is geen houden meer aan. Dan nestelen zich de ketellappers, de troggenherstellers, de koperslagers, de mandenmakers, de handlezers en koffiedikwaarzegsters in de mooiste plekjes van ons land.'

En verder:

'Nu rukken ze weer op naar de grens. Reizigers, die uit België per auto of per fiets binnenkomen, signaleren hen. 'De zigeuners komen: ze zitten overal.' Nabij Putte zaten ze Zaterdagavond, nabij het grensstation Strijbeek, vier bij Baarle-Hertog, drie meer Oostwaarts by Rety. Het scheen, dat zij een grootschen aanval gingen opzetten.'⁴

Uit dit kranteartikel valt af te leiden, dat er sprake kan zijn van tenminste negen wagens. Een 'grootschen aanval'? In hetzelfde artikel werd vermeld, dat de zigeunerfamilies zich aaneengesloten hadden. De verslaggever had hen opgezocht en gaf een stereotype beschrijving:

'Vier, vijf, neen, wel zes, zeven vrouwen, jonge en oude, mooie met ronde wangen en romantische oogen, oude met ruwe toeverkolgezichten en sterren van zilver in haar coiffure, vallen op ons, springen op de treeplank, steken haar armen door de geopende portieren, krijschen, lachen, vlijen. Ha, daar zijn ze dus, de zigeuners. Welk een perfecte bedelaressen. Zij moeten wel het hoogste diploma hebben in deze kunst.'

In dezelfde krant van enkele dagen later is sprake van wel 53 wagens, die bij Leuven waren voor de begrafenis van een zigeuner, die als de aanvoerder gold van alle zigeuners in België. De Belgische autoriteiten aan welke een dergelijke concentratie ongewenst voorkwam, hadden de wagens verspreid, met het gevolg, dat aan de grens met Nederland vele zigeuners rondtrokken.⁵ En dat trok dan weer de aandacht, hield de angst levendig en bracht de marechaussee, de gemeente- en rijkspolitie in actie. En zo werden zigeuners – door het feit van hun verschijnen – nog meer geïsoleerd dan reeds het geval was, en werd het zoeken naar werk bemoeilijkt. Wie vertrouwde iemand uit zo'n verdachte groep, die als groep al van te voren was veroordeeld? Een ieder die tot die groep behoorde, was bij voorbaat getekend.

¹ *De Telegraaf*, kop van een artikel van 23 okt. 1936. ² A.v., kop van een artikel van 6 dec. 1936. ³ A.v., kop van een artikel van 7 dec. 1936. ⁴ A.v., artikel van 7 dec. 1936. ⁵ Gebaseerd op *De Telegraaf*, 11 dec. 1936.

Zigeuners aan de Nederlands-Duitse grens

Aan de Duitse grens kwamen incidenten zoals aan de Belgische zelden voor. Moeilijkheden werden meestal vrij spoedig tot een oplossing gebracht. Maar uitleidingen – al waren er niet veel – kwamen toch voor. Hoe dit gebeurde blijkt uit het volgende.¹

In een brief van 1 oktober '29 verstrekte de burgemeester van Rhenen aan de Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst, H. W. B. Croiset van Uchelen, enige gegevens over zigeuners in zijn gemeente. Hij schreef:

'Op Vrijdag 27 september j.l. des namiddags omstreeks 7 uur kwamen in deze gemeente, vanuit de richting Amerongen 6 woonwagens en op het woonwagenpark alhier, namen zij een standplaats in; de bewoners van deze wagens hebben het voorkomen, huidkleur, kleeding, taal en manier van z.g. zigeuners.'

Vervolgens vermeldde hij op welke wijze hij tegen de zigeuners optrad:

'Slechts door hen voortdurend streng te bewaken' – aldus de burgemeester – 'en elke poging, zelfs tot de geringste overtreding onmiddellijk te doen ophouden kon de politie alhier voorkomen, dat bedoelde personen zich aan verschillende overtredingen en kleine strooperijen schuldig maakten.'

De zigeuners vertrokken eigener beweging uit Rhenen omdat hun in Wageningen werk verschaft zou worden. De burgemeester van Rhenen stelde toen de politie te Wageningen van de komst der zigeuners op de hoogte en liet hen onder politiebegeleiding tot Wageningen brengen. De burgemeester schreef hierover aan de Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst,

'op den weg van Rhenen naar Wageningen moest de politie geregeld stroooperij van hout, gras of ooft door genoemde personen beletten.'

Daar de zigeuners, na in Wageningen gewerkt te hebben, hun optreden niet wijzigden, maar volgens de mededelingen een bedreiging van de orde en de veiligheid bleven vormen, werd besloten deze zigeuners door de marechaussee in Veenendaal over de grens te laten zetten. De zigeuners waren namelijk in het bezit van Duitse paspoorten. Maar toen zij aan de Duitse grensautoriteiten zouden worden overgedragen, bleek dat deze paspoorten verdwenen waren, zodat van een uitleiding moest worden afgezien. (Meestal werden die paspoorten en andere papieren door de politie direct in beslag genomen, wanneer tot uitleiding besloten was; maar in dit geval had men verzuimd dit te doen.)

¹ Zie arch. PG Leeuwarden over de periode 1 okt. 1929–14 dec. 1929.

Intussen zagen de zigeuners kans het land in te trekken. Zij voegden zich in Amsterdam bij enige andere zigeuners, die, zo bleek bij navraag van Van der Minne, ook veel overlast (in Het Gooi met name) zouden hebben veroorzaakt. Uit Amsterdam kwamen ook klachten. De zigeuners trokken weer weg, naar Friesland. De politie volgde kennelijk nauwlettend hun gangen want Van der Minne stelde de procureur-generaal te Leeuwarden van een en ander in kennis, en deelde hem mee, dat een snelle verwijdering uit Nederland hem zeer nuttig leek. De uitleiding zou via Nieuweschans moeten plaatsvinden.¹

Bij hun aankomst in Friesland werden de zigeuners onder politiebegeleiding naar Nieuweschans vervoerd. Toen de zigeuners daar aangekomen waren, werden zij onverwijld naar de grens gebracht. Daar ontkenden zij tegenover de Duitse grensautoriteiten, dat zij de Duitse nationaliteit bezaten. Er bleef dus niets anders over, dan hen weer terug te voeren en in afwachting van duidelijker gegevens omtrent hun afkomst, voor hun onderhoud te zorgen. Zij bleven onder politiebewaking te Nieuweschans. De grenscommissaris van de Rijkspolitie, tevens burgemeester van Nieuweschans, gaf opdracht de wagens te doorzoeken. Enige paspoorten kwamen te voorschijn. Na enkele gesprekken met de 'in verzekering gestelden' werden er meer passen gevonden. 'Het bleek..... dat de vrouwen ze in hunne kleeen hadden verborgen.'²

De zigeuners werden daarna zonder meer door de Duitse grensbewaking overgenomen. Maar al waren ze nu wel uit Nederland verdwenen, de burgemeester van Nieuweschans vroeg zich af of deze zigeuners gewerd konden worden, wanneer zij weer aan de grens zouden verschijnen. Hij vond het bedenkelijk hen opnieuw toe te laten, gezien de last die zij veroorzaakt hadden. Van der Minne, die deze brief toegestuurd kreeg, antwoordde de burgemeester dat het

'een oer-recht is van iederen staat om vreemdelingen te weigeren, die door hem niet gewenscht worden, al heeft hij nog zulke volmaakte papieren, maar dan moet de reden daarvoor ook blijken, anders wordt de weigering willekeur.'³

Ook verwees hij naar het verdrag dat tussen Nederland en Duitsland in 1926 gesloten was. Hierin werd onder meer bepaald, dat Nederlanders en Duitsers niet meer verplicht waren een visum te hebben, maar dat

'aan Duitschers, die ongewenscht of gevaarlijk worden geacht met het oog op de handhaving van de openbare orde of veiligheid in Nederland te allen tijde de toelating op het Nederlandsche grondgebied kan worden geweigerd, en dat zij, die zich daar reeds bevinden om die redenen kunnen worden uitgezet.'

---

¹ AGVD aan PG te Leeuwarden, 13 nov. 1929. ² Burg. Nieuweschans aan PG te Leeuwarden, 18 nov. 1929. Het kwam dikwijls voor dat paspoorten (zowel Belgische als Duitse) verdwenen bleken te zijn. Aan de Duitse grens kwamen ze meestal na enige tijd wel weer tevoorschijn. ³ AGVD aan burg. van Nieuweschans, 25 nov. 1929.

Dat de burgemeester van deze regeling niet op de hoogte bleek te zijn kan er misschien op wijzen, dat dergelijke grensincidenten in het Noorden van het land niet veelvuldig zijn voorgekomen.

Uit het bovenvermelde blijkt tevens, dat de controle, die in Nederland op zigeuners uitoefend werd, niet gering was. Veel van wat zigeuners normaal en noodzakelijk achtten, zoals het met woonwagens langs de weg staan, het laten grazen van trekdieren, het sprokkelen van hout en het aanleggen van open vuren waren op veel plaatsen niet toegestaan. In vele gebieden was er bovendien maar weinig bos en open grasland, of stond het onder toezicht. Zelfs het gras in de berm was dikwijls verpacht. Hierdoor viel de aanwezigheid van zigeuners in de meeste delen van het land onmiddellijk op en leidde dit al snel tot controle, meestal gevolgd door ingrijpen van politiefunctionarissen.

Zigeuners en Volkenbond

De gangbare praktijk ten aanzien van ongewenste vreemdelingen was in Nederland geweest hen uit te wijzen naar dat buurland, waar zij beweerden vandaan gekomen te zijn. Deze praktijk werd ten aanzien van al deze vreemdelingen gevolgd, ongeacht het feit of de nationaliteit bekend was.

Deze handelwijze gaf, zoals bekend, van tijd tot tijd aanleiding tot conflicten. Het lukte namelijk niet altijd de uitleiding onopvallend te doen verlopen. Als het uitzetten door de grensbewaking aan de andere zijde geconstateerd werd, leidde dit tot rapportering en soms tot officiële klachten op diplomatiek niveau. De diplomatieke afwikkeling bestond meestal uit het stellen van vragen door de Nederlandse gezant, die vervolgens een antwoord ontving, waarna de briefwisseling verzandde zonder dat er iets gebeurde.

Deze gang van zaken begon tegen het einde van de 20er jaren steeds meer moeilijkheden op te leveren; dit deed een kapitein van de marechaussee te Maastricht in een rapport van 31 mei '28 aan zijn commandant vragen,

'of thans niet het moment is aangebroken om door internationale samenwerking een einde te maken aan de zigeunerplaag welke sinds onheuglijke tijden (middeleeuwen) Europa teistert en tot volkomen overbodig arbeids- en daardoor geldverlies leidt. Het wil mij voorkomen dat eene internationale uitwisseling van gedachten op initiatief van Nederlandsch-Diplomatieke zijde ter bevoegder plaatse (ik denk b.v. aan Genève) thans veel kans van slagen zoude hebben. Indien daarbij kon worden bereikt dat de regeeringen van randstaten langs de landen vanwaar zwervende troepen zich verspreiden (Hongarije, Polen, Turkije, Italië, Spanje, Portugal) opdracht zouden geven aan hunne Gendarmerieën om de aangetroffen zigeuners terug te leiden naar hun land van oorsprong en voorts hen tot transito-vervoer over te nemen van de Staten welke niet aan die landen van oorsprong grenzen (c.q. tegen vergoeding van onderhouds- en vervoerskosten) en derdens de landen waarvan deze zwervers geboortig zijn zich genegen verklaren hen op te nemen, dan was dit euvel voor goed verholpen.

Gezien de lijn welke de tegenwoordige politieke leider van Italië (waaruit al een zeer groot deel der rondzwervende zigeuners afkomstig is) tegen de inwoners van dat land volgt, zal ten aanzien van het

derde punt althans van Italië vermoedelijk alle medewerking zijn te verwachten. Mogelijk ook dat op het (ofschoon eerst op het tweede plan) gebied der Internationale politie (Weenen) iets te bereiken zou zijn.¹

In het betreffende rapport werd ook verslag gedaan van een geslaagde Belgische poging om een groep zigeuners de grens over te zetten en een al even geslaagde poging van de betreffende kapitein, om ze via een andere grensovergang weer terug te voeren, waarna Nederlands personeel in burger de groep heimelijk volgde, eerst in België, om te zien hoe ze door de Gendarmerie over de Duitse grens gezet werd, en vervolgens in Duitsland, waar geconstateerd werd, dat de politie de groep naar elders wegvoerde. Dit rapport en andere bereikten de minister van Justitie en werden door deze gebruikt om de minister van Buitenlandse Zaken ervan te overtuigen, dat aan de grens een nijpende toestand heerste en dat de kwestie niet zonder medewerking van zijn departement opgelost kon worden. We komen hier uitvoeriger op terug.

Het idee om tot een internationale oplossing te komen lag voor de hand omdat van de meeste zigeuners de nationaliteit niet vaststond en vroegere incidenten geleerd hadden dat diplomatieke stappen meestal niet veel opleverden. De zigeunerkwestie kon alleen afdoende opgelost worden door een internationale regeling. Bij een dergelijke regeling dacht men in die tijd – tot in het begin van de jaren dertig² – meestal aan een overleg onder auspiciën van de Volkenbond. Ook in de pers van die dagen vindt men deze suggestie. Zo schreef *De Maasbode* op 22 november '28, het blad *De Grondwet* aanhalend:

'Intusschen, is het nu niet bespottelijk dat er zo gekaatstbald wordt met dat Zigeunervolk en dat buurlanden elkander zoo moeten beduvelen? Is de oplossing van de Zigeunerplaag nu eens niet een mooi agendapunt voor internationale besprekingen? Kan de Volkenbond deze kwestie niet eens tot oplossing brengen?'³

Het rapport van de kapitein-districtscommandant van de marechaussee uit Maastricht vond instemming bij de procureur-generaal in 's-Hertogenbosch, die het doorzond naar de minister van Justitie met de opmerking: 'De Districts-Commandant mag gerust van een Zigeunerplaag spreken.' Tevens schreef hij:

'Het ware zeker gewenscht, indien deze aangelegenheid evenals trouwens de geheele kwestie van vreemdelingen, speciaal uit de landen van Oost-Europa, door den Volkenbond tot een oplossing kon worden gebracht, waar deze toch van internationaal belang is.'⁴

De minister van Justitie vond de suggestie kennelijk van voldoende belang om zich tot de minister van Buitenlandse Zaken te wenden. Bij zijn brief van 25 juli

¹ Kapitein-Distr. C Maastricht aan Comm. 2e div. (Maastricht), 31 mei 1928. ² De Jong, *Geschiedwerk*, I, p. 481. ³ *De Maasbode* (ochtendblad), 22 nov. 1928. ⁴ PG te 's-Hertogenbosch aan Just., 18 juni 1928.

'28 aan laatstgenoemde voegde hij het schrijven van 18 juni '28 van de procureur-generaal en het genoemde rapport van 31 mei '28, stukken waarin vertrouwen in de Volkenbond werd uitgesproken. De minister van Justitie vroeg de minister van Buitenlandse Zaken om zijn oordeel in dezen.

Aangezien de moeilijkheden aan de grens voortduurden en zelfs toenamen, maar een antwoord van Buitenlandse Zaken uitbleef, herhaalde de minister van Justitie zijn verzoek op 12 november '28 en op 1 december '28, steeds onder toezending van nog meer rapporten. Bij het toenemen der klachten nam de belangstelling van de minister van Justitie voor het voorleggen van deze gehele materie aan de Volkenbond echter af. In zijn brief van 26 januari '29 aan Buitenlandse Zaken, waarvoor het concept reeds geschreven werd op 31 december '28, lag de nadruk niet meer op stappen bij de Volkenbond, maar op de vele klachten die op zichzelf reeds aanleiding genoeg zouden geven voor stappen bij de Belgische regering, en die

'eens te meer doen uitkomen', aldus Justitie, 'hoe nuttig werk de Volkenbond verrichten zoude deze aangelegenheid ter hand te nemen, of althans hoe noodzakelijk het is, in afwachting van eene regeling door den Volkenbond, met nabuurstaten langs diplomatieken weg een regeling ter zake te treffen.'

In het concept was in eerste aanzet de gehele tussenzin over de Volkenbond weggelaten. In de brief zelf verwees Justitie de minister van Buitenlandse Zaken naar een regeling die tussen Engeland en België zou zijn getroffen na Engelse klachten

'tegenover België geuit wegens uitleiding van bedelende vagebonden uit België naar Engeland.'

Toen de minister van Justitie per schrijven van 7 februari '29 eindelijk antwoord kreeg op zijn brief van 25 juli '28, was zijn belangstelling voor de Volkenbond geheel verdwenen. In die brief verklaarde de minister van Buitenlandse Zaken zich in beginsel bereid mee te werken aan een verzoek van de Nederlandse regering aan de Volkenbond om een conferentie ter bespreking van het vraagstuk bijeen te roepen. Zijn twijfel aan de mogelijkheid van een oplossing, bracht hij impliciet tot uitdrukking door het aan de minister van Justitie over te laten om met voorstellen te komen, en niet (rechtstreeks) te voldoen aan het tot hem gericht verzoek om een oordeel te geven. Dit blijkt wel uit de volgende passage:

'Wat nu betreft het denkbeeld om met behulp van den Volkenbond te trachten eene oplossing te verkrijgen voor de zigeunerplaag ben ik bereid de mogelijkheid van een voorstel in dien zin nader te overwegen. Het komt mij ondertusschen noodig voor daartoe eerst zich een duidelijk beeld te vormen nopens de wijze waarop, naar het oordeel der Nederlandsche Regeering aan de bestaande moeilijkheden zooveel mogelijk een einde ware te maken. Eerst aan de hand van een concreet voorstel kan beoordeeld worden of de Ned. Regeering zich tot den Volkenbond kan wenden.'

In dezelfde brief van 7 februari '29 van Buitenlandse Zaken werd nogmaals ge-

wezen op de moeilijkheid de nationaliteit te bepalen, en de noodzaak andere criteria te zoeken, zoals land van herkomst of geboorte. Ook verwierp Buitenlandse Zaken zelfs de mogelijkheid om in overleg te treden met België; dit ministerie wees tevens een klacht langs diplomatieke weg af omdat de Nederlandse grensbewaking zich aan dezelfde overtredingen schuldig maakte als de Belgische en aldus een eindeloze gedachtenwisseling zou ontstaan. Maar de minister van Justitie, die gezien de praktijk aan de grens een onmiddellijke, een directe regeling prefereerde, ging in zijn antwoord van 22 maart '29 in het geheel niet meer in op hetgeen Buitenlandse Zaken voorstelde. Hij bleef diplomatieke stappen bij België bepleiten, en zond nadien aan Buitenlandse Zaken nog vele rapporten betreffende moeilijkheden aan de grens.

In een brief van 18 maart '30, die hij een vervolg op het schrijven van 22 maart '29 noemde, kwam ook de Volkenbond niet meer ter sprake, en wat tot dan toe een 'aanbeveling' was, nl. het doen van diplomatieke stappen en het komen tot een regeling met België werd nu slechts een verzoek aan Buitenlandse Zaken

'terzake met de Belgische Regeering in overleg te willen treden, opdat de verzekering verkregen worde, dat de Belgische Regeering niet verder zal trachten zigeunerbenden op ons af te schuiven.'

Al was de discussie om de Volkenbond bij een regeling van de 'zigeunerplaag' in te schakelen, geheel en al vastgelopen, de gedachte om van dit internationaal orgaan gebruik te maken, was daarmee niet geheel en al vergeten – ook niet in positionele kringen.¹ Incidenten aan de grens kwamen immers nog wel voor, niet alleen met zigeuners maar ook tussen de grensbeambten onderling.² De gedachte tot inschakeling van de Volkenbond bleef leven tot ongeveer 1935, toen voor iedereen duidelijk was geworden dat het steeds meer een machteloos lichaam werd. Ten aanzien van het 'zigeunervraagstuk' gold dit in het bijzonder toen in 1933 Duitsland en in 1935 Italië uit de Volkenbond traden. Zonder de medewerking van deze twee landen, was elke internationale afspraak betreffende deze ongewenste vreemdelingen een slag in de lucht. Een internationale regeling kon, onder de

¹ PG te 's-Hertogenbosch aan Just., 1 aug. 1932. ² 'De Gendarmen zeiden dan onomwonden, dat het schande was, dat de Marechaussee op Belgisch gebied de zigeuners kwam bespioneren.... Het personeel wordt door de Gendarmen van de Grensbrigades maar al te goed gekend, ook al zijn zij in burgerkleding.... Het is dan ook al voorgekomen, dat de Gendarmen tegen het personeel hebben gezegd, dat zij van een en ander zouden rapporteren aan hun overheid.' Brig. C. Sijstermans, 1e div. der KM aan Distr. C te Breda, 14 febr. 1930. Tot dergelijke rapportering en tot klachten en incidenten kwam het inderdaad, en daarom werd op aandrang van het ministerie van Buitenlandse Zaken order gegeven ervan af te zien, want: 'er zijn toch nog wel andere middelen, om als er zigeuners aan onze grens zijn, die men in België naar ons toedrijft, hunne bewegingen te laten nagaan.' Zie BuZa aan Just., 9 juni 1932 en PG te 's-Hertogenbosch aan Just., 7 juli 1932. Die andere middelen waren 'Kondschappers' nl. Nederlandse burgers die tegen betaling in België de beweging der zigeuners en Gendarmen bespieden. Er werd veelvuldig gebruik van gemaakt. Comm. 1e div. der KM aan PG te 's-Hertogenbosch, 1 KM en AGVD, 2 dec. 1931. Later ging men ertoe over om daarvoor in België zelf krachten te huren. Nederlandse gezant in België aan BuZa, 18 febr. 1932.

toenmalige omstandigheden alleen nog maar ter sprake komen in organisaties waarin deze landen nog deelnamen. Dit is misschien een verklaring voor de belangstelling in politiekringen om het 'zigeunervraagstuk' in de *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* aan de orde te stellen. Men mag echter ook niet uit het oog verliezen dat de zigeuners in deze kringen als criminelen werden beschouwd.

Zo kon de opvatting ontstaan dat het juist was om de bestrijding van de 'zigeunerplaag' op dezelfde wijze aan te pakken als de internationale misdadbestrijding. Dit verklaart tevens voor een deel waarom men er in deze kringen zo op gebrand was de zigeunerkwestie niet te koppelen aan de problemen met andere statenloze of illegaal wonende vreemdelingen (o.a. vluchtelingen).

HOOFDSTUK 3

BESTRIJDING VAN DE 'ZIGEUNERPLAAG' IN DUITSLAND

Vóór 1933. Vervolging; wetgeving in Beieren

Tot effectieve samenwerking op internationaal niveau ter bestrijding van zigeuners is het nooit gekomen. Maar ook zonder deze samenwerking is het de nazi's tijdens de Tweede Wereldoorlog gelukt tienduizenden zigeuners te vermoorden. Hier mag een kort historisch overzicht volgen van de verschillende wijzen waarop in Duitsland de toenemende vervolging tegen de zigeuners plaatsvond.

In het Duitsland van de 17e en 18e eeuw golden ten aanzien van zigeuners ongeveer dezelfde bepalingen als in de toenmalige Nederlanden. In 1621 waren de zigeuners in Württemberg vogelvrij. In 1700 was er een wettelijke mogelijkheid weerstrevende zigeuners tot de brandstapel te veroordelen. In 1716 konden zij zonder enige vorm van rechtspraak geradbraakt worden en sinds 1720 werden ook vrouwen en kinderen opgehangen.¹ Al deze bepalingen waren niet minder gruwzaam dan in de Nederlanden, waar omstreeks de eerste helft van de 18e eeuw een groot deel van de zigeuners² was uitgeroeid. In vele landen hebben ware zigeunerjachten plaatsgevonden, die maar al te vaak – vooral in West- en Midden-Europa – de dood van velen tot gevolg hadden.

Volledig is de uitmoording niet geweest. In de 19e eeuw lieten zigeuners zich weer zien. Kennelijk waren zij lange tijd ondergedoken geweest. Plaatselijke en provinciale gezagdragers meenden echter te doen te hebben met nieuwe groepen, die op een of andere heimelijke wijze de grens waren overgestoken. Ter bestrijding van deze 'plaag' werden oude anti-zigeuner-maatregelen weer van kracht en werden er nieuwe uitgevaardigd. Deze maatregelen hadden voornamelijk betrekking op vergunningen voor het uitoefenen van bepaalde beroepen (ketellappen, manden maken) en voor activiteiten als zang, dans, goochelen, paardenhandel etc. Ook werden regelingen getroffen ter bestrijding van besmettelijke ziekten. Zo zouden zigeuners bij uitstek verbreiders van vlektyphus zijn.

---

¹ H. Arnold: *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet* (Olten und Freiburg im Breisgau 1965), (afg. Arnold), p. 44.   ² Zie p. 3 en 4.

Terwijl in het Duitse keizerrijk de maatregelen tegen de zigeuners niet in alle deelstaten gelijk waren omdat de wetgeving o.m. ten aanzien van deze kwesties was gedecentraliseerd, kwam hierin tijdens de Weimar-republiek verandering. In 1926 werd een ontwerp-regeling opgesteld betreffende de '*Bekämpfung der Zigeunerplage*'. Dit ontwerp werd niet door civiele autoriteiten ontworpen, maar door de '*Kriminalpolizeiliche Kommission*.' Hieruit blijkt reeds uit welke gezichtshoek het zigeuner-'probleem' benaderd werd. Deze ontwerp-regeling werd geen wet, maar bracht het op 16 april '29 tot een algemene richtlijn voor het optreden tegen zigeuners; zo was o.m. een bewijs nodig om trekkend zijn brood te verdienen en was verlof vereist tot het laten meetrekken van schoolplichtige kinderen. Het waren richtlijnen, die – indien effectief uitgevoerd – de zigeuners onder voortdurend toezicht van de autoriteiten brachten.

Maatregelen tegen de zigeuners in de twintigste eeuw dateren – zo blijkt – niet vanaf de '*Machtübernahme*' door de nazi's. Ook de 'raciale' herkomst van de zigeuners, naast die van het hun toegeschreven crimineel en afwijkend maatschappelijk gedrag, speelde reeds vóór die tijd een rol. We zullen dit 'rasbewuste' denken toelichten aan de hand van een beschrijving van de situatie in Beieren.

Juist voor de autoriteiten in Beieren was het 'zigeunerprobleem' niet nieuw. Zigeuners die vanuit de Balkan kwamen en in noordwestelijke richting trokken, concentreerden zich veelal in Beieren. Zodra zigeuners dit land binnenkwamen, moesten de grensbeambten zich met de (in 1899 opgerichte) '*Nachrichtendienst in Bezug auf die Zigeuner*' (standplaats München) telegrafisch of telefonisch in verbinding stellen om inlichtingen te verstrekken over de betreffende personen, legitimatie, meegevoerde handelswaar, reisdoel, het aantal paarden en andere dieren, de wagens etc. Nog in hetzelfde jaar volgde een beschikking van het Beierse ministerie van Binnenlandse Zaken dat men verplicht was alle door '*Wanderzigeuner*' gepleegde strafbare handelingen door te geven aan genoemde centrale dienst te München; de gewraakte personen moesten uitvoerig beschreven worden met het oog op een snel en doeltreffend optreden van de politie. En bovendien moest men in München bericht ontvangen, indien zigeuners waren veroordeeld wegens het plegen van een strafbaar feit.

Door deze stroom van informatie ontstond een omvangrijke cartotheek, die in 1905 reeds 3350 namen en gedetailleerde gegevens van zigeuners omvatte. Dit '*Zigeunerbuch*' kwam niet alleen de politie van Beieren zeer van pas maar bewees eveneens '*hervorragende Dienste*' aan collega's uit aangrenzende deelstaten als Württemberg en Hessen.¹ Een stap verder in de richting van volledige registratie deed men zes jaar later, toen op grond van een ministeriële beschikking (14 april '11) de vingerafdrukken van *alle* in Beieren verblijvende zigeuners moesten wor-

¹ H. J. Döring: *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat* (Hamburg 1964), (afg. Döring), p. 28.

den genomen. En op 21 april '13 maakte het Beierse ministerie van Binnenlandse Zaken bekend, dat ambtenaren van de Burgerlijke Stand verplicht waren geboorte, huwelijk, dood, naamsverandering, erkenning van het vaderschap etc. door te geven aan de centrale. Deze onophoudelijke toevloed van gegevens cumuleerde in 1925 in een namenregister van 14.000 personen – een machtig instrument indien men het '*Zigeunerunwesen*' effectief wenste te bestrijden. In Beieren was men daar kennelijk op uit. In navolging van deze deelstaat gingen ook andere Zuidduitse staten ertoe over zigeuner-identificatiediensten op te richten. Op den duur zullen er ongetwijfeld in Zuid-Duitsland nog weinig zigeuners zijn geweest die niet in een registratie waren opgenomen.

De voortdurend uitgebreide registratie in Beieren vond haar voltooiing in een zigeunerwet. Op 16 juli '26 werd deze uitgevaardigd onder de titel '*Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen*'.¹ Hoewel de naam van deze wet een bestrijding van land- en leegloperij suggereert, wordt uit de inhoud duidelijk, dat vooral zigeuners het doelwit van de maatregelen waren. De belangrijkste en meest knellende bepalingen waren: de verplichting om in het bezit te zijn van een reis- en trekvergunning voor telkens één jaar; de verplichting om kinderen die de leerplichtige leeftijd hadden naar school te sturen; het verbod om over schietwapens te beschikken; het verbod om in '*Horden*' of '*Banden*' te reizen; het onmiddellijk melden bij aankomst in een gemeente bij de plaatselijke politie aan wie alle legitimatiebewijzen in verzekerde bewaring moesten worden afgegeven; verder golden er vele standplaatsbeperkingen; ook de dreiging uitgewezen te kunnen worden was aanwezig, indien men niet in het bezit was van de Beierse nationaliteit²; en tenslotte konden zigeuners boven de 16 jaar die niet konden aantonen dat zij geregeld werk verrichtten, naar een werkinrichting gestuurd worden. De politie ontving een circulaire met richtlijnen voor de uitvoering van de wet. Een bijgaand formulier diende als voorbeeld voor het '*Personalausweis für Zigeuner und Landfahrer*'.³

Een probleem van enige omvang voor de politie was hoe men landlopers van zigeuners kon onderscheiden. De circulaire gaf aan dat landlopers '*nach ihrer Rassen- und Stammeszugehörigkeit nicht zu den Zigeunern zählen, aber nach ihrem ganzen Auftreten und Gebaren, nach ihrer Beschäftigung – den Zigeunern gleichzustellen sind*'.⁴ Hier werden landlopers en zigeuners als één groep (zigeuners) aan elkaar gelijk gesteld, voor zover het beroeps- en levensgewoonten betrof, niet naar beider 'raciale' herkomst. De '*Rassenkunde*' zou beweren uitsluitsel te kunnen geven hoe men zou kunnen vaststellen wie zigeuner was of niet.

Vermelding verdient het feit, dat het landelijk comité van de '*Kriminalpolizei*'

¹ *Gesetz vom 16. VII. 1926* (Bayr. GVBL), p. 359. ² Werner K. Höhne: *Die Vereinbarkeit der deutschen Zigeunergesetze und -verordnungen mit dem Reichsrecht, insbesondere der Reichsverfassung* (Heidelberg 1929), p. 142 e.v. ³ Arnold, p. 65. Ook '*in den zwanziger Jahren*' in Pruisen ingevoerd. ⁴ Döring, p. 29.

che Kommission' tot het besluit kwam de Beierse zigeunercentrale in 1930 de status te verschaffen van '*Zentralstelle für die Zigeunerbekämpfung in Deutschland*' – teken dat de zigeuners tot *nationale* ballast waren geworden en op nationaal niveau moesten worden bestreden.

1933–1940

Rassenforschung

Behalve een meer gecentraliseerd optreden van de politie werd na 1933 ook de rassenwetgeving een officieel instrument om de zigeuners te bestrijden. Zij was, daaraan is geen twijfel, voornamelijk tegen de Joden gericht, maar er zijn aanwijzingen, dat reeds op grond van de eerste uitvoeringsverordening van de '*Blutschutzgesetz*'¹ ook huwelijken tussen zigeuners en '*Staatsangehörige deutschen oder artverwandten Blutes*' verboden waren.² Naar analogie van de '*Forschung*' naar 'de Jood' werd met een '*Zigeunerforschung*' begonnen. Uiteraard had de Duitse politie grote belangstelling voor de resultaten die deze '*Forschung*' zou opleveren. Deze zouden immers met betrekking tot deze 'criminologische' groep gebruikt kunnen worden voor de bestrijding en het 'oplossen' van het 'zigeunervraagstuk' op kortere of langere termijn.

De politiek waarbij raciale maatstaven aangelegd werden teneinde te bepalen welke plaats een persoon al dan niet in de nationaal-socialistische maatschappij mocht innemen, was sinds de '*Machtergreifung*' van Hitler op alle gebieden van het leven aan het licht gekomen. De instelling van een instituut dat zich alleen met '*Zigeunerforschung*' zou bezighouden, is één facet hiervan. Een dergelijk instituut werd in 1936 opgericht. Aan het hoofd ervan stond de psychiater en socioloog Robert Ritter. In het begin van de jaren dertig was hij verbonden aan de jeugdpsychiatrische afdeling van de neurologische kliniek van de universiteit van Tübingen. Hij kwam in aanraking met, wat men noemt, moeilijk opvoedbare kinderen, die hij genealogisch onderzocht. Het resultaat van zijn werk publiceerde hij in een boek³, waarin hij met nadruk wees op het belang van een '*erbgeschichtlich*' onderzoek. Het instituut heette aanvankelijk '*Erbwissenschaftliche Forschungsstelle*', vervolgens '*Bevölkerungskundliche Forschungsstelle*' en droeg sinds 1937 de lange en veelzeggende naam '*Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes*'⁴; de laatste naam duidt aan dat het bureau een verlengstuk van het ministerie van Volksgezondheid was.

Het zou ons te ver van ons eigenlijke onderwerp brengen, op deze plaats een

¹ '*Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre*' (15 sept. 1935). ² Döring, p. 37.

³ Robert Ritter. *Ein Menschenschlag. Ärztliche und erbgesundheitsliche Untersuchung über die durch zehn Geschlechterfolgen erforschten Nachkommen von 'Vagabunden, Gaunern und Räubern'* (Leipzig 1937). ⁴ Voortaan afgekort tot '*Forschungsstelle*'

uitvoerige uiteenzetting te geven van Ritters *Zigeunerforschung*. Wel willen wij er melding van maken, dat Ritters instituut niet alleen de in het Derde Rijk wonende zigeuners naar stammen indeelde (er zouden er zeven zijn geweest), maar ook de 'zuiverheidsgraad' van het 'zigeunerbloed' meende gemeten te hebben. Volgens Ritter hadden de zigeuners zich vroeger veelvuldig 'vermengd' met de 'onderste lagen' van de maatschappij en met andere niet-sedentaire groepen. Daardoor werden zij 'zu einer meist asozialen rassischen Mischbevölkerung....'.¹ Weliswaar waren er volgens Ritter nog 'rasechte' zigeuners, maar de *Mischbevölkerung* overheerste. Wilde men de getalsverhouding tussen beide groepen leren kennen, dan dienden alle in Duitsland wonende zigeuners te worden opgespoord om vervolgens aan de hand van bepaalde criteria vast te stellen, wiens bloed 'zuiver' was. Zulk een werk volgde. Uit het onderzoek, dat in het voorjaar van 1941 werd afgesloten bleek dat het aantal van de 'während der letzten Generationen wenig vermischten stammekten Zigeuner' in Duitsland ternauwernood 100 families bedroeg. Meer dan 90% van de in het *Altreich* aanwezige zigeuners waren 'Mischlinge'.² Uit het onderzoek zou verder gebleken zijn dat de teruggang in de stamgebondenheid en de raciale vermenging van veel zigeuners met Duitse 'landlopersgeslachten' geleid had tot het ontstaan van een maatschappelijk gesproken uiterst onevenwichtige groep mensen, wier gedegeneerd biologisch peil groot gevaar voor de toekomst herbergde. Ritter had na drie jaar werk geslachtslijsten van 20.000 (!) zigeuners en 'Mischlinge' samengesteld.

De 'graad van raciale vermenging' had dus 'ontstellende' vormen aangenomen, zo zeer dat in veel gevallen Ritter tot dan toe als zigeuners bestempelde personen niet langer tot deze groep kon blijven rekenen. Aan het onderzoek bleek nu een onverwachte consequentie verbonden. De vroegere politionele maatregelen ter bestrijding van het '*Unwesen*' hadden tot gevolg gehad dat veel zigeuners huwelijken waren aangegaan of in concubinaat waren gaan leven met Duitse vrouwen, terwijl zigeunerinnen kinderen hadden gekregen van Duitse landlopers of sedentair levende Duitsers. Volwassen geworden huwden deze kinderen weer onder elkaar 'so dass schliesslich im Laufe der Geschlechterfolgen ganze Mischlingspopulationen entstanden, deren Angehörige rassisch gewissermassen wild durcheinander gewürfelte Erbanteile aufweisen.'³ Ter aanduiding van deze groep mensen voerde Ritter het begrip '*Mischlingszigeuner*' in, m.a.w. '*Sprösslinge*', wier ouders en grootouders ook reeds '*Mischlinge*' waren. Ritter kwam daarmee tot de erkenning dat deze mensen in feite niets meer gemeen hadden met een '*Zigeuner*' of een '*Zigeunermischling*'. Dientengevolge kwamen zij, als men zich strikt aan de

¹ Döring, p. 70. ² Robert Ritter: *Die Bestandsaufnahme der Zigeuner und Zigeunermischlinge in Deutschland*. In: *Der öffentliche Gesundheitsdienst* 6. Jahrgang (5. Febr.) Heft 21, p. 477-489. Eveneens volledig afgedrukt in de *Informationsdienst des rassenpolitischen Amtes der NSDAP*, Nr. 111 (*Kriegsausgabe* Nr. 18), 20 april 1941. (afg. *Bestandsaufnahme*) ³ A.v., p. 482.

artikelen van de Neurenberger wetten zou houden, in aanmerking voor toekenning van het '*Reichsbürgerrecht*' en vormde ook de inhoud van de '*Blutschutzgesetz*' geen hinderpaal voor het sluiten van een huwelijk. Het betekende uiteraard een ernstige inbreuk op de bedoelingen van de nationaal-socialistische wetgeving, als deze '*Mischlingzigeuner die hochgradig unausgeglichen, charakterlos, unberechenbar, unzuverlässig, sowie träge oder unstet und reizbar, kurz gesagt also arbeitsscheu und asozial sind*', volgens de wet '*als deutschblütig zu bewerten*' waren.¹ In het commentaar van Stuckart/Globke op het '*Reichsbürgergesetz*' staat over het (Joodse) '*Mischling*'-begrip immers te lezen:

*'wer keinen volljüdischen Grosseiternteil hat, wird grundsätzlich als deutschblütig behandelt und nicht mehr zu den Mischlingen gezählt... Die gleichen Grundsätze, wie sie für die rassische Einordnung als jüdischer Mischling gelten, müssen auch für die Einordnung als sonst artfremder Mischling zugrunde gelegt werden.'*²

In een ongedateerd '*Arbeitsbericht*' bracht Ritter eveneens deze grote groep '*Mischlinge*' ter sprake. Verwijzend naar de voorgenomen wettelijke regeling voor zigeuners waarvoor het instituut naar zijn zeggen grondig voorwerk had geleverd, drong hij aan op spoed. Hij deed zijn aanmaning voor een definitief ontwerp van een '*rassenhygienische Gesetzgebung*' vergezeld gaan van twee macabere suggesties, nl. concentratie van '*Zigeunermischlinge*' in grote '*Wanderarbeitslagern*' alsmede verhinderend van voortplanting.³ De tweede aanbeveling betekende in concreto een massale sterilisatie. We komen hier nog op terug.

Ritter had, zo bleek ons, van 20.000 zigeuners gegevens over 'bloed en stam' verzameld. Maar reeds in 1940 had de instantie welke de politionele maatregelen tegen de zigeuners moest uitvoeren, de beschikking over meer dan 10.000 van dergelijke rapporten. De definitieve '*Inangriffnahme*' van het probleem was toen reeds aan de gang.

Zigeuners als criminologische groep beschouwd.

De bron van de 'criminaliteit der zigeuners', aldus Ritters *Rassenforschung*, was te vinden in de kwaliteit van hun ras. De SS was bij uitstek de vertegenwoordiger van deze opvatting. Aan het hoofd stond Heinrich Himmler, sinds 17 juni '36 hoofd van de Duitse politie; hij was *Reichsführer-SS und Chef der deutschen Polizei*. Een strenge bestrijding van de criminaliteit en van de zigeuners in het bijzonder was daarom wel te verwachten. Weliswaar waren de maatregelen, welke vóór 8 december '38 door hem tegen de zigeuners waren genomen, niet openlijk

¹ *Bestandsaufnahme*, p. 3.   ² W. Stuckart/Globke: *Kommentar zur deutschen Rassengesetzgebung. Bd. 1, Reichsbürgergesetz, Blutschutzgesetz, Ehegesundheitsgesetz* (München/Berlin, 1936), p. 56.

³ Dit schreef Ritter in de herfst van 1939 in *Arbeitsbericht der rassenhygienischen Forschungsstelle*. Geen verdere aanduiding.

racistisch, maar men mag niet uit het oog verliezen, dat de zigeuners wegens hun zgn. uiterst negatieve erfelijke eigenschappen als een bedreiging voor het Derde Rijk werden beschouwd.

Reeds vóór december '38 had het ministerie van Binnenlandse Zaken aan alle politie-instanties een circulaire (dd. 14 december '37) gestuurd, bekend onder de naam '*Grundlegende Erlass über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei.*' De circulaire beoogde de misdaad energiek te bestrijden door de arrestatie van alle bij de politie bekende beroepsmisdadigers. Als meest doeltreffend middel daartoe werd het zgn. preventieve arrest gebruikt. Zo'n preventief arrest kon echter ook diegene verwachten, die '*ohne Berufs-oder Gewohnheitsverbrecher zu sein, durch sein asoziales Verhalten die Allgemeinheit*' in gevaar bracht.¹ Een omschrijving van het begrip 'asociaal gedrag' bleef achterwege. Pas vijf maanden later (in de richtlijnen van 4 april '38 betreffende de uitvoering van de circulaire) gold volgens het *Reichskriminalpolizeiamt (RKPA)*, (de vijfde afdeling van het in september '39 opgerichte *Reichssicherheitshauptamt*)² iemand als asociaal, die '*durch gemeinschaftswidriges, wenn auch nicht verbrecherisches Verhalten zeigt, dass er sich nicht in die Gemeinschaft einfügen will.*'³ Het RKPA noemde een aantal categorieën personen, die gevaar opleverden voor de samenleving en daarom in verzekerde bewaring moesten worden gesteld. Tot deze groep behoorden o.m. '*Bettler, Landstreicher, (Zigeuner), Dirnen, Trunksüchtige, mit ansteckenden Krankheiten, insbesondere mit Geschlechtskrankheiten behaftete Personen, die sich den Massnahmen der Gesundheitsbehörden entziehen.*'⁴

Bij het ten uitvoer brengen van de politiematregelen moest vooral gelet worden op '*Asoziale ohne festen Wohnsitz.*'⁵

De richtlijnen van 4 april '38 bevatten nog de bepaling dat de gearresteerden tot een ander gedrag moesten worden opgevoed in '*Besserungs- und Arbeitslagern*'; dat bleken o.m. de concentratiekampen Dachau, Ravensbrück en Buchenwald te zijn.⁶

Circulaire en richtlijnen legden o.m. de grondslag voor het eerste openlijk gewelddadig optreden sinds de '*Kriminalpolizei*' door Himmler '*reichseinheitlich*' georganiseerd was. Wij wezen er reeds op, dat sinds de *Machtübernahme* de Duitse politie steeds straffer werd gecentraliseerd. Er kwam een *Reichskriminalpolizeiamt* tot stand. Aan dit orgaan werd met ingang van 1 oktober '38 de '*Zigeunerpolizeistelle beim Polizeipräsidium*' van München toegevoegd, die voortaan de naam zou dragen '*Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens.*'⁷

Reeds in 1936 had in Beieren een actie tegen zigeuners plaatsgevonden. Dit gebeurde vermoedelijk naar aanleiding van een circulaire van het ministerie van

¹ Döring, p. 50. ² Het RSHA kende toen zes afdelingen (*Ämter*), w.o. het belangrijke *Amt IV (Gegner-Erforschung*, o.l.v. H. Müller. Onder deze afdeling ressorteerde ook de gehele organisatie van de vervolging en deportatie der Joden) en *Amt V*, het *RKPA-Verbrechensbekämpfung*, o.l.v. A. Nebe). ³ Döring, p. 51. ⁴ A.v., p. 51-52. ⁵ A.v., p. 52. ⁶ A.v., p. 53. ⁷ A.v., p. 42-43.

Binnenlandse Zaken van 6 juni '36, betreffende '*Bekämpfung der Zigeunerplage*'. Daarin stelde de minister vast dat paal en perk moest worden gesteld aan het zwervende bestaan en het parasitaire gedrag van zigeuners; derhalve wenste hij '*mit allen gesetzlichen Mitteln, insbesondere polizeilichen Mitteln dem Übelstande entgegenzutreten*'.¹ Het Beierse optreden is vermeld in een brief van 1 juli '36 van de '*Bayerische Politische Polizei*', die de '*Bettler- und Zigeunerbekämpfung*' tot onderwerp had; de brief was gericht aan de kampcommandant van Dachau. Er werd een transport aangekondigd van 100 à 120 personen, die '*hinter dem Draht*' moesten. Een andere brief kondigde nog eens drie opeenvolgende transporten aan. Het ministerie van Binnenlandse Zaken, dat op 22 juni bevel tot deze deportaties had gegeven, berichtte de kampleiding, dat de gedeporteerden beschouwd dienden te worden als '*Polizeigefangene*' en dat het zigeunerbureau in München de onkosten van hun verblijf in Dachau voor zijn rekening moest nemen. Er waren meer dan 400 gedeporteerden; verreweg de meesten waren zigeuners.² Volgens onze gegevens is dit de eerste '*Einweisung*' van grotere groepen zigeuners in een concentratiekamp geweest.

Volgens de 'preventieve arrest'-circulaire van 14 december '37 waren '*in erster Linie.... Asoziale ohne festen Wohnsitz zu berücksichtigen*'. Wij moeten wel aannemen, dat het gewenste effect van de actie achterwege is gebleven. Immers, in een expresse-brief van 1 juni '38 beval het RKPA alle Kripo-instanties dat in de week van 13 tot 18 juni in het rayon van elk Kripo-bureau een vastgesteld minimum aantal personen (asocialen) moest worden opgepakt op grond van de circulaire '*vorbeugende Verbrechensbekämpfung*'; de gearresteerde asocialen – mensen die volgens de formulering van de expresse-brief '*keinen Willen zur geregelten Arbeit gezeigt haben oder straffällig geworden sind*' – werden op transport gesteld naar het concentratiekamp Buchenwald. De formulering geeft voedsel aan de veronderstelling dat zich onder de gearresteerden talrijke zigeuners hebben bevonden³: mensen die nu juist praktisch nooit in vaste arbeidsdienst waren.

Een preventieve hechtenis duurde ten hoogste twee jaar; de mensen die op grond van de expresse-brief van 1 juni '38 gevangen gezet waren, moesten diensten-gevolge ongeveer half juni '40 vrij komen; dit is echter niet gebeurd. Integendeel, op 18 juni '40 beval het RSHA dat van de asocialen, die in de periode van 13 tot 18 juni '38 in preventieve hechtenis waren genomen, Joden en zigeuners '*auf jedem Fall*' vastgehouden moesten worden.⁴

¹ A.v., p. 42. ² Myriam Novitch: *La terreur nazie. Contribution à l'étude du génocide des Tziganes sous le régime nazi* (Prague 1963), p. 4 en 22. ³ Döring, p. 56–57. ⁴ A.v., p. 112.

HOOFDSTUK 4

VOORTGAANDE VERVOLGING IN DUITSLAND (1938–1940)

1938 was voor de zigeuners een onheilspellend jaar. In mei van dat jaar bepaalde Himmler – het leek toen nog niet zo alarmerend – dat Oostenrijkse zigeuners niet naar Duitsland mochten komen; ondanks het feit dat Oostenrijk bij Duitsland was ingelijfd. In dezelfde circulaire droeg Himmler de Oostenrijkse politie-functienarissen op van alle zigeuners boven de 14 jaar vingerafdrukken te nemen. Deze maatregelen moesten onmiddellijk uitgevoerd worden '*unabhängig von der bevorstehenden einheitlichen Regelung der Zigeunerfrage für das ganze Reichsgebiet*'¹, een zinsnede waarvan de betekenis enkele maanden later in haar volle omvang duidelijk zou worden.

Tezelfder tijd werd door de *Kriminalpolizei* de jacht geopend op 'arbeidsschuwe' en 'asociale elementen'. Het Oostenrijkse Burgenland, een arme streek waar veel werkloosheid heerste, kreeg als traditioneel verblijfsoord van zigeuners bijzondere aandacht van de politie. Hierbij werd geen onderscheid gemaakt tussen sedentaire en trekkende zigeuners; muzikanten werden gearresteerd alsmede waarzegsters die '*die augenblickliche Lage dazu benützten durch ihre Prophezeiungen Unruhe in die Bevölkerung zu tragen*.'² In verschillende plaatsen in Burgenland (Liebing, Oberwarth, Mörbisch) besloten schoolbesturen leerplichtige zigeunerkinderen de toegang tot de school te weigeren. Verder werd in Oostenrijk bij de verkiezingen van 10 april '38 de zigeuners een stemverbod opgelegd. Dit schijnt vooral op aandringen te zijn geschied van Dr. Tobias Portschey, toentertijd *Landeshauptman* van Niederdonau. In juni '38 liet dezelfde Portschey 232 zigeuners in preventieve hechtenis nemen. Zij moesten dwangarbeid in steengroeven verrichten.³

Portschey was één der meest rabiate zigeunervervolgers in Oostenrijk. '*Willst Du, Deutscher, nicht Totengräber des nordischen Blutes im Burgenland werden, so übersehe nicht die Gefahr, die die Zigeuner sind. Jede den Sendlingen des Orients im Reiche des nordischen Gedankens erwiesene Gunst ist nicht Ausfluss der Nächstenliebe, sondern verbrecherischer Leichtsin*'⁴, aldus Portschey.

¹ Döring, p. 58   ² Selma Steinmetz: *Österreichs Zigeuner im N.S.-Staat* (Wien, Frankfurt, Zürich 1966). (afg. Steinmetz), p. 14.   ³ Doc. NG-845 (RvO, N 39/1).   ⁴ Steinmetz, p. 10.

Het aantal maatregelen tegen de zigeuners werd nog verder uitgebreid. In het najaar werd bij Beschikking van 6 oktober van het RKPA bepaald, dat de naaste familieleden en verwanten van gearresteerde zigeuners uit Oostenrijk beslist niet in aanmerking mochten komen voor steunverlening door de *Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV)*.¹

In december '38 werd de in het Reich verblijvende zigeuners een zware slag toegebracht. Aan alle politie-organen stuurde Himmler een circulaire (dd. 8 december '38), waarin hij mededeelde, dat blijkens bij de bestrijding van zigeuners opgedane ervaringen en door rassen-biologisch onderzoek verkregen kennis, de 'zigeunerkwestie', 'aus dem Wesen dieser Rasse heraus' behandeld moest worden. 'Mischlinge' zouden het grootste aandeel bij de criminaliteit der zigeuners hebben. En de pogingen zigeuners sedentair te maken zouden juist bij 'raszuivere' zigeuners mislukt zijn vanwege hun sterke 'Wandertrieb'. 'Es erweist sich deshalb notwendig' aldus de circulaire, 'bei der endgültigen Lösung der Zigeunerfrage die rassenreinen Zigeuner und die Mischlinge getrennt zu behandeln'.² Wat 'endgültige Lösung' precies betekende kunnen wij achteraf wel vermoeden, maar in de praktijk kwam het er toentertijd op neer – zij het voorlopig – dat zowel de 'zuivere' als de 'onzuivere' zigeuners bij de *Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens* geregistreerd moesten worden. Verder bepaalde Himmler, dat

*'alte Zigeuner, Zigeuner-Mischlinge und nach Zigeunerart umherziehenden Personen verpflichtet sind, sich der zur Erstattung des Sachverständigengutachtens erforderlichen rassenbiologischen Untersuchung zu unterziehen und die notwendigen Angaben über ihre Abstammung beizubringen. Die Durchführung dieser Anordnung ist mit Mitteln polizeilichen Zwanges sicherzustellen.'*³

De circulaire van Himmler werd ongeveer drie maanden later gevolgd door de 'Ausführungsanweisung' van 1 maart '39 van Heydrich, hoofd van de *Sicherheitspolizei* en van de *Sicherheitsdienst*. Hierin werden nog eens de groepen genoemd, die zich moesten laten registreren. De meesten waren echter bij de *Zentrale 'aktenmässig'* reeds bekend. Een groot deel was ook reeds, zo onthult deze circulaire, 'rassenbiologisch' 'onderzocht'. Alle andere uitvoeringsbepalingen waren van meer administratieve en technische aard. Omdat de gehele operatie een grondige organisatie eiste, beval Heydrich elk *Kripo*-bureau een 'Sachbearbeiter' aan te stellen, die alle administratieve handelingen in zijn district in goede banen moest leiden. De verkregen informatie moest hij doorgeven aan zijn 'Kriminalpolizeileitstelle', welke een aparte 'Dienststelle für Zigeunerfragen' moest inrichten. Van daar gingen de ingevulde formulieren naar het *Reichskriminalpolizeiamt* te Berlijn. Op het na alle 'Überprüfungen' nieuw af te geven identiteitsbewijs aan een zi-

¹ H. Buchheim: 'Die Zigeunerdeportationen vom Mai 1940'. In: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte* (München 1958), p. 57. ² Döring, p. 197. ³ Zigeuners van andere nationaliteit ('*ausländische Zigeuner*') die in Duitsland waren moesten het 'Reichsgebiet' verlaten. 'Sie sind über die Reichsgrenze abzuschieben.'

geuner waren twee kleuren en één kleurschakering mogelijk: werd hij raszuiver bevonden, dan kreeg hij een *bruin* identiteitsbewijs uitgereikt; behoorde hij tot de '*Mischling-Bevölkerung*' dan werd zijn bruin identiteitsbewijs voorzien van blauwe dwarsstrepen; en was hij geen zigeuner, dan kreeg hij een *grijs* identiteitsbewijs. In de circulaire van Heydrich lezen wij:

'Wenn einwandfrei feststeht, wieviele Zigeuner, Zigeuner-Mischlinge und nach Zigeunerart umherziehende Menschen im Reichsgebiet es gibt, können weitere Massnahmen ergriffen werden. Es kann keinem Zweifel unterliegen, dass die Polizei mit der früheren Behandlung der Zigeunerfrage brechen muss. Sie lässt sich nicht allein dadurch lösen, dass die einzelnen Gaue des Reiches infolge verschieden ausgefallener Einzelbestimmungen oder infolge bald mehr, bald weniger strenger Handhabung der Vorschriften durch die einzelnen Vollzugsorgane ihr Gebiet möglichst frei von Zigeunern halten, dafür aber andere Gebiete um so mehr mit Zigeunern überschwemmt werden. Das Zigeunerproblem muss vielmehr im Reichsmaßstabe gesehen und gelöst werden.' (cursief circ.).

aldus deze circulaire van 1 maart '38.

Het zou al vrij spoedig blijken, dat dit geen loze woorden waren. Welke oplossing de functionarissen van het *Rasse- und Siedlungshauptamt* van de SS met betrekking tot de zigeuners voor ogen stond blijkt o.m. uit een brief van 19 december '38 van Pancke, chef van genoemd Amt aan Himmler. '*Zur Lösung der Zigeunerfrage*' beval hij drie wegen aan: '*Unterbindung einer weiteren Vermischung zwischen Zigeunern und Deutschblütigen, Trennung der reinen Zigeuner von den Mischlingen und Sterilisierung und Isolierung der asozialen Mischlinge.*'

De aanbevelingen waren niet nieuw. Heydrich had in zijn uitvoeringsbesluit reeds in feite de eerstgenoemde aanbeveling van Pancke opgenomen. Voegen wij het drijven van Portschey en de voorstellen van Himmler hieraan toe¹ dan tekent zich voor het jaar 1938 een steeds completer beeld af met betrekking tot de richting, waarin de oplossing gezocht werd. Van verschillende zijden was er sinds enige tijd op aangedrongen een grondig proces van isolatie op gang te brengen, dat beoogde de gevaren van de kant van de zigeuners voor het Duitse volk '*endgültig*' op te lossen. Blijkens de circulaires van Himmler en Heydrich leek dit nu gehonoreerd te worden. Er stond krachtens deze circulaires echter (nog) niet vast, dat deze '*endgültige Lösung*' moord op alle zigeuners inhield.

Wat Himmler c.s. met '*endgültige Lösung*' precies bedoelde is dus niet bekend. Wij kunnen slechts vaststellen, dat op 5 juni '39 in Burgenland opnieuw razzia's plaatsvonden. De mannen werden naar Dachau getransporteerd, de vrouwen naar Ravensbrück. In dit kamp kwam op 29 juni '39 een transport van 440 zigeuner-vrouwen met een grote schare kinderen uit Oostenrijk aan. Andere 'reisdoelen' waren werkkampen, waarvan er juist in deze tijd veel waren opgericht.² '*Im Som-*

¹ Zie p. 41-42. ² *Frauen-KZ Ravensbrück (Autorenkollektiv unter Leitung von G. Zörner)* (Berlin 1971), (afg. *Frauen-Ravensbrück*), p. 46.

mer 1939', aldus Arnold, '*sah man in Burgenland Kolonnen von Zigeunern die von Gendarmen zur Zwangsarbeit geführt wurden.*'¹

In oktober van het jaar 1939 waren er ver gevorderde plannen de zigeuners af te voeren naar het inmiddels in Polen ingestelde *Generalgouvernement*, dat onder leiding van Hans Frank stond.

Anti-zigeuner acties zouden ook gekoppeld kunnen worden aan de deportatie van Joden naar een onherbergzaam oord in Polen, Nisko geheten. Zigeuners werden met deze transporten echter niet meegevoerd. Dat zij toch deel uitmaakten van een breed opgezet deportatieplan voor Joden en zigeuners mag uit het volgende blijken.

Plannen tot de voorbereiding van de deportatie der Joden vinden we in een *Schnellbrief* van 21 september '39 van Heydrich aan de chefs van de *Einsatzgruppen* van de *Sicherheitspolizei*. In deze *Schnellbrief* (het behandelde '*die Judenfrage in besetzten Gebiet*'; bedoeld is hier Polen) refereert Heydrich aan een op die dag o.a. met deze *Einsatzgruppenführer* plaatsgehad hebbende bespreking en wees hij er nogmaals op '*dass die geplanten Gesamtmassnahmen (also das Endziel) streng geheim zu halten sind.*' Onderscheid moest worden gemaakt tussen:

- '1. dem Endziel (welches längere Fristen beansprucht) und
  2. den Abschnitten der Erfüllung des Endzieles, (welche kurzfristig durchgeführt werden).
- Die geplanten Massnahmen erfordern gründlichste Vorbereitung sowohl in technischer, als auch in wirtschaftlicher Hinsicht. Es ist selbstverständlich, dass die heranstehenden Aufgaben von hier in allen Einzelheiten nicht festgelegt werden können. Die nachstehenden Anweisungen und Richtlinien dienen gleichzeitig dem Zwecke, die Chiefs der Einsatzgruppen zu praktischen Überlegungen anzuhalten.'*

Als eerste voorwaarde voor dit 'einddoel' werd dan aangegeven de concentratie van de Joden van het platteland naar de grote steden – '*sie ist mit Beschleunigung durchzuführen*', aldus de richtlijn. Als motief voor de concentratie van de Joden moest opgegeven worden: '*dass sich Juden massgeblichst an den Franktireurüberfällen und Plünderungsaktionen beteiligt haben.*'²

Uit een '*Vermerk*' over deze bespreking zes dagen later – dus op 27 september '39 – leren wij echter, dat de bovengenoemde plannen ook op zigeuners van toepassing waren, al werden ze in de '*Schnellbrief*' niet genoemd. De betrokken passage luidde:

- '1. Juden so schnell wie möglich in die Städte.
2. Juden aus dem Reich nach Polen.
3. die restlichen 30.000 Zigeuner auch nach Polen.
4. systematische Ausschickung der Juden aus den deutschen Gebieten mit Güterzügen.'³

Het is niet bij woorden en memoranda gebleven. Er werd bijzonder snel een vreselijke '*Völkerwanderung*' in gang gezet. Op 30 januari '40 werd hierover een ver-

¹ Arnold, p. 100. ² Doc EC-307/1. ³ Doc Eichmann 983.

gadering gehouden op het *RSHA*, waar Heydrich mededeelde, dat tot dusverre 87.000 Polen en Joden uit de Arthegau (bestuurscentrum: Posen) naar het *Generalgouvernement* 'verplaatst' waren. Tevens werd medegedeeld, dat nog gerekend moest worden op de binnenkomst van ongeveer 190.000 mensen die uit andere gebieden 'geëvacueerd' zouden worden. Zij zouden komen in drie grote 'Massenbewegungen':

'Nach den beiden Massenbewegungen

a. von 40.000 Polen und Juden im Interesse der Baltendeutschen und

b. von etwa 120.000 Polen im Interesse der Wolhyniendeutschen.

soll als letzte Massenbewegung die Abschiebung von sämtlichen Juden der neuen Ostgaue und 30.000 Zigeuner aus dem Reichsgebiet in das Generalgouvernement erfolgen.

Nachdem festgestellt wurde'.

aldus het verslag van deze vergadering van 30 januari '40.

*'dass die Räumung von 120.000 Polen etwa im März 1940 zu laufen beginnt, muss die Evakuierung von Juden und Zigeunern bis zur Beendigung der vorgenannten Aktionen aufgeschoben werden.'*¹

Deze plannen met betrekking tot de deportatie van zigeuners sloten aan bij een 'Schnellbrief' van Himmler van 27 april '40, gericht aan de hoofdbureaus van de *Kriminalpolizei* te Hamburg, Bremen, Hannover, Düsseldorf, Keulen, Frankfurt a.M. en Stuttgart. 'Der erste Transport von Zigeunern nach dem Generalgouvernement', aldus deze brief, 'wird Mitte Mai in Stärke von 2500 Personen – in geschlossenen Sippen – in Marsch gesetzt werden.'

Dit bevel werd uitgevoerd. Volgens de 'Richtlinien für die Umsiedlung von Zigeunern' (eveneens van 27 april '40) mocht 'auf keinen Fall' dit aantal overschreden worden. In die richtlijnen wordt gedetailleerd aangegeven wie gedeporteerd zou worden (er waren ook vrijstellingen) en hoe de behandeling moest zijn: 'Abgeschoben' moesten worden die zigeuners en 'Zigeunermischlinge' die zich op grond van een *Schnellbrief* van het *RSHA* van 17 oktober '39 hadden moeten melden. In die circulaire was als reden voor de registratie aangegeven, dat 'binnen kurzem' in het gehele *Reichsgebiet*, 'die Zigeunerfrage im Reichsmaßstab' 'grundsätzlich' geregeld zou worden.² De 2.500 zigeuners zouden zo veel mogelijk uit de westelijke en noordwestelijke grensgebieden worden gehaald. Indien men hierin niet zou slagen dan moesten de zigeuners en de 'bastarden' uit aangrenzende gebieden op transport gesteld worden. Als uitzonderingen op de 'Abschiebung' werden o.m. genoemd 'nicht marschfähige' personen zoals ouderen boven de 70 jaar en hoogzwangere vrouwen (vanaf de zevende maand), zigeuners wier vader of kinderen de dienstplicht vervulden (ze moesten immers 'in geschlossenen Sippen' gedeporteerd worden), 'Zigeuner mit Grundbesitz' (niet overdraagbaar) en buitenlandse zigeuners 'soweit (ihre fremde Staatsangehörigkeit) einwandfrei nachgewiesen ist.'

¹ Doc NO-5322. ² Döring, p. 87.

De dag van arrestatie zou door het *RSHA* bepaald worden; de datum werd afhankelijk gesteld van de mogelijkheden tot transport. Wanneer de zigeuners in het verzamelkamp aankwamen, moest o.a. genoteerd worden wie er 'arbeitswillig' was. Vervolgens moesten de kampbeambten zich bezighouden met het aanbrengen van nummers ('*Den Zigeunern über 14 Jahren ist eine laufende Nummer auf den linken Unterarm mittels Farbe anzubringen*'), het maken van fotografische opnamen ('*Zigeuner vom 14. Lebensjahr ab werden fotografiert*') en het nemen van vingerafdrukken ('*Die Zigeuner sind vom 6. Lebensjahr ab zu daktyloskopieren*'). Als legitimatiebewijs kregen zigeuners van veertien jaar en ouder de bruine identiteitskaart uitgereikt, welke krachtens de circulaire van 8 december '38 vereist werd.

In de paragraaf '*Durchführung des Abtransportes*' staat dat zigeuners, voordat zij op transport werden gesteld, eerst ontluisd dienden te worden.¹ Vervolgens werd voor elke wagon een oudere zigeuner verantwoordelijk gesteld ter bevordering van '*Ordnung und Sauberkeit*'. Verder zou er voor veertien dagen ('*nicht verderbliche*', (kurs. circ.)) levensmiddelen meegegeven worden. '*Warme Verpflegung kann auf dem Transport aus technischen Gründen nicht gewahrt werden.*'

Omtrent de eigenlijke deportatie en de aankomst in het *Generalgouvernement* zijn maar weinig gegevens beschikbaar. Er is een rapport dat o.a. op deze 'evacuatie' betrekking heeft, getiteld '*Übersicht über die durchgeführten Evakuierungen*'.² Naast de vermelding dat tot 15 november '40 bijna 290.000 Polen gedeporteerd waren naar het *Generalgouvernement* ('*Die Evakuierungen wurden in 303 Sonderzügen durchgeführt*') staat terloops geschreven dat uit het westen van het '*Reich*' 2.800 zigeuners naar het *Generalgouvernement* 'evakuiert' werden. Voor het merendeel zijn zij terechtgekomen in de Poolse getto's.³ Het is ons onbekend waar de 300 'extra' zigeuners vandaan kwamen, want meer is ons van deze 'verplaatsing' niet bekend. Wel zijn er nog gegevens van zigeuners die op 23 mei '40 vanuit Stuttgart werden gedeporteerd, nadat zij op 15 mei gearresteerd waren.

Deze groep werd doorgestuurd en vastgezet in het getto van Radom. Ook uit Keulen werden zigeuners gedeporteerd (op 16 mei) naar Lochitzen en het getto van Kielce. Een gedeelte van hen werd bij de bouw van wegen en vliegvelden ingezet. Zigeuners uit Hamburg en omgeving, eveneens op 16 mei op transport gesteld, werden naar Belzec gezonden en daarna naar Kriechow. Ze moesten dwangarbeid verrichten. Onderweg schijnen veel zigeuners vluchtpogingen gewaagd te hebben. De zigeuners die daarin slaagden, vonden '*mit Hilfe ihrer polnischen Rassengenossen*'⁴ onderdak. Wanneer ze bij razzia's werden opgepakt,

¹ Een hardnekkige mythe wil nu eenmaal dat zigeuners altijd onder de luizen zitten; volgens dezelfde mythe verspreiden zij luizen zonder er zelf door gehinderd te worden. ² Doc Eichmann 1251. ³ Wij baseren ons hier vnl. op de gegevens van Döring (p. 97 e.v.) en D. Kenrick en G. Puxon: *The Destiny of Europe's Gypsies* (Londen 1972), p. 78. ⁴ Döring, p. 98.

werden ze permanent door de politie bewaakt (gevangenis, kamp, getto) of ter plaatse neergeschoten. Getto's welke zigeuners onder hun bewoners telden, waren er in Lodz, Warschau, Lublin, Kielce, Bialapodlaska, Sielce, Tschenstochau en andere plaatsen. In de getto's moesten alle zigeuners een witte mouwband dragen, waarop een blauwe 'Z' was aangebracht.

Na de deportaties in mei '40 werden gedurende meer dan twee jaar geen omvangrijke '*Umsiedlungen*' van zigeuners uitgevoerd. Wel werden van 1940 tot 1942 vele anti-zigeuner maatregelen afgekondigd. We komen hier nog op terug.¹

---

¹ zie p. ....

HOOFDSTUK 5

INTERNATIONALE BESTRIJDING VAN DE ZIGEUNERS

Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens

Oprichting

Het 'zigeunervraagstuk' was geen specifiek Duits vraagstuk. Vele landen in Europa achtten zich ermee geconfronteerd en bijna elk land had er afzonderlijke 'oplossingen' voor proberen te vinden. Deze vond men echter niet doeltreffend genoeg en internationale samenwerking werd dan ook door vrijwel alle landen als een noodzaak gevoeld. Dat die samenwerking door de politie zou moeten worden gerealiseerd, werd meestal als vanzelfsprekend beschouwd.

Uitgangspunt van alle betrokken politieke overheden vormde het niet gewenst zijn van de zigeuner. Het internationaal gecoördineerde optreden van de politie zou dan ook gericht zijn op het op allerlei wijzen onder controle houden van de zigeuners, in werkelijkheid op 'indamming' van het zigeunerprobleem.

Het initiatief tot de oprichting van een internationale zigeunercentrale vindt men in een brief van 30 juli '31 van de Oostenrijkse bondskanselier aan de leden van de '*Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission*' (IKPK), de organisatie die internationale bestrijding van de misdaad beoogde. Reeds voor de Eerste Wereldoorlog waren er enige internationale politiecongressen georganiseerd met het oogmerk tot samenwerking ter bestrijding van de misdaad te komen. Als gevolg van de oorlog kwam een stilstand in deze voorbereidende besprekingen; een nieuwe poging die door de toenmalige kapitein der Koninklijke Marechaussee, M. C. van Houten in 1919 ondernomen werd, mislukte.¹ Een nieuw politiecongres werd pas in 1923 door de toenmalige politiepresident te Wenen bijeengeroepen. Ook Nederland was vertegenwoordigd. Eén van de resultaten van dit congres was de oprichting van de '*Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission*'. Jaarlijks zou in een belangrijke stad van Europa een bijeenkomst plaats vinden. Het bureau van de IKPK werd gevestigd bij de '*Bundespolizeidirektion*' te Wenen. Het doel

¹ Gegevens ontleend aan circ. no. 20 van de DGVP aan o.m. diverse politie-instanties (Nijmegen 1 sept. 1943).

van de *IKPK* meende men het best te kunnen verwezenlijken door registratie van internationale misdadigers, internationale opsporingsmogelijkheden en identiteitsvaststelling van daarvoor in aanmerking komende personen. In Nederland werd in dit verband in 1927 de 'Nederlandsche Centrale inzake Internationale Misdadigers' opgericht. Deze centrale werd gekoppeld aan de 'Nederlandsche Centrale inzake Falsificaten', beide te Amsterdam en onder leiding van de procureur-generaal, fungerend directeur van Politie, die voor de dagelijkse gang van zaken werd bijgestaan door een commissaris van Rijkspolitie.¹

Ook met betrekking tot de bestrijding van de zigeuners op internationaal niveau ging Oostenrijk voorop. In de bovengenoemde brief van 30 juli '31 werd de leden van de *IKPK* de vraag voorgelegd *'welche Massnahmen sie zur Eindämmung des Zigeunerunwesens empfiehlt.'*² Deze brief had een tamelijk urgent karakter; sinds in Beieren (16 juli '26) en ook in Tsjechoslowakije (14 juli '27) *'Spezialgesetze gegen das Zigeunerunwesen'* van kracht waren geworden, had Oostenrijk een grote toevloed van zigeuners uit die gebieden te verwerken gekregen; daarom zon men nu op een strenge anti-zigeunerwetgeving en wenste men in Oostenrijk via de *IKPK* aanbevelingen uit andere landen te ontvangen.

De vraag bleek in vruchtbare bodem gevallen te zijn, want de kwestie werd reeds voorgelegd aan het eerstvolgende congres van de *IKPK* dat van 28-30 september '31 in Parijs plaatsvond.

Op het congres werden twee referaten over het probleem gehouden. Het ene was van de *'Polizei-Oberkommissar'* der *Bundes-Polizeidirektion Wien*, Dr. Fritz Unger, die een historisch overzicht van de bestrijding van zigeuners in de Dubbelmonarchie en Oostenrijk gaf. Van meer belang was de voordracht van Dr. Bruno Schultz, *'Ständiger Berichtstatter'* van de *IKPK*, die met concrete voorstellen kwam. Hij betoogde, dat het zigeunerprobleem een internationaal karakter had, aangezien de zigeuner

'infolge des zu seinen typischen Eigentümlichkeiten gehörenden Hanges zu steter Aufenthaltsveränderung und infolge der hieraus resultierenden mannigfachen Gefahren für die Bevölkerung den Gegenstand fortwährender Sorge nahezu aller europäischen Regierungen bildet.

Natürlich sind mit dem zigeunerproblem nicht nur Fragen kriminalpolizeilicher Natur verbunden. Aber sie spielen bei der Behandlung dieses Problems doch eine ganz hervorragende Rolle, weil dieser den Zigeunern eigentümliche Hang zum Wanderleben auch alle sonstigen sicherheitsgefährlichen Erscheinungen mit sich bringt, die der Landstreicherei immanent sind, wobei allerdings für die Zigeuner noch besondere, aus ihrer nationalen Eigenart herzuleitende Formen in Betracht kommen.'

Schultz stelde het 'probleem' dus als een voornamelijk politionele zaak, doch liet daarop ook als zijn mening blijken, dat bepaalde aspecten van deze kwestie

¹ Tijdens de oorlog kwam de Nederlandsche Centrale inzake Internationale Misdadigers onder de Recherchecentrale en wisselde regelmatig gegevens uit met de *IKPK*. (Toen gevestigd te Berlijn).

² Het geraadpleegde materiaal m.b.t. de bestrijding van zigeuners op internationale basis is aanwezig op het ministerie van Justitie in Den Haag. Ook dit materiaal bevindt zich in fotokopie op het RvO.

met 'Eigentümlichkeiten' van de zigeuners verbonden zijn – een opvatting met een racistische ondertoon.

Vervolgens zette Schultz uiteen welke doeltreffende maatregelen er genomen konden worden. In de eerste plaats diende elk land afzonderlijk een aparte zigeunerwetgeving in het leven te roepen. Dat zou noodzakelijk zijn, aangezien de nationale wetgeving van elk land in Europa geënt was op het cultuurpatroon en -niveau van de eigen bevolking. Belangrijkste onderdeel van een aparte zigeunerwetgeving zou een zéér nauwgezette omschrijving moeten zijn van de beoogde personen. In een toelichting verklaarde Schultz: *'Das Ausnahmegesetz richtet sich ja gegen gewisse schädliche Eigenschaften und Betätigungsformen, nicht aber speziell gegen einen Volksstamm als solchen.'* Na kennisname van het bovenstaande kan deze uitspraak stellig in twijfel worden getrokken.

Schultz bracht verder ter sprake het wederzijds verstrekken van gegevens over binnenlandse maatregelen en de noodzaak van een gemeenschappelijk streven naar gelijklopende wetgeving op dit gebied, *'weil sonst die Gefahr besteht, dass die Zigeuner aus diesem Unterschiede Nutzen ziehen...'* Ter coördinering van nationale wetgeving en internationale afspraken en ten behoeve van een permanente gedachtenwisseling over het probleem der zigeuners zou een internationaal 'centrum' moeten worden opgericht dat verbonden was aan het *'Internationale Bureau bei der Bundes-Polizeidirektion in Wien'*. Vervolgens zou ook overwogen moeten worden of een internationale conventie geen middel was om een doeltreffende bestrijding van het *'Zigeunerunwesen'* te bewerkstelligen.

De belangstelling voor het zigeunervraagstuk was dermate groot, dat ook de eerstvolgende congressen dit onderwerp op de agenda hadden staan. Op het van 15–20 oktober '32 in Rome gehouden negende congres van de IKPK kwam de zigeunerkwestie opnieuw aan de orde. Blijkens Besluit XII van de vergadering hadden de ideeën van Schultz ingang gevonden. Besloten werd de commissie die met de leiding van het 'Internationaal Bureau' belast was op te dragen

'eine internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens zu errichten... die so schnell wie möglich ins Leben zu treten hat.'

Voor de verwezenlijking van de oprichting zouden voorlopig de bepalingen van de internationale misdadigerscentrale gelden.

Het tiende congres (1934) werd in Wenen gehouden. Bij Besluit IV van de vergadering werd officieel bekend gemaakt, dat de op te richten internationale zigeunercentrale als nieuwe instelling zou worden toegevoegd aan de *'Einrichtungen die von der gemeinsamen Bezeichnung 'Internationales Bureau' am Sitze der Bundes-Polizeidirektion in Wien gedeckt werden.'* Dat betekende dat in feite de centrale werd opgericht. Maar deze kon pas in werking treden indien overeenstemming bestond over de vraag wie en wat geregistreerd moesten worden, d.w.z. er

moest een definiëring komen van de beoogde personen en een ontwerp van registratieregels.

Een groot gedeelte van het elfde congres (Kopenhagen 1935) was aan deze vragen gewijd. Drie referaten werden gehouden, waarvan vooral dat van Dr. Bader, *Ministerialrat* in Karlsruhe, en van de reeds eerder genoemde Schultz onze aandacht verdienen. Eerstgenoemde ging uitvoerig in op de praktijk van een 'goede' zigeunercontrole, waarbij hij Baden als voorbeeld stelde. In 1934 had daar een grootscheepse '*Zigeunerkontrolle*' plaatsgevonden. De actie was een succes geworden, doordat de politie onverwachts had toegeslagen. Drie doelstellingen hadden haar voor ogen gestaan:

a de nauwkeurige vaststelling van het aantal der sedentaire en niet-sedentaire '*Zigeuner und Halbzigeuner*' in Baden en hun verblijfplaatsen op dat moment ten behoeve van een complete identificatie;

b een uitgebreide politiecontrole op wapens in kampen en woonwagens, het onderzoeken van legitimatiepapieren op hun echtheid;

c '*letzten Endes sollte das eingehende Material dazu dienen, neue Wege in der Bekämpfung des Zigeunerunwesens zu eröffnen.*'

De vroegere regelingen hadden - aldus Bader - alle gemeen, dat aangespoord werd de '*Sesshaftmachung*' van de zigeuner op een of andere wijze te bevorderen. Dat was volgens hem een foutief uitgangspunt. De mislukking van een zodanig beleid verbond hij aan aspecten van raciale aard; tot nu toe hadden volgens hem de overheden nauwelijks aandacht geschonken aan het feit, dat zij te maken hadden met een ander ras; en dientengevolge hadden zij zich ook niet verdiept in de '*Eigentümlichkeiten*' van dat ras.

'Die Zigeuner sind, soweit sie reinblütig sind, eine Rasse besonderer Art, der der Wandertrieb blutsmässig innewohnt. Wird dieser Wandertrieb gewaltsam unterdrückt, dann muss mit dem Auftreten von Entartungserscheinungen gerechnet werden, die den Zigeuner erst recht zum kriminellen Menschen werden lassen.'

Er waren voorbeelden dat sedentair of half-sedentair levende zigeuners, veel gevaarlijker waren dan trekkende, onder wie er zelfs waren met een blanco strafblad! Integratie wees Bader daarom nadrukkelijk van de hand:

'Der Zigeuner als artfremdes Element wird nie ein vollwertiges Glied seines Gastvolkes werden; allein die Tatsache, dass eine Konferenz von Kriminalisten sich mit diesem Problem befassen muss, beweist, dass die Zigeunerfrage vorwiegend eine polizeiliche ist. Wer als Zigeuner die gute Ordnung stört und Gesetze bricht, darf keine Nachsicht erwarten.'

Bader gaf nu drie mogelijkheden aan welke, tezamen uitgevoerd, de oplossing vormden.

'Die Lösung dieses Problems wird in der Richtung liegen müssen, dass dem Teil der Zigeuner und Halbzigeuner, der sich einordnen und der arbeiten will, hierzu Gelegenheit geboten werden muss. Alle

übrigen aber müssen mit rücksichtsloser Strenge verfolgt, verwahrt (Arbeitshaus oder Sicherheitsverwahrung), oder ausgewiesen werden; lediglich angedeutet sei die (zur Zeit nur für Deutschland beachtliche) Erwägung, unverbesserliche Zigeuner in die Reihe der unter das Sterilisationsgesetz fallenden Personen aufzunehmen.'

En aan het einde van zijn betoog anticepeerde hij op een uniforme zigeunerwetgeving voor het gehele Duitse Rijk.

Op deze bijeenkomst in Kopenhagen werd dus geheel openlijk het raciale uitgangspunt voor de bestrijding der zigeuners uitgesproken. Schultz bleef praktisch en bood het congres een ontwerp van richtlijnen aan, waarvan het belangrijkste voorstel een omschrijving van die groepen personen bevatte die voor registratie in aanmerking zouden moeten komen. Tegelijkertijd diende hij een ontwerp-registratieformulier in. Bij de activering van de centrale op 9 maart '36 – wij lopen hier op de gebeurtenissen vooruit – werden de volgende te registreren groepen zigeuners genoemd:

'1. solche umherziehende Zigeuner und sonstige, nach Zigeunerart umherziehende Personen, bezüglich deren nicht festgestellt werden konnte, dass die dem Lande, wo sie aufgetreten sind, als Staatsbürger angehören.

2. solche umherziehende Zigeuner und sonstige, nach Zigeunerart umherziehende Personen, welche ein Land, dem sie als Staatsbürger angehören, verlassen haben, oder in dasselbe nachdem sie es zeitweilig verlassen haben, freiwillig oder zwangsweise zurückgekehrt sind.'

De deelnemende landen zouden foto's en vingerafdrukken van de geregistreerde zigeuners toegestuurd krijgen; de afdrukken zouden op lichtbruin papier staan. En van elke persoon zou een 'betrouwbare stamboom' vervaardigd worden. Het registratieformulier bevatte 27 vragen (sommige met zeer veel sub-vragen) betreffende de identiteit van elke zigeuner.

De afgevaardigden op de conferentie te Kopenhagen werden aangespoord (Besluit V) hun resp. regeringen met name de voordracht van Bader onder ogen te brengen. De ontworpen richtlijnen van Schultz werden goedgekeurd. En op 9 maart '36 werd – zoals reeds vermeld – de centrale officieel 'geactiveerd'.

Het totale aantal binnengekomen mededelingen over zigeuners werd in jaaroverzichten van de *Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission* bekendgemaakt. Zo waren er in het eerste jaar dat de internationale zigeunercentrale functioneerde (periode: 1 april '36–30 april '37) berichten binnengekomen uit België (17 personen), het Duitse Rijk (152 personen), Joegoslavië (1 persoon), Letland (1 persoon), Oostenrijk (21 personen) en Tsjechoslowakije (2 personen). Van deze in totaal 194 personen waren 48 '*Stammbaumblätter*' aangelegd en 997 cartotheekkaarten (nl. óók van opgegeven familieleden). Een jaar later (periode: 1 april '37 – 30 april '38) ontving men in Wenen mededelingen uit België (1 persoon), het Duitse Rijk (98 personen) en Tsjechoslowakije (1 persoon), in totaal 100 personen. Voor hun beschrijving waren 13 '*Stammbaumblätter*' en ongeveer 1.000 cartotheekkaarten nodig, zodat men nu de beschikking had over 61 stambomen en on-

geveer 2.000 cartotheekkaarten.¹ Begin '38 hadden acht Europese landen hun 'zigeuner-correspondentieadres' aan het Internationale Bureau in Wenen verstrekt: België, Letland, Portugal, Duitsland, Frankrijk, Finland, Polen en Nederland.² Daar kwamen nog bij Joegoslavië, Tsjechoslowakije en Oostenrijk.

De internationale centrale was, zo blijkt, tamelijk vlot van stapel gelopen. Immers, in het najaar van '31 werd voor het eerst van deze mogelijkheid gerept en in de zomer van '35 was het besluit tot oprichting definitief. De snelheid hoeft geen verbazing te wekken, aangezien géén der leden van de *Internationale* er blijk van gaf te twijfelen aan de misdadige inborst van de zigeuner. Weinig internationale kwesties gaven in die tijd zo'n grote mate van overeenstemming te zien. De nauwgezetheid van de identificatieformulieren, waarmee de afgevaardigden zich konden verenigen, spreekt hier boekdelen, maar de vele gedetailleerde vragen waren misschien ook een reden, dat betrekkelijk weinig namen voor de internationale registratie werden opgegeven.

Opvallend is intussen wel dat – voorzover wij althans hebben kunnen nagaan – al één de spreekbuis van de Duitse politie, Bader, het criminele gedrag van de zigeuner heeft trachten te herleiden tot een doem: de doem te behoren tot een minderwaardig ras. Het is overigens geen toeval, dat een officiële Duitse afgevaardigde een dergelijke opvatting te berde bracht. Nu de Nazi's aan het bewind gekomen waren, konden de racistische opvattingen onbelemmerd als staatsopvatting worden gepropageerd. Ook op het volgende congres van de *IKPK* in Belgrado (zomer '36), bracht de Duitse vertegenwoordiger Parey, '*Oberregierungsrat*' en hoofd van de '*Kripo*' in Bremen, de graad van criminaliteit onder de mensen terug tot de vraag van hun '*Rassenzugehörigkeit*'. Sprekende over het gevaar van een sterk stijgende criminaliteit bij een grote immigrantenstroom, hield hij zijn collega's voor:

'Es gibt Rassen mit weit stärkerer krimineller Veranlagung, als sie gemeinhin andern Völkern eigen ist. Es seien hier nun für Europa die Zigeuner genannt... und für Amerika die Neger.... Beide Rassen haben dort, wo sie als Einwanderer in grösserer Zahl aufgetreten sind ein Anwachsen der Kriminalität bewirkt, das eben nur in der rassischen Eigenart seine Ursache haben kann.'

Parey's verklaring is dus dezelfde als die van Bader.

Na de '*Machtergreifung*' in Oostenrijk in maart '38 werd de *IKPK* onder Duits beheer gesteld. Dit gaf wel enige irritatie doch hiervan was al spoedig weinig meer te bemerken. Kort na de staatsgreep werd een nieuwe '*Polizeipräsident*' van Wenen benoemd, die daarmee automatisch president werd van de *IKPK*.³ Als

¹ '*Bericht über die Tätigkeit des 'Internationalen Bureaus' in der Zeit vom 1. april 1937 bis zum 30. april 1938*' (afg. Bericht IB 1937-1938). ² Zie dit hoofdstuk, par. 2: Nederland en de anti-zigeuner-centrale.

³ Op de 13e jaarvergadering in Londen in 1937 was het besluit genomen de politiepresident van Wenen nog voor een periode van vijf jaar met het presidium van de *IKPK* te belasten.

één der vice-presidenten kreeg hij Heydrich, Chef van de *Sicherheitspolizei* en later hoofd van het *Reichssicherheitshauptamt* naast zich – evenwel slechts voor de duur van de 'Übergangszeit' (maart-april '38). Daarna kwam deze functie in handen van de politiepresident van Stuttgart, Rudolf Klaiber. De geplande jaarvergadering in Boekarest (1938) kwam aanvankelijk door de staatsgreep wel op losse schroeven te staan, maar vond toch plaats. De officiële Duitse gedelegeerden waren Klaiber en Nebe, hoofd van het *Reichskriminalpolizeiamt* en in 1941 één der commandanten van de *Einsatzkommandos* die massaal Joden en zigeuners in Rusland vermoordden.¹ Van de Duitsers waren verder aanwezig Zindel, *Ministerialrat beim Reichsführer SS und Chef der deutschen Polizei*, Himmler. De Fransman Mondanel, '*Controleur Général des Services de Police Criminelle*', één der vice-presidenten van de *IKPK*, werd het voornemen toegedicht, dat hij wilde voorstellen de zetel der Commissie, nu Wenen eigenlijk een provinciestad van Duitsland was geworden, te verplaatsen naar een klein, neutraal land. Dit meldde Versteeg, hoofdcommissaris van politie te Amsterdam en een van de Nederlandse afgevaardigden.² Een besluit daarover werd echter niet genomen. 'Nadat . . . de heer Mondanel, wegens noodzakelijke terugkeer naar Frankrijk, het schip³ verliet, scheen de atmosfeer belangrijk opgeklaard en hadden de zittingen een regelmatig verloop.'⁴ Wij komen hierop in het volgende hoofdstuk nog terug.

Nederland en de anti-zigeunercentrale

De internationale anti-zigeunercentrale had in het algemeen weinig invloed op het beleid van de aangesloten regeringen. Dit gold ook voor Nederland. Ofschoon Nederland tot de eerste leden behoorde, was het ook het land, dat, voorzover ons bekend, weer het eerst met die organisatie brak. Dit was overigens zeer ten ongerieve van enkele invloedrijke politiefunctionarissen, die niet nalieten bij de betrokken minister de voordelen van de '*Zentrale Stelle*' breed uit te meten. Vergeefse arbeid bleek het te zijn. Wij willen dit aan de hand van de gevoerde correspondentie nader toelichten. Het verdiept ons inzicht in de wijze waarop zij, die het beleid uitstippelen, door de uitvoerders ervan worden beïnvloed en omgekeerd.

M. C. van Houten, in juni '35 luitenant-kolonel der Marechaussee op non-actief

¹ Andere deelnemers voor Duitsland waren Steinhäusl, Schultz, Palitzsch ('*Präsident der Kriminalpolizeileitstelle im Ministerium des Innern in Dresden*'). ² Deze had een verslag gestuurd aan de minister van Justitie. ³ De bijeenkomsten werden gehouden op het stoomschip 'Regale Carol', dat de Donau afvoer. ⁴ Zie verslag dd. 6 aug. 1938 van Versteeg ten behoeve van Just. Klaarblijkelijk wilden de andere gedelegeerden de schijn ophouden (misschien meenden sommigen het werkelijk) dat politieke gebeurtenissen van welke omvang ook niet van invloed (mogen) zijn op politieke activiteiten op het gebied van de misdaadbestrijding. Naïef of hypocriet? Wat immers te denken van Heydrich's opmerking: '*Bis zur endgültigen Entscheidung durch die Mitglieder der IKPK ist die Sicherheitspolizei die Treuhänderin für die Geschäftsführung der IKPK geworden.*' Zie: R. Heydrich: *Aufbau und Entwicklung der Sicherheitspolizei im Lande Oesterreich (Das Schwarze Korps*, 21 april 1938).

maar één van de Nederlandse leden van de *IKPK*, stuurde in genoemde maand enkele referaten die op het congres te Kopenhagen gehouden waren aan de toenmalige Inspecteur der Koninklijke Marechaussee (*IKM*), J. H. G. Kappelhoff; deze antwoordde, dat hij er met belangstelling kennis van had genomen.¹ De Administrateur voor de Grensbewaking en de Vreemdelingendienst, Croiset van Uchelen (die uit de krant over het onderwerp van het congres vernomen had) vroeg of van Houten hem zou willen inlichten wat er besproken was. In het kader van zijn functie was hij zeer in het zigeunervraagstuk geïnteresseerd.² Van Houten antwoordde reeds de volgende dag:

'Ge voorkomt in zekeren zin mijn wenschen door Uw belangstelling in het zigeunervraagstuk... Mijn plan was om te zijner tijd met mijn medegedelegeerden³ en in overleg met de *IKM* voor te stellen in ons land een zigeunercentrale in te richten ten Uwen Bureele. Ik ga nu eerst voor een kuur met verlof (de *IKM* trouwens ook) en wilde een en ander in het najaar behandelen.

Het beste is dus, dat gij inmiddels de zaak bestudeert, als ge met mijn denkbeeld instemt. Den Inspecteur (bedoeld is hier de Inspecteur der Koninklijke Marechaussee) zond ik reeds de beide te Kopenhagen gehouden referaten, zoodat ge dus slechts naar boven behoeft te gaan om geheel au fait te zijn... Ik geef U in overweging zelfstandig geen stappen te doen. Misschien kom ik deze maand nog in Den Haag en kunnen we dan vast eens praten.'

Croiset schreef direct terug het met de gedragslijn van van Houten volkomen eens te zijn en met belangstelling de komende besprekingen in het najaar af te wachten.⁴

In het najaar pleegde van Houten overleg over de zigeunercentrale met Versteeg en Broekhoff. Croiset werd hiervan op de hoogte gesteld. Deze deelde vervolgens van Houten mee, diens voorstel en dat van Versteeg af te wachten, maar dat hij intussen Justitie 'in die richting' ging voorbereiden 'en bearbeiten'.⁵

Intussen was het 1936 geworden. In een brief van de 11e januari stuurde van Houten aan Broekhoff een ontwerpbrief⁶ voor het ministerie van Justitie over de oprichting van een Nederlandsche Zigeuner Centrale. In die brief liet hij opzettelijk in het midden wie als zigeuner waren te beschouwen; wel gaf hij aan ook woonwagengewoners van vreemde nationaliteit in die categorie op te willen nemen.

'Ik meen', zo schreef hij, 'dat in Duitsland alle woonwagengewoners als zigeuners worden beschouwd. We moeten het m.i. aan het beleid van de Chef der op te richten centrale overlaten geleidelijk zulks bij ons ook te doen, hetgeen zeer gewenscht zou zijn. Ik vrees echter, dat de zaak misloopt, als we dit nu reeds voorstellen en daardoor de zaak te groot opzetten.'⁷

¹ 27 juni 1935. ² 3 juli 1935. ³ Medegedelegeerden waren H. J. Versteeg, hoofdcommissaris van politie te Amsterdam en K. H. Broekhoff, commissaris van politie te Amsterdam en commissaris van de Rijkspolitie (als zodanig verbonden aan de Nederlandsche Centrale inzake Falsificaten). ⁴ 6 juli 1935. ⁵ 7 jan. 1936. ⁶ Met het verzoek de brief aan Versteeg te laten lezen. ⁷ In de uiteindelijk aan Justitie verzonden brief is de regel 'alle woonwagengewoners van vreemde nationaliteit ook als zigeuners te beschouwen', weggelaten.

Broekhoff reageerde in een brief van 14 januari, dat hij 'uiteraard' voor een zigeunercentrale was; Versteeg, de chef van Broekhoff, wilde echter eerst principiële uitwerking zien wat onder zigeuners verstaan moest worden. Maar Broekhoff achtte zichzelf niet competent hierop een antwoord te geven.¹ Na enig heen en weer geschrijf stelde Broekhoff toen een formulering op, die Versteeg zeer waarschijnlijk wel zou aanvaarden. Hij schreef aan van Houten:

'Wie als zigeuners zijn te beschouwen zal uiteraard dienen te worden vastgelegd. Het vinden van de juiste definitie zal wellicht het onderwerp zijn van eene gedachtenwisseling. Als grondslag voor deze gedachtenwisseling kan – naar het ons wil voorkomen – dienen, hetgeen Dr B. Schultz... hieromtrent heeft aangegeven.'²

27 januari '36 werd de bewuste brief (met een afschrift aan de IKM) aan de minister van Justitie, van Schaik, verzonden. De inhoud week niet af van de formulering van Broekhoff, zo zal nog blijken. Van Houten stuurde tegelijkertijd een afschrift aan Croiset, waarbij hij opmerkte:

'de zaak is niet zoo snel behandeld kunnen worden, als ik gedacht had, daar de Heer VERSTEEG er vooral op aandrong, het begrip 'zigeuner' nader te definieeren,'

en hij besloot:

'In de courant zag ik, dat zich aan de Belgische grens weer de gebruikelijke moeilijkheden met zigeuners voordoen. Dit is wellicht een mooi aanknopingspunt met het D.v.J.'³

Croiset zou immers de zaak 'voorbereiden en bearbeiten'.

In de brief van 27 januari aan de minister refereerde van Houten aan het in 1935 te Kopenhagen gehouden congres van de *IKPK*, waarin definitief tot oprichting van een internationale zigeunercentrale te Wenen besloten was. Hij verwees de minister naar de sinds 1931 hierover aan Justitie toegestuurde rapporten, met de diverse bijgesloten referaten. Mede uit naam van Versteeg en Broekhoff stelde hij nu de minister voor:

'Ook in ons land een zigeunercentrale op te richten, en deze te verbinden aan het Bureau 'Grensbewaking en Vreemdelingendienst'. Aan deze Centrale zouden alle gegevens betreffende de in ons land aanwezige zigeuners kunnen worden verzameld, en daarmee voor zoover mogelijk de aan Wenen in te zenden formulieren worden ingevuld. Reeds zijn in sommige landen dergelijke centrales opgericht.'

¹ Van Houten aan Broekhoff, 17 jan. 1936. ² Broekhoff aan van Houten, 22 jan. 1936. ³ Van Houten aan AGVD, 27 jan. 1936. Het krantartikel, waarop van Houten zinspeelde, stond in *De Nederlander* van 20 jan. 1936: 'er is sprake van een dreigende invasie van zigeuners. Aangezien dat zigeurnervolkje, door hun rooverijen enz. de Belgische autoriteiten veel last veroorzaakt, is de Belgische gendarmerie er steeds op uit geweest deze nomaden over de Ned. grens te loozen.' De Nederlanders hadden de controle om die reden verscherpt. 'Een en ander kost veel inspanning. Uitgebreide grensstrooken moeten bewaakt worden en men maakt daarbij gebruik van Belgische verspieters, die tegen belooning de Ned. autoriteiten op de hoogte houden van de bewegingen der zigeuners en van de gendarmen, die hen opdrijven.'

'Uiteraard', aldus van Houten, diende te worden vastgelegd wie als zigeuner moest worden beschouwd; hij stelde de minister voor als grondslag voor gedachtenwisseling de definities van Schultz te nemen, die deze in 1935 te Kopenhagen had voorgesteld.

Om de ontoereikendheid van het toenmalige Nederlandse optreden aan te tonen, somde van Houten in deze brief nog eens de circulaires op van het ministerie van Binnenlandse Zaken aan de burgemeesters betreffende het te lichtvaardig afgeven van papieren; en hij merkte in dit verband op:

'De in deze stukken beschreven moeilijkheden kunnen bij het bestaan eener nationale centrale, waar alle in ons land aanwezige zigeuners zijn geregistreerd, gemakkelijker worden overwonnen. Wellicht kan men ook met andere landen tot een doelmatig accoord, op dat gebied komen, doch daartoe is het noodzakelijk, dat men eerst over voldoende gegevens beschikt, die echter slechts door het inrichten eener centrale zijn te verkrijgen.'

Van Houten had succes. Nog geen twee weken later, nl. per brief van 8 februari, berichtte van Schaik de IKM:

'Met het voorstel, dat ook in ons land een aan Uw Bureau te verbinden zigeuner-centrale worde opgericht, welke alle gegevens betreffende de in ons land aanwezige zigeuners, als in de brief (van 27 januari) bedoeld, zal hebben te verzamelen en deze voor zoover noodig aan de te Weenen op te richten internationale zigeuner-centrale zal kunnen opzenden, kan ik mij vereenigen. Ik moge U verzoeken als Centrale te willen optreden en verder alsdan het noodige te willen verrichten.'¹

Van Schaik stuurde de IKM ook de brief van 27 januari van van Houten aan de minister. Kennelijk wist de minister niet, dat van Houten reeds een copie aan Croiset had gezonden. Tien dagen later stelde Croiset van Houten in kennis van het ministeriële besluit. De IKM schreef verder, dat de minister ook hem officieel op de hoogte zou brengen. Daarna zou van Houten in zijn functie van vice-president van de *IKPK* met Wenen kunnen gaan corresponderen.

Alvorens van Houten zijn correspondentie met Wenen begon, stelde hij Croiset voor, het adres van de Centrale te laten luiden: 'Inspecteur der Koninklijke Marechaussee, Nederlandsche Zigeunercentrale', en de aanduiding 'Grensbewaking en Vreemdelingendienst' weg te laten. Hij gaf hem tevens de raad behalve met Broekhoff ook eens te gaan praten met de vreemdelingendienst van het hoofdbureau van politie in Amsterdam met het oog op te treffen maatregelen:

'ongetwijfeld zijn reeds vele zigeuners hier en daar geregistreerd en komen ook de meeste reeds voor in de cartotheken van het Wapen.'²

Hij deelde in dezelfde brief mee, nu hij officieel in kennis gesteld was door Justitie, met een brief aan Wenen bezig te zijn, maar, zo schreef hij,

¹ Just. aan IKM. 8 febr. 1936. ² Van Houten aan AGVD, 24 febr. 1936.

'Ge moet U nu geen illusie maken, dat een en ander nu verder zoo snel zal kunnen worden behandeld. Zooals ik reeds zei, vrees ik, dat we Weenen een slag vóór zijn.'

Dat was inderdaad het geval. Men had in Nederland zeer snel gehandeld. In Wenen was nog niet tot officiële oprichting overgegaan. Dat gebeurde pas op 9 maart '36.

In een brief van 25 februari '36 deelde van Houten aan de *Generalsekretär* van de *IKPK*, Dr. O. Dressler, mee, dat de minister van Justitie besloten had een Nederlandse zigeunercentrale op te richten. Het adres, waar blijkbaar nog geen eensgezindheid over bestond, zou later medegedeeld worden. Verder vroeg van Houten of de definitie van Schultz officiële geldigheid bezat en welk en hoeveel fotomateriaal aan de internationale *Zigeuner-Zentrale* gezonden moest worden. Het rondzenden van gegevens, zoals dat gebruikelijk was bij misdadigers, leek hem niet nodig. Alleen voor naburige landen zouden dia's praktisch zijn. Hij vroeg voorts om blanco formulieren (tegen betaling) en enkele andere stukken. Dit alles werd hem direct door Dressler toegestuurd – met felicitaties en dankwoorden over het bereikte resultaat.¹

Op van Houtens vragen omtrent de definitie van zigeuners zou Schultz in een brief van 13 maart nader ingaan. Schultz was ook zeer verheugd en wenste dat de Centrale in Nederland '*zum Segen reichen möge*'. Verder deelde hij mee, dat de voorbereidingen voor de *Internationale Zigeuner Zentrale* afgerond waren en dat hierover spoedig aan de leden van de *IKPK* bericht zou worden gezonden. In dat schrijven zouden de definitie (die niet veranderd was) en de formulieren met opgave van kosten weergegeven worden. Wat het fotomateriaal betrof, bedankte Schultz van Houten voor zijn zinvolle suggestie, maar hij, Schultz, was wèl voor het rondzenden en dat zeker wanneer de identiteit niet vaststond. Maar hij zou er voor zorgen dat deze kwestie op de volgende bijeenkomst (in Belgrado) aan de orde gesteld zou worden.

Van Houten legde de IKM dit probleem voor en lichtte zijn opvatting als volgt toe:

'Ofschoon zich in Nederland een aantal zigeuners bevinden en ook nu en dan benden zigeuners van uit België en Duitschland trachten ons land binnen te dringen, ondervindt men toch door de omstandigheid, dat Nederland een randstaat van Europa is hier niet zoo veel overlast van deze zwervers, als het geval is in centraal gelegen landen.... Het komt mij daarom voor, dat Nederland weinig belang heeft bij een zoogenaamde '*Internationale Rundaussendung*'. Zulks zou de administratie aan de Nederlandsche Centrale onnoodig belasten. Deze heeft naar mijne meening geen belang bij het opleggen van gegevens betreffende de talloze in centraal en oost Europa zwervende zigeuners; vooral niet, nu door de oprichting van een nationale en een internationale centrale deze plaag meer afdoende zal worden bestreden, en dit zwerven in de toekomst waarschijnlijk geleidelijk aan banden zal worden gelegd.'

¹ Dressler aan van Houten, 2 maart 1936.

Bovendien wees hij in deze brief op de hoge kosten, die een dergelijk rondzenden met zich mee zou brengen. Hij stelde daarom voor dat de Nederlandsche Zigeunercentrale zich niet aansluiten zou bij een eventuele '*Internationale Rundaussendung*' van gegevens betreffende zigeuners, doch naar de *Internationale Zigeuner Zentrale* te Wenen slechts de zoveel mogelijk ingevulde formulieren: een vingerafdrukblad en 2 Bertillon-foto's¹ zou sturen. Voor ons land scheen van Houten een eventuele uitwisseling van gegevens met België en Duitsland voldoende.²

Met het oog op de besprekingen in Belgrado wilde van Houten de mening van de IKM vernemen. Croiset, die deze brief (met de bijgevoegde correspondentie) van de IKPK ook onder ogen kreeg, stelde van Houten voor op het rondschrĳven van de internationale anti-zigeunercentrale te wachten, alvorens een Nederlands model vast te stellen.³ Wat de '*Internationale Rundaussendung*' betrof deelde hij aan de IKM mee⁴, dat hij in het algemeen instemde met de zienswijze van van Houten; in speciale gevallen – te zijner beoordeling – zou hij willen afwĳken, bij voorbeeld in al die gevallen waarin de identiteit van de zigeuners niet kon worden vastgesteld. Hij gaf de IKM voorts de volgende adressering in overweging, zoals hij ook aan van Houten deed weten⁵: 'Inspecteur Koninklijke Marechaussee (Grensbewaking en Vreemdelingendienst) Zigeunercentrale.'

Als motivering voegde hij daaraan toe dat onder de naam 'Grensbewaking en Vreemdelingendienst' dit bureau sinds een 16-tal jaren enige bekendheid verworven had; de minister van Justitie had dan ook daarin aanleiding gevonden om de zigeunercentrale aan gemeld bureau te verbinden. De toenmalige IKM, Kappelhoff, kon zich met deze adressering verenigen. Hij liet dit aan van Houten weten en deelde hem mee, dat Wenen op de hoogte gesteld kon worden.⁶

Vervolgens stuurde van Houten de minister een schrĳven van Dressler (dd. 18 maart), waarin de oprichting van de '*Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*' bekend gemaakt werd en waarbij de '*Richtlinien*' ingesloten waren.⁷

Op grond van bovengenoemde ontwikkeling was er voor van Houten en voor Croiset alle reden tot tevredenheid. Beiden zullen dan ook wel verrast zijn geweest toen zij omstreeks midden april plotseling hoorden, dat de minister van Justitie bij nader inzien toch bezwaren had geopperd tegen de oprichting van een centrale in Nederland. Deze bezwaren waren van financiële aard, schreef van Houten aan Croiset:

¹ Volgens Van Dale: 'Bertillonage is een stelsel van A. Bertillon om een antropologisch signalement vast te stellen. inz. van misdadigers: de bertillonage bestaat in het nemen van 11 verschillende lichaamsmaten die bij volwassen mensen onveranderlijk zijn.' Op een Bertillon-foto wordt de persoon in zijn geheel, volgens een vaste schaal, afgebeeld. ² Van Houten aan IKM en AGVD, 20 maart 1936. De correspondentie van van Houten met de IKPK werd bijgevoegd. ³ AGVD aan van Houten, 9 april 1936. ⁴ AGVD aan IKM, 3 april 1936. ⁵ AGVD aan van Houten, 9 april 1936. Citerend zijn brief aan IKM, van 3 april 1936. ⁶ 15 april 1936. ⁷ 17 april 1936. Afschrift aan de AGVD.

'Het spijt mij' – aldus de afzender in een brief van 17 april 1936 – 'dat er een kink in de kabel dreigt te komen, doch ik voel de bezwaren van Justitie. We moeten alles doen om daaraan tegemoet te komen en dus trachten de kosten zoo laag mogelijk te houden. Het fotografeeren moet daarom zooveel mogelijk beperkt worden... Het voornaamste acht ik dat nauwkeurig de identiteit wordt vastgesteld met juiste namen, goede signalementen, familie-verhoudingen, enz.'

En hij eindigde zijn brief:

'Nu de oprichting van de Nederl. Zigeunercentrale weder twijfelachtig is geworden, treed ik niet nader met Weenen in correspondentie over dit onderwerp, doch wacht het resultaat der voorgenomen besprekingen af.'¹

Die besprekingen vonden op 27 april plaats. Deelnemers waren van Houten, Croiset en enige functionarissen van het ministerie van Justitie, onder wie de latere secretaris-generaal mr. J. R. M. van Angeren. Het resultaat van de bespreking deelde Croiset dezelfde dag aan de minister mee. De besluiten betreffende een Zigeunercentrale zullen wij hier onverkort citeren, teneinde een indruk te geven van de grote hoeveelheid arbeid, die bij realisatie van die besluiten, verricht zou moeten worden.

'(a)... Onder zigeuners ware te verstaan: alle naar Zigeuneraard rondtrekkende personen – alzoo diegenen welke geen vaste woon- of verblijfplaats hebben – die niet de Nederlandsche nationaliteit bezitten. *Opmerking:* Dit zijn de vreemdelingen, welke genoemd worden in punt 1 der z.g. '*Richtlijnen*' van de Internationale Zigeunercentrale te Weenen. Daaronder vallen alzoo mede de landloopers (zwerfers) van vreemde nationaliteit. De definitie is niet vastgeklemd aan woonwagens of woon-schepen;

(b)... het verdient aanbeveling om voorloopig alleen aan de Internationale Centrale te Weenen op te geven de geregistreerde Zigeuners in engeren zin, alzoo niet de zwerfers als vorenaangeduid; de categorie bedoeld in punt 2 der '*Richtlijnen*' van Weenen n.l. de 'overkomstige rondtrekkende personen', welke het land waartoe zij als onderdanen (staatsburgers) behooren, verlaten hebben, of daarin, nadat zij het tijdelijk verlaten hebben, al dan niet vrijwillig, weder teruggekeerd zijn, is voor ons land gering. Eene algemeene registratie van alle Nederlandsche woonwagenbewoners wordt *voor dit doel* niet noodig geacht. Tot registratie waren van deze categorie alleen in aanmerking te brengen, die Nederlandsche woonwagenbewoners, van wie met zekerheid bekend is, dat zij Nederland wel eens verlaten hebben of dit zullen gaan doen;

(c)...

(d) ... het nemen van de vereischte foto's ware alleen te doen geschieden van alle gehuwden, zoodat van alle ongehuwden van beiderlei kunne, welke den 16 jarigen leeftijd hebben bereikt;

(e)... aanvulling van het vreemdelingenreglement, in diër voege, dat onder de maatregelen van toezicht door de Hoofden van Politie op vreemdelingen uit te oefenen, in het bijzonder worde genoemd de bevoegdheid om desgewenscht tot het nemen van vingerafdrukken en fotografeeren over te gaan, lijkt gewenscht;

(f) ... het nemen van foto's, vingerafdrukken en signalementen zou dienen te geschieden vanuit de grootere woonwagenkampen, gelegen in de nabijheid van die organen van Politie, welke daartoe voldoende geoutilleerd zijn, en wel geleidelijk, naar mate die kampen door de rondtrekkende Zigeuners – als vorengenoemd – worden bezocht. Transporten over lange afstand dienen te worden voorkomen;

¹ 17 april 1936.

(g) ... aan geregistreerde Zigeuners ware, ten bewijze hunner registratie, een kaart te verstrekken, waarop daarvan aantekening is gesteld. Deze kaart zal o.m. voorzien dienen te zijn van foto en een vingerafdruk van den geregistreerde;

(h) ... na een zeker tijdsverloop, b.v. een jaar na den datum van het in werking treden der Zigeuner centrale, zou op bepaalde data, eene algeheele contrôle in het land kunnen worden gehouden, teneinde na te gaan welke Zigeuners nog niet geregistreerd zijn. Tot de noodige aanvulling der registratie dient dan geleidelijk te worden overgegaan door deskundig politiepersoneel, hetwelk zich tot dat doel per rijksauto naar de in de nabijheid der Zigeuners gelegen politiebureelen begeeft.¹

Na de vergadering op 27 april werden op het ministerie van Justitie bovengenoemde 'besluiten' (in feite waren het richtlijnen voor het maken van een ontwerp-reglement en voorschriften voor het praktisch functioneren van de Centrale) in behandeling genomen. Van Houten, die Wenen zo snel mogelijk officieel van de toekomstige oprichting van de Centrale wilde berichten, werd ongeduldig. Reeds in mei en juni had hij geïnformeerd hoe ver men aan het ministerie gevorderd was.² Maar ook eind augustus kon Croiset hem nog steeds geen concrete mededelingen doen.³ Wel beloofde hij van Houten om hem, zodra een beslissing genomen was, op de hoogte te stellen.

Het opstellen van een definitieve tekst voor een reglement van de Centrale met de daarbij behorende uitvoeringsbepalingen was geen gemakkelijk karwei. Wat was er zoal niet nodig? Niet alleen moesten foto's en vingerafdrukken worden gemaakt maar ook moest een zo gedetailleerd mogelijk signalement opgesteld met zoveel mogelijk gegevens over de betreffende persoon en zijn relaties tot anderen. Verder was niet bekend, of het Nederlandse politiekorps over voldoende ervaring in deze gehele materie beschikte en de goede outillage had. Om enige indruk hieromtrent te krijgen schreef de secretaris-generaal van Justitie, J. P. de Meyere (namens de minister) de procureurs-generaal⁴ aan, met het verzoek om opgave te doen van de ambtenaren der Rijksveldwacht en van de gemeentelijke politie-instellingen in hun ressort, die geacht werden te voldoen aan bovengenoemde eisen. De Koninklijke Marechaussee, zo schreef hij, beschikte reeds over voldoende gegevens.

De procureurs-generaal gingen direkt aan het werk. In het algemeen waren de antwoorden echter niet optimistisch. De procureur-generaal van Den Haag schreef, dat in sommige gemeenten de ervaring van de betreffende ambtenaren gering was. Hij voegde daaraan het volgende merkwaardige commentaar toe:

'Aangezien het echter, bij het minimaal aantal zigeuners dat zich hier te lande ophoudt, zeer lang kan duren voordat de betrokken beambten gelegenheid krijgen tot het fotografeeren van een zigeuner, heb ik gemeend, ook deze beambten wel als voldoende ervaren te mogen aanmerken.'⁵

¹ AGVD aan Just., 27 april 1936. In deze brief werd even aan de Chineezencentrale gerefereerd. Tegelijkertijd met de Zigeunercentrale was nl. besloten ook een dergelijke centrale op te richten. ² Van Houten aan AGVD, 7 mei en 23 juni 1936. ³ AGVD aan van Houten, 25 aug. 1936. ⁴ Procureurs-Generaal waren er te Leeuwarden, Arnhem, Amsterdam, Den Haag en 's-Hertogenbosch. ⁵ 23 dec. 1936.

De procureur-generaal van Arnhem deelde in een schrijven van 23 januari '37 mee, dat de politie van slechts enkele gemeenten op het platteland in staat was een dactyloscopisch signalement op te nemen.

Inmiddels was bijna een jaar verstreken sinds de minister in zijn brief van 8 februari '36 zijn fiat gegeven had aan de oprichting van een Zigeunercentrale. Maar eind '37 was het dan zover: in het *Algemeen Politieblad* van 30 december '37 werd de oprichting van de Nederlandsche Zigeuner Centrale bekendgemaakt. Het Besluit (dd. 23 december '37) van de minister van Justitie luidde:

'1. De inspecteur der Koninklijke marechaussee is belast met de registratie van alle hier te lande vertoevende *Zigeuners* waaronder in dit verband zijn te verstaan: woonwagenbewoners en andere zwerfende personen, welke naar Zigeuner-aard rondtrekken en alzoo geen vaste woon- of verblijfplaats hebben; beide deze categorieën slechts voor zoverre de daaronder vallende personen niet de Nederlandsche nationaliteit bezitten.

Deze registratie zal worden aangeduid met den naam:

NEDERLANDSCHE ZIGEUNER CENTRALE.

De aan den inspecteur toegevoegde administrateur voor de Grensbewaking en den Rijksvreemdelingendienst is bevoegd onder diens verantwoordelijkheid de leiding te voeren.

2. De documentatie zal gegevens bevatten met betrekking tot:

- a. geboorte en afstamming;
- b. burgerlijken staat;
- c. beroep;
- d. signalement;
- e. photographische afbeeldingen van personen van beiderlei kunne, welke den leeftijd van 16 jaren hebben bereikt;
- f. vingerafdrukken;
- g. levensloop, waaronder opgemaakte processen-verbaal; ondergane vonnissen, verblijfplaats(en) e.d.;
- h. paspoorten, legitimatiepapieren e.d.;

3. Aan verzoeken om inlichtingen betreffende de geregistreerde personen, afkomstig van belanghebbende officieele instanties, zal door de centrale, aan de hand van de ter harer beschikking staande gegevens, worden gevolg gegeven. Zij is bevoegd rechtstreeks met buitenlandsche politie-autoriteiten te correspondeeren in zake de vorenaangeduide Zigeuners. Zij verstrekt de gegevens, vervat in de documentatie, aan de 'Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens' te Weenen, zoomede – bij gebleken wenschelijkheid – aan de overeenkomstige landelijke centrales van de daarvoor in aanmerking komende Staten.'

Elf dagen na de afkondiging van het Besluit in het *Algemeen Politieblad* schreef Croiset aan van Houten, dat het 'heel wat voeten in de aarde' gehad had, 'voor wij konden beginnen. Ik vertel U dat bij gelegenheid mondeling wel eens. Gelukkig zijn we nu zoover.'¹ Op welke redenen met betrekking tot de vertraging hij hier zinspeelde is ons niet bekend. Wij komen op deze kwestie later in ander verband terug.

¹ 11 jan. 1938.

De afkondiging van de officiële oprichting betekende intussen nog niet, dat de politie-ambtenaren 'konden beginnen'. In de eerste week van februari maakte Croiset via het *Algemeen Politieblad* bekend, dat met de daadwerkelijke verzameling der gegevens (signalement, foto en vingerafdruk) gewacht moest worden, totdat de hoofden van politie rechtstreeks een daartoe strekkend verzoek van zijn kant ontvangen hadden.¹

Op 12 maart '38, ongeveer 2½ maand na de officiële afkondiging van de Nederlandse Zigeuner Centrale, vielen de Duitse legers Oostenrijk binnen. De inlijving van dit land (nu 'Ostmark' geheten) bij Duitsland verhevigde de politieke spanning en de vrees voor het oprukkend nationaal-socialisme. Croiset en van Houten gingen de toekomst van de *IKPK*, die in Wenen zetelde, donker inzien. Van Houten schreef althans in een particulier schrijven aan van Angeren, dat hij na de 'Anschluss' de Nederlandse financiële bijdrage aan de *IKPK* voorlopig onder zijn berusting hield tot in de nieuwe politieke situatie meer klaarheid was gekomen. Hij was zich bewust dat de toekomst van de *IKPK* enigszins twijfelachtig was geworden,

'daar', zo schreef hij, 'thans de centrale en het presidium in Duitse handen zijn gekomen en het de vraag zal zijn, of alle aangesloten landen bereid zijn, onder die omstandigheden de zaak op dezelfde voet voort te zetten.'

Versteeg, Broekhoff en van Houten waren als gevolg van de politieke gebeurtenissen een paar maal bijeen geweest. Er werd besloten dat van Houten naar Duitsland zou schrijven 'om de kat de bel aan te binden'. Zij stonden reeds in correspondentie met Londen en Brussel. Ook hadden ze een brief uit Roemenië ontvangen waar men met de voorbereiding van de aanstaande vergadering verlegen was.² De 'Machtübernahme' had echter geen directe gevolgen voor de samenwerking binnen de internationale anti-zigeunercentrale. Wel heerste er aanvankelijk enige irritatie, maar deze was spoedig verdwenen.³ Het internationaal politieoverleg ging gewoon door. Op het congres in Boekarest in juni '38 stelde Nebe voor de vijftiende bijeenkomst van de *IKPK* in augustus of september '39 in Berlijn te houden. 'Niemand had hier tegen bezwaar.'⁴

Croiset, Versteeg, van Houten en zovele anderen die bij de internationale bestrijding van misdaad betrokken waren, hadden aanvankelijk hun werkzaamheden in alle rust en stilte kunnen verrichten zonder op openlijke kritiek te stuiten. Hierin kwam na de 'Anschluss' verandering. Er werden vragen in het parle-

¹ AP, 3 febr. 1938. ² Van Houten aan Just., 7 april 1938. Deze brief is een beantwoording van een (niet aanwezig) schrijven van Just. van 26 maart. Van Houten had 2 maart om een bijdrage voor de *IKPK* gevraagd, dus nog vóór de situatie van dat moment. Hij schreef in deze brief van 7 april dat hij, wanneer hij het gevraagde bedrag zou ontvangen, besloten had het voorlopig onder zich te houden tot 'in den nieuwen toestand klaarheid is gekomen'. ³ Zie p. 53. ⁴ Versteeg, Verslag 6 aug. 1938.

ment gesteld over de *IKPK*, die van Wenen naar Berlijn zou worden overgeplaatst en daarmee onder *Gestapo*-invloed zou komen. In een brief van 24 oktober '38 vroeg de minister aan van Houten hem nader te informeren.¹ Vier dagen later antwoordde hij het ministerie, dat de *IKPK* naar Berlijn overgebracht was en niet onder invloed van de *Gestapo* stond. De minister kon gerust zijn. In 1920 reeds was van 'sociaal-democratische zijde... in de pers de vrees uitgesproken, dat de internationale samenwerking zich zou begeven op het gebied van de contra-revolutionaire spionage...' 'Maar', zo vervolgde van Houten zijn brief:

'vanaf het eerste internationale politie-congres te Weenen in 1923 zijn steeds alle vraagstukken, die politieken bijmaak hadden, angstvallig vermeden... Indien de desbetreffende Kamerleden van de veronderstelling uitgaan, dat internationale samenwerking op het gebied der criminele politie uitsluitend geschiedt door tusschenkomst van Weenen, of dat deze centrale eenig gezag op dit gebied uitoefent, zoo is dit een misvatting... Uwe Excellentie kan er van overtuigd zijn, dat zij (de Nederlandse gedelegeerden. RvO) ook steeds elke werkzaamheid op politiek terrein met den meesten nadruk zullen tegengaan en tegen elke beperking van zelfstandigheid zullen waken.'

Ieder protest tegen de *IKPK* werd door van Houten afgewezen. Een aan hem (als één der vice-presidenten van de *IKPK*) gerichte protestbrief van de *Women's International League for Peace and Freedom* werd niet beantwoord, zoals hij het ministerie van Justitie meedeelde: 'Deze dames bemoeien zich met zaken, die haar niet aangaan.'² Ook de sociaal-democraat van der Goes van Naters, die bij de behandeling van de Rijksbegroting voor 1939 opmerkingen inzake de internationale politieke politie had gemaakt³, werd terecht gewezen. 'De onthullingen van van der Goes van Naters berustten op een misverstand', of 'op een gebrek aan kennis...'.⁴

Intussen bleef Nederland loyaal lid van de *IKPK*. De Nederlandse autoriteiten leverden regelmatig gegevens over diverse misdadigers in,⁵ maar niet over zigeuners, althans blijkt een verslag van de *IKPK* over de periode 1 april '37-30 april '38.⁶ Dit beleid werd zeer tot ongenoegen van Schultz, ook in de maanden daarna gevolgd. Schultz had in verband met het verstrekken van gegevens over zigeuners, van Nederland 'nooit antwoord ... ontvangen'.⁷ Van Houten weet dit aan het feit, dat het Bureau Vreemdelingendienst-Grensbewaking-Zigeunercentrale veel te veel werk had en niet voldoende geoutilleerd was.⁸ Zijn indruk van genoemd bureau was juist, zoals uit het volgende nog zal blijken. De hoeveelheid werk bij de dienst van Croiset was, sinds februari '38, op zodanige wijze toegenomen, dat zeer ernstige stagnatie was ontstaan. Het

¹ In het voorlopig verslag van de Tweede Kamer betreffende het vierde hoofdstuk der Rijksbegroting voor het dienstjaar 1939 kwam een passage voor over de *IKPK*, die van Wenen naar Berlijn zou zijn overgeplaatst en onder *Gestapo*-invloed zou staan. ² 28 okt. 1938. ³ 24 nov. 1938. Voor de woorden van Van der Goes van Naters: *Handelingen*, 1938/39, p. 391/2. ⁴ Van Houten aan Just., 29 nov. 1938. ⁵ Versteeg, Verslag 6 aug. 1938. ⁶ Bericht IB 1937-1938. ⁷ Van Houten aan Broekhoff, 24 jan. 1939. ⁸ A.v.

'registreren van Duitsch-Joodsche Vluchtelingen ... had sinds Februari jl. niet meer kunnen plaats hebben. Het registreeren van uitgeleide vreemdelingen had sinds Mei 1938 niet meer kunnen plaats hebben. Bij de afdeling Registratie bestond een achterstand in het registreeren van 47.300 aangemelde vreemdelingen. Als gevolg van dezen achterstand was het mij kortelings niet mogelijk de vraag van het D.v.J. houdende: 'hoeveel *vluchtelingen* zich bevonden onder de reeds geregistreerde vreemdelingen', te beantwoorden.'¹

Croiset ontbrak alle tijd, doordat hij tezeer in beslag werd genomen door besprekingen en behandeling van spoedstukken van principiële betekenis. Als voorbeeld gaf hij 'het organiseren van een grensbewaking tegen het binnendringen in ons land van ongewenste vreemdelingen door de daarvoor in aanmerking komende organen van politie en politietroepen op meer of minderen *afstand van de grens* (z.g. afsluiting in tweede linie)'. Om zijn werk te kunnen doen moesten er minstens 11 nieuwe arbeidskrachten aangesteld worden, meende hij. Dat meldde hij ook de minister², maar deze reageerde met een plan tot werkbeparing, dat dan ook kostenbesparend zou werken.³ Croiset kreeg 'in verband met de toegenomen werkzaamheden inzake Joodse vluchtelingen' vier krachten toegezegd, maar niet de elf waarom hij had gevraagd. Een aparte registratie van zigeuners moest worden stopgezet. Die zigeuners, die voor de politie van belang waren, zouden immers vanzelf voorkomen in het door Croiset voorgestelde alfabetisch-lexicografisch overzicht van gesignaleerde vreemdelingen, die gevaarlijk voor openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid werden geacht.

Ook raadde de minister Croiset aan geen formulieren of andere identiteitspapieren aan zigeuners uit te reiken, omdat het gevaar bestond, dat door middel van knoeierijen die formulieren (die min of meer als identiteitspapieren waren te beschouwen) in handen werden gespeeld aan zigeuners die in het buitenland waren.

De minister vond de registratie van Croiset ook veel te gedetailleerd. Ter illustratie noemde hij de ontworpen formulieren, waarop bijvoorbeeld ingevuld moest worden of een zigeuner te voet, per rijwiel, per trein, per auto of per vliegtuig etc. de grens was overgekomen. Ten aanzien van de zigeuners stelde de minister de volgende gedragslijn voor:

'Indien een hoofd van politie het gewenscht acht, om in een bepaald geval de identiteit van een zigeuner vast te stellen, zendt dat hoofd de vingerafdrukken van dien zigeuner in bij het Centraal Depot van signalementskaarten, Alexanderstraat 15a, 's-Gravenhage. Deze Centrale Identificatiedienst van het Departement gaat dan na of andere gegevens omtrent dien zigeuner bekend zijn.'⁴

¹ AGVD aan IKM, 29 okt. 1938. In dezelfde brief stelt hij de IKM op de hoogte van zijn voorstel aan Just. om een alfabetisch-lexicografisch overzicht der gesignaleerde vreemdelingen, die gevaarlijk voor openbare orde, veiligheid, gezondheid en zedelijkheid worden geacht, samen te stellen opdat zó de dienst der grensbewaking beter zou kunnen functioneren, wanneer desbetreffend personeel over een dergelijk boekje beschikte (voorstel aan Just. 13 nov. 1937), waarop hij nog geen bericht had ontvangen. ² Deze brief niet in het materiaal aanwezig. (AGVD aan Just. 31 okt. 1938). ³ Just. aan Croiset, 13 jan. 1939. ⁴ Na de kabinetswisseling van juli 1937 liet de minister van Justitie, mr. C. M. J. F. Goseling, al vrij spoedig de Rijksrecherche uitbreiden en riep hij een Rijksidentificatiedienst in het leven. Zie: De Jong, *Geschiedwerk* 1, p. 571.

Op grond van het resultaat van dit onderzoek zou dan worden besloten of de zigeuner een voorlopige verblijfsvergunning zou krijgen. Het bewuste hoofd van politie alsmede het *Algemeen Politieblad* zouden van de beslissing op de hoogte worden gebracht. De zigeuner zelf kreeg echter geen bewijs van een verblijfsvergunning in handen!

Ook van die zigeuners die hier te lande een voorlopig verblijf was toegestaan, zou een kaart ('de gewone gegevens' bevattende) in het alfabetisch-lexicografisch overzicht van gesignaleerde, voor de openbare orde en zedelijkheid gevaarlijk beschouwde, vreemdelingen opgenomen kunnen worden. Aan het hoofd van de Afdeling Rijkspolitie, die leider was van het Centrale Depot van signalementskaarten, gaf de minister intussen opdracht er voor zorg te dragen, dat de vingerafdrukken van zigeuners bij het Centraal Depot moesten worden geïdentificeerd. De minister achtte deze gang van zaken aanmerkelijk tijd- en kostenbesparend. 'Immers', zo schreef hij aan Croiset, 'het aantal vingerafdrukken, dat van zigeuners binnenkomt, zal zo gering zijn dat het niet de moeite loont, dat daarvoor een ervaren dactyloscoop aan Uw bureau verbonden wordt.'¹

De initiatieven van de minister waren een streep door de rekening van Croiset. Aan een centrale, die het doen en laten van zigeuners geheel administratief zou kunnen volgen, was nu de bestaansgrond ontnomen. In dezelfde brief van 13 januari '39 trok de minister de consequentie van zijn beleid door zijn beschikking van 23 december '37 omtrent de oprichting van de zigeunercentrale in te trekken. Bij circulaire eveneens van 13 januari '39 werd de procureurs-generaal bij de gerechtshoven hiervan mededeling gedaan.

Men kan zich afvragen of bij de opheffing van de Nederlandse Zigeunercentrale ook politieke motieven een rol hebben gespeeld. Was er bijvoorbeeld sprake van principiële weigering om zigeuners van vreemde nationaliteit aan Duitsland uit te leveren? In het ons ter beschikking staande materiaal hebben wij hieromtrent geen aanwijzingen gevonden. Het beleid ten aanzien van andere vreemdelingen wijst bovendien niet in die richting: in '34 liet de minister van Justitie, van Schaik, vier illegaal in Nederland verblijvende Duitse anti-nationaal-socialisten arresteren en over de Duitse grens zetten.² Zijn opvolger, Goseling, oefende nog na de *Reichskristallnacht* (november '38) druk uit op het Joodse Vluchtelingencomité om een selectie te maken van vluchtelingen die naar Duitsland teruggestuurd moesten worden.

De opheffing van de Zigeunercentrale dient ons inziens voornamelijk verklaard te worden uit de hoge kosten die een dergelijke centrale met zich mee zou brengen. Dat er geen gegevens naar Wenen gestuurd werden, hield verband met het feit, dat de politie in het algemeen over geringe technische middelen beschikte. Men kon niet voldoen aan de eisen die een Zigeunercentrale stelde, namelijk het

¹ 13 jan. 1939. Uitvoerig komt het vreemdelingen- en vluchtelingenvraagstuk aan de orde in deze brief. ² De Jong, *Geschiedwerk* I, p. 548.

maken van speciale foto's en vingerafdrukken. Daarbij kwam, dat de zigeuners in de 30er jaren slechts een klein deel vormden van de totale groep van niet welkome vreemdelingen. De grensbewaking raakte overbelast door het toenemen van het aantal Joodse vluchtelingen. Onder deze omstandigheden was een apparaat voor de registratie van zigeuners, zoals Croiset en anderen zich dat hadden voorgesteld, een luxe, die de Nederlandse schatkist zich niet kon permitteren. Bovendien was er een discussie gaande over een algemene binnenlandse bevolkingsregistratie, waarin speciale aandacht aan de zwervende bevolking zou worden besteed.

Een algemene Nederlandse bevolkingsregistratie

In dezelfde periode waarin van de zijde van de politie op een uitvoerige registratie van vreemdelingen, i.c. zigeuners en woonwagenbewoners werd aangedrongen, hield men zich ook bezig met de vraag hoe een voor de overheid beter functionerende algemene bevolkingsregistratie samengesteld kon worden. Reeds in 1928 had de regering onder voorzitterschap van het hoofd der Inspectie van de Bevolkingsregisters, H. W. Methorst, een commissie voor de Bevolkingsboekhouding ingesteld, die zicht moest bezighouden met het ontwerpen van nieuwe voorschriften, inzake het aanleggen, inrichten en bijhouden van bevolkingsregisters.¹ In januari '29 werd J. L. Lentz, inspecteur der Bevolkingsregisters, als adviseur aan deze commissie toegevoegd. Na veel voorstellen en proefnemingen kwam pas bij K.B. van 31 maart '36 (de vertraging had voornamelijk financiële oorzaken) het Besluit Bevolkingsboekhouding tot stand; per 1 juli trad het in werking. Het doel van deze bevolkingsboekhouding was volgens Lentz, inmiddels rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters, geworden:

'het zoodanig registreeren van den mensch, dat de overheid steeds de beschikking heeft – of zonder veel moeite kan verkrijgen – over alle dien mensch betreffende gegevens, welke bij de vervulling van de overheidstaak van belang kunnen zijn.'²

En even verder schreef hij in zijn boek *De Bevolkingsboekhouding*:

'Theoretisch beschouwd kan de verzameling van gegevens ten aanzien van iederen persoon tot een zoodanige volmaaktheid worden opgevoerd, dat de *papieren mensch een zuiver beeld geeft van den natuurlijke mensch*.'³

Desalniettemin eindigde hij zijn eerste hoofdstuk met de waarschuwing: 'Men hoede zich voor overdrijving.'⁴

¹ D.B. Gohres en F. A. Helmstrijd geven een ontstaansgeschiedenis van het Besluit, *De Bevolkingsboekhouding* (Alphen aan den Rijn 1936), p. 52. Zie ook hun eerste supplement op *De Bevolkingsboekhouding* (Alphen aan den Rijn 1939). ² J. L. Lentz: *De Bevolkingsboekhouding* (z.p., z.j.), p. 3.

³ A.v., p. 4. ⁴ A.v., p. 12.

Op grond van het Besluit moest elke gemeente van iedere inwoner een uniforme kaart aanleggen: vorm en inhoud waren tot in details voorgeschreven. Die kaart werd bewaard in het bevolkingsregister van de gemeente, waar de inwoner woonachtig was. Bij verhuizing naar een andere gemeente ontving het bevolkingsregister van die andere gemeente de kaart; maar de eerste gemeente behield wel een afschrift.

In tegenstelling tot de Burgerlijke Stand, die Lentz als statische registratie beschouwde, noemde hij de Bevolkingsboekhouding dynamisch:

'Zij registreert de bewegelijkheid der bevolking en legt de vermeerdering of vermindering van het aantal inwoners vast, zij verschaft adressen en gegevens betreffende de mensen die ter plaatse waren, zij verbindt de opvolgende plaatsen van den mensch met elkander en maakt daardoor nasporingen en onderzoekingen voor velerlei doeleinden mogelijk.'¹

zo schreef hij. Kaarten van overledenen, van mensen die blijvend het land hadden verlaten en van degenen die geen vaste woonplaats hadden, werden bewaard in een centraal bevolkingsregister, dat toegevoegd was aan een nieuwe dienst, die tot taak had controle op het gehele systeem uit te oefenen. Deze dienst was de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag (ressortierend onder Binnenlandse Zaken). Het hoofd van deze dienst was Lentz. Over het doel van het centrale bevolkingsregister merkte Lentz op:

'Het spreekt intusschen vanzelf, dat bij de administratieve verdeling van de bevolking van *Nederland* over de gemeenten, waar de personen geacht moeten worden thuis te behoren, steeds een aantal personen zal overblijven, dat zelfs met de meest strenge regeling niet in eenig gemeentelijk bevolkingsregister is onder te brengen. Dat zijn o.a. zij, wier ambulante leven, gevolg van nomadische neigingen, van economische omstandigheden of anderszins, het onmogelijk maakt een bepaalde gemeente als woonplaats of duurzame verblijfplaats aan te wijzen. Deze personen nu, die wèl in de nationale bevolkingsboekhouding moeten voorkomen, doch niet in het bevolkingsregister van een bepaalde gemeente zijn onder te brengen, worden opgenomen in een *centraal bevolkingsregister*, dat als onderdeel van het nationale register, wordt verzorgd door den rijksinspecteur van de Bevolkingsregisters in Den Haag... Aldus vormt de bevolkingsboekhouding een sluitend geheel.'²

In de praktijk leverde deze registratie toch niet de verwachte resultaten op. In het tijdschrift *De Bevolkingsboekhouding* van Augustus '40 werd vermeld, dat in het CBR opgenomen waren:

per 1 januari 1937 64 mannen en 26 vrouwen
 per 1 januari 1938 349 mannen en 70 vrouwen
 per 1 januari 1939 560 mannen en 56 vrouwen
 per 1 januari 1940 698 mannen en 31 vrouwen³

¹ A.v., p. 2. ² A.v., p. 51 e.v. ³ *De Bevolkingsboekhouding*, augustus 1940. Cijfers volgens de *Gemeentestem*. 1 maart 1944, weken af, behalve wat 1940 betrof: 1 jan. 1938: 314 mannen en 73 vrouwen; 1 jan. 1939: 537 mannen en 56 vrouwen.

Het aantal woonwagens werd in Nederland op 3.000 geschat.¹ Niet ten onrechte kon Methorst aan de minister van Binnenlandse Zaken in maart '37 schrijven, dat de registratie van woonwagenbewoners nog veel te wensen overliet:

'Een belangrijk deel van de bewoners dezer wagens', zo meldde hij de minister, 'trekt gedurende het jaar van de eene gemeente naar de andere. Omtrent hun opneming in een der bevolkingsregisters bekommeren zij zich meestal niet méér, dan incidenteel voor hen belangrijk is ter verkrijging van bepaalde faciliteiten.'

Om enige verbetering in de registratie van deze groep te bewerkstelligen, stelde Methorst de minister voor, alle woonwagenbewoners in het schakelregister² te vermelden, om dubbele registratie op te heffen en te voorkomen:

'De nasporing van deze personen zou centraal steeds mogelijk zijn, hetgeen voor veel doeleinden als zeer belangrijk kan worden beschouwd.'

Via een algemeen schrijven zouden de gemeentebesturen ingeschakeld moeten worden. Zij zouden op bepaalde kaartjes de nodige gegevens (naam, geboortedatum, geboortegemeente, zgn. domicilie en gezinsverband) moeten invullen.

Methorst verzocht de minister hem te machtigen de gegevens te verzamelen.³ De minister had geen bezwaar, tenzij het verzamelen een vermeerdering van de administratieve arbeid van enige betekenis zou opleveren. Alvorens Methorst de gemeentebesturen zou inschakelen, wilde de minister wel graag inzage in het aan hen te sturen schrijven.⁴ Hieraan voldeed Methorst. Ook deelde hij mee, dat er aan zijn voorstel nauwelijks uitbreiding van administratieve arbeid verbonden was.⁵

Spoedig werd een circulaire⁶ aan de gemeentebesturen gestuurd met het verzoek om op een bijgevoegde staat gegevens te verstrekken over de in hun bevolkingsregisters opgenomen woonwagenbewoners (ook wanneer géén woonwagenbewoners aanwezig waren, wilde hij graag hiervan bericht hebben). In het tijdschrift *De Bevolkingsboekhouding* van september '39 werden de gemeentebesturen op verzoek van de inspecteur erop gewezen, dat mutaties, die zich voordeden, ook steeds aan de inspecteur meegedeeld moesten worden.

Het Besluit Bevolkingsboekhouding had betrekking op de registratie van de gehele bevolking. Tevens stond echter een wet op stapel, die zich speciaal met de zogenaamde varende en rijdende bevolking zou bezighouden en beter dan de

¹ Er waren ook andere schattingen. Zie p. 71. ² Het schakelregister, dat door de Inspectie bijgehouden wordt 'dient in de Nederlandsche bevolkingsboekhouding voornamelijk als verbinding tusschen de bevolkingsregisters der gemeenten van vertrek naar, en van vestiging uit een plaats buiten Nederland gelegen. Door middel van het schakelregister zal het mogelijk worden na te gaan of hernieuwde opneming in een der bevolkingsregisters heeft plaatsgehad'. (J. L. Lentz, p. 170, citerend *Handleiding bevolkingsboekhouding*).

³ Methorst aan BZ, 15 maart 1937. ⁴ BZ aan Methorst, 29 april 1937. ⁵ Methorst aan BZ, 13 mei 1937. ⁶ Methorst aan de gemeentebesturen, juli 1937.

gangbare registratie een greep op deze bevolking zou kunnen hebben. Blijkens de Memorie van Toelichting werden hier de personen bedoeld, 'die door de aard van hun beroep, uit nomadische neiging of door sociale oorzaken een zwervend bestaan moeten of willen leiden...' Op een door M. A. J. Rosman (hij had deel uitgemaakt van de commissie van 1936) aan Lentz gestelde vraag, welke de verhouding was tussen het in behandeling zijnde ontwerp-varende en rijdende bevolking, en het plan van Methorst (inschakelen van de gemeenten) antwoordde Lentz:

'Tusschen dit plan en het in behandeling zijnde ontwerp (zou daarvan nog ooit iets terecht komen?) is geen bepaalde verhouding. Het voorliggende plan beoogt slechts summier gegevens te verzamelen ten einde te weten in welke gemeenten de personen ingeschreven zijn. Vanuit het centrale punt kunnen ze dan steeds worden opgespoord via de achtereenvolgende inschrijvingsgemeenten.'

Lentz had er zelf al eens over gedacht, om ook de schippers erin te betrekken, maar uiteindelijk wilde hij

'eerst eens de proef nemen met de woonwagenklanten en dat geleidelijk doen.'¹

De 'Wet op de varende en rijdende bevolking' kwam niet vóór de bezetting tot stand. Pas door de Beschikking van 27 oktober '41 van secretaris-generaal Frederiks zou Lentz zijn doel bereiken.

Het wetsontwerp ging expliciet uit van het ambulant zijn van deze groep, die volgens de gegevens van de volkstelling van 31 december '30 bestond uit 54.945 varende en 10.795 rijdende personen.

De ministers waren

'van meening, dat elke poging om een uit haar aard niet-sedentaire bevolking in sedentair verband te wringen bij voorbaat tot mislukking is veroordeeld.'

Er moest daarom zo'n regeling gemaakt worden, aldus de ontwerp-Memorie van Toelichting, dat

'de positie van de varende en rijdende bevolking administratief kan worden beheerscht, terwijl hare administratieve bewegingsvrijheid is aangepast aan die van haar werkelijk leven.'²

¹ Lentz aan Rosman, 6 april 1937. ² Ontwerp-Memorie van Toelichting (Maatregelen met betrekking tot de varende en rijdende bevolking), p. 2 en 3.

HOOFDSTUK 6

REGISTRATIE EN CONTROLE DOOR NEDERLANDSE INSTANTIES TIJDENS DE BEZETTING

Algemeen

De Wet op woonwagens en woonschepen was ook gedurende de oorlog van kracht. Sedert het in werking treden in 1918 waren er – wij wezen er reeds op – verschillende bezwaren tegen geopperd. Zo kon volgens de overgangsbepaling artikel 35, de bewoner van een woonwagen telkens een nieuwe vergunning krijgen, ook al voldeed de wagen niet aan de nieuwe eisen. Deze bepaling werd tot 1 februari '25 verlengd. Als bezwaar gold ook, dat het verkrijgen van een vergunning niet alleen afhankelijk werd gesteld van voldoende middelen van bestaan, maar dat de beoordeling hiervan in feite berustte bij de politie-ambtenaar, die de aanvraag behandelde. Bovendien waren ook velen ontevreden over de slechte toestand waarin de lokale kampen verkeerden en was het aantal woonwagens in tegenstelling tot de verwachtingen gestegen, nl. van 1.600 in 1918 tot 2.700 in 1938. Men had gehoopt, dat de wet ertoe zou bijdragen, dat de woonwagens op den duur zouden verdwijnen.¹

Bij het uitbreken van de oorlog waren er in ons land tussen de 2.700 en 3.000 wagens², met 11.000 tot 12.000 bewoners.³

Zij bezaten voor het grootste deel de Nederlandse nationaliteit⁴, wat niet verwonderlijk is, gezien het strenge toelatingsbeleid, dat in de jaren dertig ten aanzien van buitenlandse woonwagenbewoners werd gevoerd. Een groot deel van de woonwagenbewoners woonde in de provincies Noord-Brabant en Limburg en veelal waren zij venter, handelaar, muzikant of kermisreiziger.

¹ *Voorgeschiedenis en inhoud van de Woonwagenwet 1968*. Brochure van het Landelijk Katholiek Woonwagenwerk ('s-Hertogenbosch z.j.), (afg. LKW), pp. 3–7. L. A. van Doorn: *De woonwagens moeten verdwijnen. Een plan voor de maatschappelijke verheffing van de zwervende woonwagenbevolking* (afg. van Doorn). Overdruk van artikelen in het tijdschrift *Sociale Zaken* (1940), no. 29 t/m 32.

² van Doorn, p. 3. Zie ook de notulen van de vergadering van de procureurs-generaal van 4 sept. 1941.

³ a. *De Bevolkingsboekhouding* (1938), Maandblad van de vereniging voor bevolkingsboekhouding (afg. *De Bevolkingsboekhouding* no. 12). b. De schatting van 30.000 door H. J. Regenboog, comm. van Rijkspolitie en hoofd van de RID, tijdens de vergadering van de procureurs-generaal van 4 sept. 1941 gegeven, is rijkkelijk hoog. c. van Doorn, p. 3. d. *De Bevolkingsboekhouding* (juni 1942), no. 54. ⁴ Notulen vergadering procs-gen., 4 sept. 1941.

De Rijksidentificatiedienst

Begin 1941 werd in overeenstemming met het algemeen beleid in die dagen ook bij de Rijksidentificatiedienst een aanvang gemaakt met de registratie van alle zich in Nederland bevindende woonwagen- en woonschipbewoners van Nederlandse nationaliteit. De hoofden van de plaatselijke politiecorpsen werd verzocht om op 5 februari een controle onder de betreffende personen te houden en vervolgens één keer per maand eventuele wijzigingen door te geven aan genoemde Dienst.¹ De maandelijkse opgave bleek al gauw van weinig nut door de zeer frequente wijzigingen in stand- en ligplaatsen. In verband hiermee verscheen in hetzelfde jaar Circulaire no. 2 van 25 juni waarin werd bepaald dat elke verandering onmiddellijk aan de RID moest worden doorgegeven. Tevens werd voor 2 juli weer een algemene controle bevolen.² Onder de woonwagenbewoners van vreemde nationaliteit had reeds in opdracht van de secretaris-generaal van Justitie, maar op verzoek van Duitse zijde in november '40 een controle plaatsgevonden. Laatstgenoemde actie had nog onder de Rijksvreemdelingendienst geressorteed.³ Met ingang van 16 maart '42 golden de bepalingen van Circulaire no. 2 ook voor woonwagenbewoners die statenloos waren of een andere dan de Nederlandse nationaliteit bezaten. De registratie van alle in Nederland in woonwagens verblijvende personen geschiedde dus vanaf die datum door de RID.⁴

De gegevens, die door de plaatselijke politie aan de RID moesten worden verstrekt waren: naam, geboortedatum en -plaats, beroep, godsdienst en 'ras (arisch of niet-arisch)' van de woonwagen- of woonschipbewoner⁵, en stand- of ligplaats en provinciaal kenteken van zijn wagen of schip. Ook de datum van aankomst of vertrek uit een bepaalde gemeente moest worden gemeld. Verder diende te worden gecontroleerd of aan de bepaling van de Wet op woonwagens en woonschepen van 1918 was voldaan. De gegevens van hen, die in een huis waren gaan wonen, werden niet uit het systeem afgevoerd. Hun persoonskaart bleef, met vermelding van het nieuwe huisadres, in de cartotheek staan.⁶ Bij de RID werden deze inlichtingen in twee systemen verwerkt: er was een cartotheek met persoonsnamen en een op naam van de gemeente, waar een betreffende persoon zich met zijn wagen bevond. In de gemeentecartotheek werden de gegevens per familie gerangschikt.⁷

Uit het feit, dat reeds in november '40 een controle op verzoek van de Duitsers moest worden gehouden, kan niet worden geconcludeerd, dat de bezettende macht in deze registratie de voorbereiding zag voor toekomstige razzia's en deportaties. De actie met betrekking tot de woonwagenbewoners vormde immers in

¹ Circ. no. 2. 1 febr. 1941, van het DGVP. ² Circ. no. 2, 25 juni 1941, van het DGVP. ³ Circ. R no. 4145, 22 okt. 1940, van de RID. ⁴ Circ. no. 2A, 27 febr. 1942, van de RID. ⁵ Wij hebben de cartotheek van de Rijksidentificatiedienst ingezien en bij deze gelegenheid geconstateerd, dat de erin opgenomen zigeuners als 'arisch' werden gekenmerkt. ⁶ Interview G. van Pelt, hoofd van de afd. Centrale Politierregisters bij de RID. ⁷ Notulen vergadering procs-gen., 4 sept. 1941.

die dagen geen uitzondering op de algemene registratiewoede die zich toen begon af te tekenen. Dit is algemeen bekend. De gehele sedentaire bevolking, om van de Joden niet te spreken, zou aan de beurt komen. Wij herinneren bv. aan de pogingen om de gehele werkende bevolking een arbeidsboekje uit te reiken. De registratie van de zigeuners dient men ongetwijfeld tegen deze algemene achtergrond te beschouwen en moet verklaard worden uit de voor de oorlog reeds bestaande wens woonwagenbewoners onder controle te houden. In een toelichting op de notulen van een vergadering van procureurs-generaal, gehouden op 4 april '41, gaf H. Regenboog, toentertijd hoofd van de RID een openhartige verklaring voor de registratie van de woonwagenbewoners. Hij schreef toen:

'Het beweeglijkste gedeelte van de woonwagenbewoners wordt dan gevormd door de zigeuners, kermisreizigers, scharenslijpers, venters e.d. Aangezien in het bijzonder de laatste categorieën dikwijls bepaalde voordelen zien in het verheimelijken van hun verblijf, veroorzaken zij, zoowel administratief als bij de praktische politiedienst de meeste moeite.¹

Toch is door de politie in vele gevallen geen gehoor gegeven aan de bevelen van de directeur-generaal van Politie, A. Brants (onder wie de RID ressorteerde) om de richtlijnen uit te voeren, zoals deze waren voorgeschreven. 'Tengevolge hiervan', zo schreef hij de hoofden van Plaatselijke Politie in een circulaire van 13 augustus '41, 'worden bij de registratie grote moeilijkheden ondervonden, waardoor het niet steeds mogelijk is de verblijfplaats van woonwagen- en woonschipbewoners zonder dralen met afdoende zekerheid vast te stellen'. De bepalingen in circ. no. 2 van 25 juni '41 moesten '*stipt worden nageleefd*' (onderstr. in circ.). Maar de controles, aldus Regenboog in zijn overzicht, bleven vooral in de kleinere gemeenten in meerdere gevallen achterwege. Zij waren het die onvolledige of onjuiste gegevens verstrekten.² Het is niet bekend wat hiervan de oorzaak was. Gebrek aan personeel en de behoefte om nog meer administratieve rompslomp te vermijden kan misschien gepaard zijn gegaan aan onwil om onder Duitse bezetting aan de registratie actief mede te werken.

Met het in werking treden van de reorganisatie van de politie vanaf 1 maart '43 kwam de controle op de woonwagenbewoners te berusten bij de gemeentepolitie, de staatspolitie in de grote steden en bij de marechaussee.

Naarmate de oorlog vorderde, zouden enkele medewerkers van de RID zijn gaan beseffen, dat een registratie, zoals bij de Dienst bestond, grote gevaren voor de geadministreerden kon opleveren. Het bijhouden van de cartotheek werd toen gesaboteerd. Schouwnummer, geboortedata en verblijfplaatsen werden verwisseld, hetgeen tot klachten bij de Duitsers leidde, die soms namen van woonwagenbewoners opeisten. G. van Pelt, thans hoofd van de afdeling Centrale Politiregis-

¹ Overzicht betreffende werkzaamheden van de Rijksidentificatiedienst ten opzichte van de registratie van woonwagen- en woonschipbewoners van Nederlandse nationaliteit. Opgesteld door H. J. Regenboog, 4 sept. 1941 (afg. Overzicht Regenboog). ² A.v.

ters verklaarde tegenover ons dat bij de RID verder meestal geen vingerafdrukken van woonwagenbewoners gemaakt zouden zijn, omdat zij over het algemeen niet als van criminele aard werden beschouwd.¹ De chaos kon worden vergroot doordat de RID herhaaldelijk moest verhuizen, hetgeen mede tot gevolg had dat er, ook na de oorlog, geen juist overzicht van woonwagen- en woonschipbewoners bestond, noch van de plaats waar deze zich bevonden.²

Het Centraal Bevolkingsregister

Reeds voor het uitbreken van de oorlog had Lentz, hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, geadviseerd de registratie van woonwagen- en woonschipbewoners te centraliseren. De directeur-generaal van politie was hem echter vóór geweest door in de loop van 1941 bij de RID een soortgelijke registratie op te laten zetten. Lentz was van mening, dat de politie hiermee een taak op zich had genomen, die eigenlijk zou moeten ressorteren onder de officieel met de bevolkingsboekhouding belaste organen. Hij vroeg zich af 'of de officieele bevolkingsboekhouding nu nog langer moe(s)t achterblijven' en stelde dan ook aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, mr. K. J. Frederiks voor, alle woonwagen- en woonschipbewoners op te nemen in het Centraal Bevolkingsregister.³ Het CBR had zijn ontstaan te danken aan het Besluit Bevolkingsboekhouding van 1 juli '36. De bedoeling was, dat er personen in zouden worden opgenomen, die om de een of andere reden niet in een gemeentelijk bevolkingsregister konden worden ingeschreven. Welke personen of groepen van personen al dan niet tijdelijk hieronder zouden vallen, was ter beoordeling aan de minister van Binnenlandse Zaken.⁴ Door opname in het CBR wilde Lentz proberen de woonwagen- en woonschipbevolking '– zonder aan hun vrijheid te komen – administratief tot stabiliteit te brengen.⁵ Immers 'de *administratieve* onvindbaarheid is (...) niet te scheiden van de *feitelijke* onvindbaarheid.'⁶ Dat de verblijfplaats van woonwagenbewoners vaak niet te achterhalen was, kwam doordat velen van hen ingeschreven stonden in het bevolkingsregister van een gemeente, die ze al lang hadden verlaten.

Bij Beschikking van 27 oktober '41 kwam Frederiks tegemoet aan het verlangen van Lentz. Bepaald werd, dat bewoners van woonwagens en woonschepen met ingang van 15 november van dat jaar van de gemeentelijke bevolkingsregisters moesten worden afgevoerd en opgenomen in het CBR. De burgemeesters zouden deze instelling ook van elke verandering in stand- en ligplaatsen op de hoogte moeten brengen. Alleen als het verblijf van een woonwagenbewoner in een bepaalde gemeente als van duurzame aard kon worden beschouwd, kon hij in het bevolkingsregister van zijn woonplaats ingeschreven blijven. Over deze uitzonde-

¹ Interview van Pelt. ² Circ. no. 6, 25 juni 1946, van de RID. ³ Lentz aan SG van BZ, 12 sept. 1941.

⁴ Besluit Bevolkingsboekhouding. *Staatsblad* 1936 no. 342 art. 27 en 28. ⁵ Lentz aan SG van BZ, 12 sept. 1941. ⁶ A.v., 17 dec. 1941 (onderstreping in de brief).

ringsgevallen zou Lentz als hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters moeten beslissen. Hij was trouwens met de uitvoering van de gehele Beschikking belast.¹ Hij verzocht de burgemeesters hem middels speciale kennisgevingen vóór 1 december opgave te doen van de namen, geboortedata en verblijfplaatsen van de in hun gemeente aanwezige woonwagen- en woonschipbewoners. Bij deze eerste melding moesten ook de schouwnummers van de wagens en schepen worden opgegeven.²

Volgens een voorlopige bekendmaking waren er in juni 1942 9.232 woonwagenbewoners in het CBR opgenomen.³ Aan 225 anderen was ontheffing verleend op grond van langdurig verblijf in een zelfde gemeente.⁴

Aanvankelijk werden bewoners van wagens en schepen administratief niet gescheiden van andere in het CBR opgenomen personen. Wel werd al in november '41 in het onder redactie van Lentz staande blad *De Bevolkingsboekhouding* gesuggereerd om 'onder de drang der behoefte, doch ook en vooral aangewakkerd door de aantrekkelijkheid van de nieuwe vormen' (het gebruik van ruiters) bepaalde bevolkingsgroepen 'zooals vreemdelingen, Joden, woonwagenbewoners, schippers e.d.' door een ruiter van de andere te onderscheiden.⁵ Maar pas in augustus '44 kon L. H. van Schelt, secretaris van hetzelfde blad, in een artikel, genaamd 'De zwervers achterhaald' schrijven: 'De varende en rijdende bevolking is voortaan vindbaar' (cursief in de tekst). Dit was niet het gevolg van het gebruik van ruiters, maar van het maken en bijhouden van een apart 'zwerveregister', dat vooral nut zou moeten afwerpen bij de uitvoering van de Inentingswet.⁶

In 1942 werden de verhoudingen met de RID hersteld en de banden nauwer aangesloten. De RID, welke in verband met de criminaliteit meer uitgebreide gegevens eist dan de Inspectie⁷ bleek bereid gegevens betreffende woonwagenbewoners, nodig voor het bijhouden van het Centrale Bevolkingsregister, aan de Rijksinspectie te verstrekken.⁸ Reeds op 15 juni '42 kon Lentz aan Frederiks melden, dat intensieve samenwerking tussen beide diensten 'tot vervolmaking' van beider registraties had geleid.⁹

Het afvoeren uit de gemeentelijke bevolkingsregisters had enkele consequenties. Het ingeschreven staan in een gemeente bracht zowel voor de betrokken gemeente als voor de ingeschrevene bepaalde rechten en plichten met zich mee.¹⁰

¹ Beschikking SG van BZ, 27 okt. 1941. ² Lentz aan burgemeesters, 11 nov. 1941. In: *De Bevolkingsboekhouding* (dec. 1941), no. 48. ³ Voor de oorlog werden personen slechts bij uitzondering in het CBR opgenomen. Van 1936 tot 1940 was dit slechts in 700 gevallen gebeurd. ⁴ *Bewoners van woonwagens en woonschepen*. In: *De Bevolkingsboekhouding* (juni 1942), no. 54. ⁵ *Ruiters*. In: *De Bevolkingsboekhouding* (nov. 1941), no. 47. ⁶ L. H. van Schelt: *De zwervers achterhaald*. In: *De Bevolkingsboekhouding* (aug. 1944), no. 80. Het 'zwerveregister' was samengesteld uit kaartjes die op grond van de Beschikking van 27 okt. 1941 en van het Rondschriften van 11 nov. 1941 door de burgemeesters moesten worden ingezonden. Aan de hand van het zwerveregister is het dus mogelijk vast te stellen in welke gemeente een bewoner van een woonwagen of woonschip zich bevindt. (p. 597). ⁷ Lentz aan SG van BZ, 16 febr. 1942. ⁸ BZ aan CvP te Maastricht, 22 juli 1942. ⁹ Lentz aan SG van BZ, 15 juni 1942. ¹⁰ Mr. F. A. Helmstrijd: *Kinderen van het Rijk*. In: *Weekblad voor den Nederlandschen Bond van Gemeenteambtenaren* (dec. 1941), no. 2109. (afg. *Weekblad Gem. Ambt.*)

Voor de in het CBR opgenomen woonwagenbewoner deed zich het probleem voor, dat aanvankelijk niet was bepaald tot welke instantie hij zich voortaan zou moeten richten voor het opmaken van akten of het aanvragen van stukken als rijbewijzen, bewijzen van goed gedrag e.d. In een oplossing hiervoor werd voorzien door uitvaardiging van een 'Besluit uitreiking bescheiden ten behoeve van de in het CBR opgenomen personen' van 26 juli '42 van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken. Bepaald werd, dat aanvragen om uitreiking van stukken konden worden gericht aan de burgemeester van de plaats, waar een woonwagenbewoner op een bepaald moment verbleef. De burgemeester moest dan op vertoon van het inmiddels uitgereikte persoonsbewijs de aanvraag in behandeling nemen, alsof het een inwoner van zijn gemeente betrof. Aan Lentz werd de beslissing overgelaten, in welke gevallen bemiddeling van de Inspectie van de Bevolkingsregisters gewenst was.¹

Pas in april '43 gaf Lentz in een rondschrijven nadere richtlijnen voor de uitvoering van dit Besluit. Uitreiking van bewijzen van Nederlandschap en van paspoorten dienden via bemiddeling van de Inspectie en, in het geval van paspoorten, ook via de onderafdeling Paspoorten van het directoraat-generaal van politie, dat in Hoog Soeren gevestigd was, te geschieden.²

Voor de gemeenten had de afvoering van ingezetenen naar het CBR vooral financieel nadelige gevolgen. Doordat het officiële inwonertal van de betrokken gemeente daalde, verminderden ook de inkomsten.³ De op grond van de Armenwet bestaande verplichting om in de gemeente verblijvende armlastigen te ondersteunen bleef echter, ook ten aanzien van in het CBR opgenomen personen bestaan. In de strenge winter van 1941/1942 werd door Frederiks met nadruk verzocht, dat de 'z.g. varende en rijdende bevolking... – bij gebreke aan hulp van andere zijde – de noodige ondersteuning van gemeentewege niet zal worden onthouden.'⁴ Een in september '43 door Frederiks ondertekend Ontwerpbesluit ter regeling van de financiële verhouding tussen rijk en gemeenten op dit punt, is voor zover ons bekend, nooit in werking getreden.⁵

¹ Besluit van de SG van BZ betreffende uitreiking van bescheiden van registratieve aard aan in het CBR opgenomen personen, 26 juni 1942. In: *De Bevolkingsboekhouding* (aug. 1942), no. 56. ² Lentz aan burgemeesters, 22 april 1943. In: *De Bevolkingsboekhouding* (mei 1943), no. 65. ³ L. H. van Schelt: *Varende, rijdende en zwervende bevolking*. In: *Weekbl. Gem. Ambt.* (dec. 1941), no. 2106. ⁴ SG van BZ aan burg(s) 23 jan. 1942. In: *Sociale Zaken* (febr. 1942), no. 7. ⁵ SG van BZ aan SG van Algemene Zaken, 27 sept. 1943.

HOOFDSTUK 7

NEDERLANDS INITIATIEF TOT HET INSTELLEN VAN BEWAAKTE KAMPEN

Reeds voor de oorlog had L. A. van Doorn, directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon te Utrecht, zich ontevreden getoond over de ontoereikende controle op de bepalingen van de zijns inziens te milde Wet op woonwagens en woonschepen. In het eerste oorlogsjaar nam hij zijn kans waar. In het tijdschrift *Sociale Zaken*, waarvan hij mederedacteur was en dat tot september '44 verscheen, publiceerde hij een viertal artikelen onder de titel: 'De woonwagens moeten verdwijnen. Een plan voor de maatschappelijke verheffing van de zwervende woonwagenbevolking.'¹

Als motto boven het eerste artikel voerde van Doorn de volgende strofen uit de *WILTZANGK* van Vondel:

Wij zaaien noch wij maaien niet
Wij teren op de boer
Als 't koren in zijn aren schiet
Bestelt al 't land ons voer.

Hij zag hierin een treffende karakterisering van de woonwagenbewoner. Immers,

'Hij teert op den weldadigheidszin van zijn medemens, hij teert op de gemeenschap. Bedelarij, verkapt en openlijk, strooperij, landlooperij, misbruik van openbare, kerkelijke en particuliere armenzorg. Ziehier in enkele woorden het bestaan van den woonwagenbewoner. De doorsnee-woonwagenbewoner behoort tot het a-sociale type. Hij leeft zijn vrij en ongebonden leven. Hij betaalt geen belastingen, hij bekommert zich niet om leerplichtwet, hij aanvaardt geen gemeenschapsplichten. Hij leeft onder en boven de wet.'²

De criminaliteit die deze groep zo vaak wordt aangewreven, liet van Doorn buiten bespreking. De gegevens daarover ontbraken omdat een onderzoek 'door een samenloop van omstandigheden' niet was voltooid.³

¹ De artikelen van van Doorn werden als Overdruk gebundeld. (augustus 1940). Wij gebruikten de Overdruk. ² A. v., p. 1. ³ A. v., p. 7

Nu de bestaande wetgeving had gefaald, waren volgens van Doorn 'uit sociaal, zedelijk en hygiënisch oogpunt' nieuwe maatregelen wenselijk. Daarbij kwam de overweging, dat de omstandigheden, waarin Nederland toentertijd verkeerde niet meer toelieten, dat arbeidskrachten onproductief bleven.¹ Deze laatste overweging kon men in meer kringen beluisteren – vooral in het begin van de oorlog en bij diegenen die de 'Nieuwe Orde' propageerden. In het motto, dat van Doorn boven zijn tweede artikel plaatste, lezen wij :

'...alles moet aan het werk voor herstel, wederopbouw en uitbreiding van werkgelegenheid in stad en lande.'²

Om ook de woonwagenbewoners in 'de landsomstandigheden van vandaag' in te passen stelde hij een plan tot 'maatschappelijke verheffing' van deze groep voor. Het doel was hen op te nemen 'in het groote leger van landgenooten, dat met hernieuwde kracht, met nieuwen moed, verfrist en gesterkt naar lichaam en geest, aan de Nederlandsche gemeenschap' zou bouwen.³ Van Doorn vond het gewenst de woonwagenbewoners onder te brengen in werkkampen onder toezicht van een met ruime bevoegdheden beklede rijksdienst. Dat dit voor de betrokken personen een ernstige beperking van hun vrijheid zou betekenen, zag hij niet als een probleem. Er waren 'in de loop der jaren wel grootere beperkingen opgelegd, indien het algemeen belang dat vorderde.'⁴ Van groot belang was, dat de woonwagenbewoners, na in de kampen ontginningswerk te hebben verricht en deelgenomen te hebben aan de 'beroepsvorming' de kampen weer zouden verlaten en voor het zgn. normale leven meer geschikt zouden zijn. Alleen degenen, die voor de uitoefening van hun beroep hun woonwagens niet zouden kunnen missen, zouden nog recht hebben op een vergunning voor het bewonen van een wagen.

De geestelijke vader van dit plan gaf blijk van grote afkeer van commissies en rapporten. Hij toonde zich zeer ingenomen met de omstandigheden waarin het land sinds enkele maanden verkeerde en die, aldus van Doorn,

'uitermate geschikt (waren) om thans een dergelijk plan te propageeren. Tal van belemmeringen, die wellicht anders zouden bestaan, gaven nu geen moeilijkheden. Er kon snel, doortastend en doeltreffend worden gewerkt.'⁵

Met klem vroeg hij de Nederlandse en Duitse autoriteiten aandacht voor zijn voorstellen en met grote letters liet hij zijn beschouwingen eindigen met de woorden 'LAAT DIT PLAN WERKELIJKHEID WORDEN.'⁶

Een maand later meldde het tijdschrift *Sociale Zaken*, dat naar aanleiding van de artikelenreeks van van Doorn een samenwerking was ontstaan tussen de schrijver en pater Mercks die al jaren lang onder de woonwagenbewoners werkte.

¹ A.v., p. 9.   ² A.v., p. 4.   ³ A.v., p. 14.   ⁴ A.v., p. 11.   ⁵ A.v.   ⁶ A.v., p. 14

Waaruit deze samenwerking bestond is niet duidelijk. Het blad is de belofte om haar lezers op de hoogte te houden van verdere plannen aangaande dit onderwerp niet nagekomen.¹ In november herinnerde S. C. de Haas van Dorsser, directeur van Maatschappelijk Hulpbetoon te Haarlem, in een artikel 'De toekomst van ons werk', terloops nog eens aan het plan van zijn collega, 'een oplossing... die zeker ernstige overweging verdient.'² Maar daar bleef het bij. Hoe het plan bij de departementen is ontvangen en of van Doorn nog pogingen tot realisatie ervan heeft ondernomen is ons niet bekend. In het voor dit onderzoek gebruikte materiaal komt zijn naam buiten het blad *Sociale Zaken* niet voor.

In 1943 richtte het departement van Sociale Zaken werkkampen voor 'asociale' op. In deze kampen bevonden zich 'werkschuwe' lieden, die op onoirbare wijze in hun levensonderhoud voorzagen'.³ Of ook woonwagenbewoners naar deze kampen werden gestuurd is niet bekend.

Op 4 september '41 vond in het departement van Justitie een vergadering plaats van de procureurs-generaal. Aanwezig waren ook het NSB-lid, de secretaris-generaal van Justitie mr. J. J. Schrieke (voorzitter), Croiset, in zijn nieuwe functie van inspecteur-generaal der Nederlandse politie en twee ambtenaren van het directoraat-generaal van politie.⁴ Regenboog, het hoofd van de Rijksidentificatiedienst, gaf bij deze gelegenheid een uiteenzetting over de werkzaamheden van deze instelling met betrekking tot de registratie van woonwagen- en woonschipbewoners. Aanleiding tot deze verhandeling vormde een voorstel van mr. W. J. de Rijke, procureur-generaal te Arnhem, om de woonwagenbewoners in een kamp onder te brengen. De Rijke had in augustus een brief ontvangen, getekend door elf inwoners van Zuna in de gemeente Wierden. Ze klaagden hierin hun nood over 'aangelegenheden haast niet in schrift weer te geven.'⁵ Het betrof het gedrag van de bewoners van het nabij gelegen woonwagenkamp, dat daar door de gemeente Rijssen was geplaatst. De l nderijen van de omwonenden waren

'zonder onderbreking aan de rooverij en vernielzucht van voornoemd kamp blootgesteld. Zoo werden de aardappels uit de grond geroofd, roggehokken van het land gehaald of de aren afgesneden, af-rasteringen van weilanden vernield, de palen daarvan uitgetrokken of afgeknapt, boomen afgezaagd.'⁶

De ondertekenaars verzochten de procureur-generaal spoedig een oplossing voor deze problemen te zoeken. De inhoud van hun brief werd nog eens bevestigd in een bijgaand schrijven van twee gemeenteraadsleden van Wierden. Ook de bur-

¹ Departement van Sociale Zaken: *Verrichtingen gedurende het jaar 1940* ('s-Gravenhage sept. 1940), no. 38, (afg. *Sociale Zaken*), p. 620 en 621. In de door ons gebruikte archieven komen van Doorn noch Mercks meer voor. Wel deelde G. van Pelt, in het gesprek dat we met hem voerden, mee, dat pater Mercks na de oorlog bij de RID een aantal doopregisters van zigeuners had gebracht. Deze registers waren volgens van Pelt voor de Dienst niet bruikbaar. ² S. C. de Haas van Dorsser: *De toekomst van ons werk III*, In: *Sociale Zaken*, (nov. 1940), no. 44. ³ *Sociale Zaken*, (1944), p. 51. ⁴ Notulen vergadering procs-gen., 4 sept. 1941. ⁵ A.v. ⁶ A.v.

gemeester, mr. E. D. Maaldrink, beaamde, dat de in de brief weergegeven situatie niet overdreven was en pleitte voor overplaatsing en intensievere bewaking van het kamp. Nadat deze brieven in de vergadering waren voorgelezen, uitte mr. R. van Genechten, NSB-lid en procureur-generaal in Den Haag, zijn instemming met het voorstel van de Rijke:

'Als ze leven van roof en diefstal, kosten ze waarschijnlijk meer dan wanneer ze in een kamp geplaatst zijn. Het zou interessant zijn, indien hier door jonge sociologen een onderzoek naar wordt ingesteld in hoeverre de woonwagenbewoners van roof leven en in hoeverre van hun inkomsten.'¹

De Rijke zei, dat het misschien beter was eens na te gaan in hoeverre onder woonwagenbewoners criminaliteit heerste; 'criminale' en 'asociale' elementen zouden dan vervolgens in een kamp samengebracht kunnen worden. Schrieke stelde voor, de mogelijkheden te onderzoeken voor een arbeidsverdeling met betrekking tot deze kwestie tussen de departementen van Binnenlandse Zaken, Sociale Zaken en Justitie. Ook Regenboog zou dan een deel van de werkzaamheden op zich kunnen nemen, daar hij al enigszins in de materie thuis was. Regenboog had echter al eerder in de vergadering de bedenking geuit, dat het internering zou betekenen, wanneer de voor het merendeel Nederlandse woonwagenbewoners verplicht in een kamp ondergebracht zouden worden. Ook beweerde hij, dat het 'gehalte' van de woonwagenbewoners meeviel. Hierover had hij echter geen concrete gegevens, zodat hij nauwelijks een tegenwicht tegen de ideeën van de Rijke en van Genechten kon vormen.²

De vergadering van 4 september '41 had voor de positie van de woonwagenbewoners voorlopig geen directe gevolgen. Een jaar later vestigde de Rijke in een brief aan Schrieke weer de aandacht op 'het euvel der woonwagenbewoners'. Ditmaal had hij klachten ontvangen over het kamp in de gemeente Lienden. Hij schreef:

'De bewoners van dit kamp storen zich vrijwel nergens aan en veroorzaken den omwonenden veel last. Zij laten hun paarden in de aangrenzende weiden loopen en het melkvee is niet veilig. Het is inderdaad hoog tijd dat tegen deze lieden maatregelen worden genomen. Het kan toch niet goed zijn, dat normale arbeiders veelal genoodzaakt worden bepaald werk te gaan doen, ook buitenslands en dat deze vagebonden maar hun gang kunnen gaan.'

Hij herinnerde de secretaris-generaal van Justitie nog eens aan zijn voorstel de woonwagenbewoners in speciale kampen onder te brengen.³

Er werd ook contact gelegd met Duitse instanties. J. B. Gielens, hoofd van de afdeling Organisatie en Uitvoerende Dienst bij het bureau van de gevolmachtigde

¹ A.v.   ² A.v.   ³ PG de Rijke aan SG van Just., 22 sept. 1942.

voor de reorganisatie van de Nederlandse politie¹, had (waarschijnlijk) op 6 november een onderhoud met majoor C. L. Lautenschläger van de *Ordnungspolizei*. Deze deelde hem mee, dat het verzoek van de Rijke voorlopig niet ingewilligd kon worden. Wel stond er, volgens de Duitser, een verordening tegen asociale elementen op stapel, die eventueel ook op woonwagenbewoners toegepast zou kunnen worden.² Deze verordening kwam echter niet tot stand.

Ook elders, bv. in Noord-Brabant werd de aanwezigheid van woonwagenbewoners als een last ervaren en ook hier dook het plan op van een centraal kamp met strenge politiebewaking.³ In januari '43 richtte M. G. J. Staelenberg zich namens de Boerenleider der provincie Noord-Brabant tot de burgemeester van Uden met het verzoek maatregelen te treffen om verdere schade, berokkend door woonwagenbewoners, te voorkomen.⁴ De burgemeester C. L. Buskens antwoordde hier toe door onvoldoende politiekrachten niet in staat te zijn. Naar aanleiding hiervan wendde Staelenberg zich met zijn verzoek tot mr. N. J. van Leeuwen, procureur-generaal te 's-Hertogenbosch.⁵ Deze gaf de officier van justitie, mr. C. J. van Arkel, de opdracht een onderzoek naar deze kwestie in te stellen. Deze kreeg van de Udense burgemeester de volgende schriftelijke inlichting:

'Dat de bewoners van het platteland de woonwagenbewoners als een groote plaag beschouwen, is van algemeene bekendheid; immers de voornaamste bezigheid van dat volkje is bedelen en gappen. Vooral de landbouwers in den omtrek van een woonwagenkamp ondervinden daarvan dagelijks last en schade... Het radicaalste middel om van die mensen verlost te worden, is, ze in een kamp te concentreren en goed te laten werken.'⁶

Van Arkel voegde deze brief bij zijn advies aan de procureur-generaal en formuleerde als zijn eigen mening:

¹ In juli '41 werd mr. L. J. Broersen aangesteld als gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie. Deze nam geleidelijk de taak van de directeur-generaal van politie over. Met ingang van de reorganisatie van de politie in maart '43 werd de functie van gevolmachtigde opgeheven en kwam er weer een directeur-generaal als hoofd van het politiewezen. Direct onder hem stonden nu vijf gewestelijke politiepresidenten, die de taken en bevoegdheden hadden van de vroegere procureurs-generaal. De vijf politiegewesten waren:

Groningen (omvatte de provincie Groningen, Friesland en Drente)

Eindhoven (Noord-Brabant, Limburg)

Amsterdam (Noord-Holland, westelijk deel van Utrecht)

Arnhem (Gelderland, Overijssel, oostelijk deel van Utrecht)

Rotterdam (Zuid-Holland, Zeeland).

² Kanttekening bij PG de Rijke aan SG van Just., 22 sept. 1942. J. B. Gielens aan PG de Rijke, 20 okt. 1942; idem 12 nov. 1942. ³ Kenrick en Puxon, p. 100. 'It was said that the nuisance they caused had increased enormously and that a central caravan camp should be established under police supervision. In the event, this turned out to be a camp at Westerbork used also as a Jewish transit centre.'

Zoals verderop zal blijken is de laatste zin onjuist. Wel kwam er in de loop van 1943 een centraal woonwagenkamp in Westerbork, maar dit was niet hetzelfde als het doorgangskamp Judendurchgangslager (JDL) Westerbork. Bovendien waren er behalve in Westerbork ook elders in het land verzamelkampen voor woonwagens. ⁴ 21 jan. 1943. ⁵ 17 febr. 1943. ⁶ 11 maart 1943.

'Het komt mij gewenscht voor dat, zoolang er geen voorschrift bestaat dat woonwagenbewoners tegen hun wil, onder voldoende bewaking, in een kamp kunnen opgeborgen worden, bedoeld woonwagenkamp (bedoeld is hier het Udense kamp) onder voortdurende controle der politie komt te staan; zoodat wanneer de Udense politie daartoe niet in staat is wegens gebrek aan manschappen, deze alsnog worde versterkt.'¹

Van Leeuwen richtte hierop in maart '43 een schrijven tot de secretaris-generaal van Justitie, waarin hij, in overeenstemming met het advies van de Udense burgemeester, de wens tot concentratie van de woonwagenbewoners tot uiting bracht. Op het departement van Justitie werd zijn brief gevoegd bij het dossier, dat daar inmiddels al over het betreffende vraagstuk was aangelegd.²

---

¹ Van Arkel aan PG van Leeuwen, 15 maart 1943. ² PG van Leeuwen aan SG van Just., 22 maart 1943.

MAATREGELEN VAN DE BEZETTENDE MACHT

De *Befehlshaber der Ordnungspolizei (BdO)*, Otto Schumann, had in de herfst van 1942 bij mr. L. J. Broersen, gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie, de aandacht gevestigd op het feit, dat in enkele provincies zo'n groot aantal woonwagens was – in de provincie Drente meer dan tweehonderd. Hij zag gegronde aanleiding om aan te nemen, dat zich onder de bewoners hiervan vele personen bevonden 'die niet tot de eigenlijke woonwagenbevolking behoorden, doch er om uiteenlopende redenen belang bij hadden zich onder hen verborgen te houden.'¹

Ten einde deze onderduikers op te sporen gaf Broersen de vijf procureurs-generaal opdracht het toezicht op woonwagen- en woonschipbewoners te verscherpen. De eerste landelijke controle zou op 15 november aanvangen. Indien een gemeente niet over voldoende politiepersoneel zou kunnen beschikken, zou de medewerking van de marechaussee moeten worden ingeroepen. Bij deze gelegenheid zouden de persoonsbewijzen van de betrokken bewoners gecontroleerd moeten worden en vergeleken met de in wagen of schip aanwezige woonvergunning, waarop het officiële aantal bewoners vermeld stond.

Voorts was het de bedoeling, dat bij de controle zou worden gelet op de naleving van de circulaire betreffende toezicht op personen zonder geregelde arbeid. Deze, namens de secretaris-generaal van Justitie door Broersen opgestelde circulaire, werd in juni '42 in het *Algemeen Politieblad* geplaatst. Bepaald werd hierin, dat de politie geregeld personen moest controleren,

'die door zingen, het maken van muziek, dansen en andere vertooningen op den openbaren weg, straathandel of bedelarij, al of niet onder het mom van het aanbieden van kleine koopwaar, in hun onderhoud trachten te voorzien. Van bedelaars, straatzangers, straatmuzikanten en straatartisten die zonder vergunning optraden, alsmede van 'niet bonafide straathandelaars' moest de identiteit worden vastgesteld, waarvan een rapport moest worden ingediend bij den directeur van het gewestelijk arbeidsbureau.'²

¹ GR Ned. Pol.aan proc(s)-gen., 4 nov. 1942.   ² AP van 25 juni 1942.

Het was de bedoeling deze personen te werk te stellen, een mogelijkheid, die was geschapen door Verordening 42/1941 van de Rijkscommissaris, o.m. betreffende de verplichting tot het verrichten van diensten.¹ De controle van 15 november werd in elk geval in drie van de vijf politieressorten, nl. 's-Gravenhage, Arnhem en Leeuwarden, uitgevoerd.² Alleen in de gemeente Rheden werd een onderduiker opgepakt, een scharenslijper die tot voor kort in Den Haag had gewoond en om wiens aanhouding in het *Algemeen Politieblad* was verzocht namens de *Sicherheitspolizei*.³

In de ressorten Arnhem en Leeuwarden werden negen mensen zonder persoonsbewijs aangetroffen. Tientallen mannen werden als werkloos bij de gewestelijke arbeidsbureaus opgegeven.⁴ De burgemeester van Ootmarsum, H.M.T. baron Schimmelpenninck van der Oye, verklaarde in een brief aan de Rijke, dat elke in zijn gemeente arriverende woonwagenbewoner zich onmiddellijk moest melden bij het arbeidsbureau. Tegen hen die in gebreke bleven, werd een proces-verbaal opge maakt.⁵ Ook vanuit Ede werd melding gemaakt van regelmatige opgave van werkloze woonwagenbewoners.⁶

Dat het aantal werklozen onder de woonwagenbevolking tijdens de oorlog groter was dan voor de oorlog kan niet met cijfers worden aangetoond, doch aangenomen kan worden, dat dit wel het geval was, daar weinigen van hen in vaste loondienst werkten en de meesten van hen hun brood trachtten te verdienen als scharenslijper, venter, muzikant of kermisreiziger; laatstgenoemde groep werd vooral gedupeerd door de beschikking van Rauter van half maart '43, waarbij het houden van kermissen verboden werd.⁷ Voor de overigen, dus voor diegenen die geen geregelde arbeid hadden, werd het door de straatcontroles en razzia's steeds moeilijker langs de weg hun brood te verdienen.

Omstreeks dezelfde tijd was een andere maatregel tegen de zigeuners afgekondigd: deze was niet afkomstig van de bezettende macht in Nederland maar van het *RSHA*, dat in een *Schnellbrief* van 29 januari '43 (het z.g. *Auschwitz-Erlass*) bepaalde, dat alle '*zigeunerische Personen*' naar het concentratiekamp Auschwitz moesten worden gedeporteerd.⁸ Deze maatregel zou voor Nederland op 29 maart '43 van kracht worden, maar werd pas ongeveer een jaar later (mei '44) uitgevoerd. Volgens het bevel van het *RSHA* van 29 januari '43 mochten o.m. uitzonderingen worden gemaakt voor hen, die reeds enige tijd vast werk en een woning

¹ B. A. Sijes: *De Arbeidsinzet*. ('s-Gravenhage 1966), p. 119 e.v. ² PG de Rijke aan GR Ned. Pol., 10 dec. 1942. PG van Genechten aan hoofden plaatselijke politie (afg. pl.pol.) e.a., 5 nov. 1942. PG Semplonius aan GR Ned. Pol., 17 dec. 1942. ³ PG de Rijke aan GR Ned. Pol., 10 dec. 1942. ⁴ a. a. v. b. PG Semplonius aan GR Ned. Pol., 17 dec. 1942. ⁵ 17 nov. 1942. ⁶ Rechercheur te Ede (naam onleesbaar) aan CvP te Ede, 24 nov. 1942. ⁷ Broersen aan de Gewestelijke Politiepresidenten (afg. Gew. Pol. pres(n)), 17 maart 1943. ⁸ Het bevel van 29 jan. 1943 van het *RSHA* bevatte de uitvoeringsbepalingen van het bevel van Himmler van 16 dec. 1942, volgens welke '*Zigeunermischlinge. Röm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft*', naar een concentratiekamp moesten worden gebracht. Döring, p. 214-218. Zie p. 106.

hadden. Bij de beoordeling of iemand 'zigeunerisch' was, moesten de politie-instanties op afstamming, leefwijze, uiterlijk voorkomen, taal en namen letten. Wij komen op de actie van mei '44 nog uitvoerig terug.

Vanaf half april '43 begon men er van Duitse zijde bij het directoraat-generaal van politie op aan te dringen tegen de woonwagenbewoners tot handelen over te gaan. Namens *Wehrmachtbefehlshaber* F. C. Christiansen verzocht W. Harster, *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD (BdS)* de secretaris-generaal tevens directeur-generaal van politie, Schrieke, om de in de omgeving van Hilversum aanwezige woonwagens te verwijderen.¹ Vermoedelijk hield dit verzoek verband met het feit, dat het hoofdkwartier van de *Wehrmacht* in Hilversum gevestigd was.² De verwijdering van de woonwagenbewoners uit de omgeving van Hilversum was

'aus sicherheitspolizeilichen Gründen... zwingend notwendig.'

Het zouden overwegend 'asoziale Elemente' zijn, die zich kennelijk met zwarte handel bezig hielden. De woonwagens, aldus Harster, moesten nog verder uit de kuststrook verwijderd worden, naar concentratie-plaatsen gevoerd en onder voortdurende politie-controle staan. Voorzover 'arbeitsfähig' moesten de mannelijke bewoners aan het werk worden gezet en – aldus Harster –

*'Da der Wehrmachtbefehlshaber in den Niederlanden auch aus anderen Gründen auf die Rückführung drängt, bitte ich das Erforderliche umgehend zu veranlassen und mir hierüber Mitteilung zu machen.'*³

Wat Harster bedoelde met 'anderen Gründen' is niet duidelijk.

Ook Seyss-Inquart achtte het nodig aan de reeds zo geringe bewegingsvrijheid van woonwagenbewoners een eind te maken en gaf voor de uitvoering hiervan opdracht aan H. A. Rauter, *Höherer SS- und Polizeiführer*. Deze richtte zich in mei tot de *Abteilung Ernährung und Landwirtschaft* met een brief van de volgende inhoud:

*'In den vier nördlichen Provinzen gibt es eine Unmenge 'germanischer Zigeuner', die mit Wagen und Pferden durch die Gegend brausen. Der Herr Reichskommissar hat mir den Auftrag gegeben, dafür zu sorgen, das dieses 'germanische Nomadenleben' endlich einmal aufhört. Ich bitte Sie, das Pferdmaterial dieser 'germanischen Zigeuner' entweder der Wehrmacht oder der Landwirtschaft zur Verfügung zu stellen. Ich werde durch die niederländische Polizei die Anweisung geben, dass diesen 'germanischen Nomaden' endlich ihr Zigeunerhandwerk gelegt wird, d.h. dass sie durch die Polizei einen festen Wohnsitz zugewiesen erhalten, auf dass sie ein geordnetes Leben beginnen.'*⁴

Een exemplaar van deze brief stuurde hij naar Schrieke, met het verzoek er zorg voor te dragen, dat zijn verlangens werden uitgevoerd.⁵ Inderdaad, eind mei

¹ 13 april 1943. ² J. Kemper, hoofd van de hoofdafd. Uitvoerende Dienst bij het Dir. GVP aan DGVP te Apeldoorn, 19 juli 1943. ³ 13 april 1943. ⁴ 13 mei 1943. ⁵ A.v.

werd door de Crisiscontroledienst in samenwerking met de Nederlandse politie een razzia gehouden, waarbij 355 paarden in beslag werden genomen, die groten-deels via het Vee- en Vleesaankoopbureau bij opkopers terecht kwamen.¹

Ook Schrieke gaf gehoor aan het verzoek van Rauter en zond majoor J. Kemper (werkzaam aan het directoraat-generaal van politie) naar het bureau van de *BdS* om nadere instructies in ontvangst te nemen. Het was namelijk de bedoeling, dat de Nederlandse politie de maatregelen tegen de woonwagenbewoners zou uitvoeren. Ook het hoofd van de Recherchecentrale werd door *Hauptsturmführer* Oskar Wenzky, hoofd van de *Kriminalpolizei* bij de *BdS*, van de te houden acties op de hoogte gesteld. In zijn brief wees Wenzky er o.a. op, dat deze '*Angelegenheit*' tot de competentie van de *Sicherheitspolizei* behoorde, aangezien '*vielfach ein Zusammenhang mit den Fragen der Bekämpfung des Zigeunerwesens besteht*'.²

---

¹ Bedrijfschap voor Vee en Vleesch aan *Hauptabteilung Ernährung und Landwirtschaft*, 12 juni 1943.

² O. Wenzky aan hoofd Recherchecentrale, 20 mei 1943.

HOOFDSTUK 9

DE VERZAMELKAMPEN

De voorbereiding

J. Kemper, die – zoals wij schreven – in mei '43 naar het kantoor van de *BdS* werd gestuurd om aanwijzingen te ontvangen voor de uitvoering van tegen woonwagengewoners gerichte maatregelen, bleef zich tot zijn ontslag – op 1 augustus '43 – op intensieve en nauwgezette wijze met deze kwestie bezighouden.

Kemper was al voor de oorlog bij de politie in dienst getreden. Hij werd lid van de NSB. In de oorlog maakte hij snel promotie. Hij werd inspecteur van politie in Zaandam en vervolgens, in mei '42, kreeg hij een aanstelling op het bureau van de gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie, dat met ingang van 1 maart '43 overging in het directoraat-generaal van politie. Kemper bekleedde er de functie van hoofd van de Hoofdafdeling Uitvoerende Dienst en had inmiddels de rang van majoor bereikt. Hij was onder meer belast met het onderzoeken van misstanden in de verschillende politiekorpsen. Toen hij deze taak naar eigen zeggen iets te serieus opvatte en ook andere nationaal-socialistisch gezinde politie-ambtenaren op de vingers tikte, begon men hem lastig te vinden en werd hij weggewerkt.¹ De voorbereidende maatregelen, die een aanzienlijk aantal woonwagengewoners in verzamelkampen zouden doen belanden, had hij toen al afgerond.

Bij zijn bezoek aan het bureau van de *BdS* kreeg Kemper de instructie om allereerst zo snel mogelijk de woonwagens uit de omgeving van Hilversum te laten verwijderen. Vervolgens zouden vanuit de gemeenten in de provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland en uit de kuststreek rond het IJsselmeer, de daar aanwezige woonwagens geleidelijk naar buiten deze gebieden gelegen verzamelkampen gevoerd moeten worden. Ook was het de bedoeling om woonwagengewoners uit het overige deel van het land op den duur naar dergelijke oorden te dirigeren. Eerst zou echter moeten worden nagegaan welke plaatsen zich hiertoe het meest zouden lenen.²

¹ Doss. RvO J. Kemper.   ² O. Wenzky aan hoofd Recherchecentrale, 20 mei 1943.

Voordat Kemper van deze opdrachten kennis had kunnen nemen, had H. O. A. E. Sellmer, *Beauftragter des Reichskommissars* in de provincie Drente, in samenwerking met de plaatselijke marechaussee al bepaald, dat in Drente de woonwagencampen in de plaatsen Assen, Westerbork, Meppel, Hoogeveen en Emmen (gezien de goede bereikbaarheid en de voldoende hygiënische voorzieningen) voor dit doel het best in aanmerking kwamen. Eind april waren in deze plaatsen al 62 wagens geconcentreerd.¹ Sellmer verzocht Schrieke zich met deze keus akkoord te verklaren en ook voor de overige provincies snel een soortgelijke regeling te treffen.²

Op 22 mei waren de vijf gewestelijke politiepresidenten door het directoraat-generaal voor het eerst in kennis gesteld van de wens van Rauter om de woonwagencampbewoners vaste woonplaatsen te geven.³ Enkele dagen later kreeg de gewestelijke politiepresident te Amsterdam de opdracht woonwagencampbewoners uit het Gooi naar het woonwagencamp van de stad Utrecht te doen vervoeren. Na aankomst in Utrecht moest de politie bijzondere aandacht besteden aan de verplichte melding voor de arbeidsinzet onder de mannelijke woonwagencampbevolking.⁴ Ook aan de reeds geringe bewegingsvrijheid van de bezitters van woonwagens uit de drie kustprovincies en de kuststreek rond het IJsselmeer kwam spoedig een einde. Het werd hun verboden om na 10 juni binnen dit gebied hun wagens te verplaatsen. Door deze maatregelen met aanplakbiljetten in de bestaande gemeentelijke kampen aan te kondigen, hoopte men te bereiken dat de woonwagencampbewoners uit eigen beweging voor de 10e juni het betreffende gebied zouden verlaten. Na deze datum zou men met een woonwagen deze streek ook niet meer mogen binnentrekken. Op 10 juni moest door de politie een inventaris worden opgemaakt van het aantal in het kustgebied nog aanwezige woonwagens en de plaats waar de wagens zich bevonden.⁵ Het enige ons bekende protest tegen deze inbreuk op de bewegingsvrijheid kwam van de burgemeester van Zwollerkerspel, mr. G. A. Strick van Linschoten, die de gewestelijke politiepresident te Arnhem verzocht hem wel mede te willen delen, waarop zijn bevoegdheid berustte, de vrijheid van beweging van woonwagencampbewoners in te trekken.⁶

Met ingang van 1 juli werd ook voor de rest van het land het trekken met woonwagens verboden, terwijl eveneens op die datum een inventaris als in de kuststreken werd opgemaakt.⁷ Inmiddels was door samenwerking tussen het directoraat-generaal van politie, de lokale en gewestelijke politie-autoriteiten en de Rijksidentificatiedienst uitgezocht, welke plaatsen voor de verzamelkampen het meest geschikt zouden zijn en hoeveel wagens deze kampen zouden kunnen bergen.⁸

¹ Sellmer aan Schrieke, 17 mei 1943. ² A.v., 21 juni 1943. ³ Gielen aan Gew. Pol. Pres(n), 22 mei 1943. ⁴ Kemper aan Gew. Pol. Pres. Amsterdam, 25 mei 1943. ⁵ Kemper aan Gew. Pol. Pres(n), 28 mei 1943. ⁶ 5 juni 1943. ⁷ Kemper aan Gew. Pol. Pres(n), 25 juni 1943. ⁸ Kemper aan hoofd Recherche centrale, 27 mei 1943. Kemper aan Gew. Pol. Pres(n), 28 mei 1943.

H. A. van Hilten, gewestelijk politiecommandeur te Eindhoven, wachtte een beslissing van 'hogerhand' niet af, maar bracht de politiegezagsdragers in het gewest op de hoogte van het voornemen alle woonwagens in zijn gewest in één groot kamp onder te brengen en de mannen die over het algemeen 'te lui' waren om te werken en die leefden van 'bedelarij, diefstal, zwarte handel en andere ongerechtigheden, en een plaag waren voor de plattelandsbevolking, te werk te stellen.'¹

Dit in een op de heide in te richten kamp zou bij de gemeente Best (bij Eindhoven) komen te liggen. Er zouden ruim 200 woonwagens moeten staan.² Kemper maakte hiertegen bezwaar; het zou immers moeilijk zijn om in zo'n groot kamp de nodige hygiënische voorzieningen aan te brengen. De majoor gaf er de voorkeur aan om 'meerdere goed ingerichte kampen' in te stellen.³

Verschillende gemeentebesturen gaven er blijk van niet erg ingenomen te zijn met de inrichting van een verzamelkamp in hun gemeente. Dit bleek wel uit sommige antwoorden, die de gewestelijke politiepresident van Groningen kreeg op zijn verzoek om informatie over de verschillende gemeentelijke kampen. Uit deze brieven bleek trouwens ook in welke slechte staat deze kampen vaak verkeerden. Zo werd uit Hoogezand bericht:

'De plaats waar de woonwagens in zeer beperkte mate standplaats kunnen krijgen, is in verband met het feit dat nimmer in deze gemeente wagens oponhoud hebben, in vervallen toestand gekomen. De pomp is verontreinigd en waterleiding is niet te verstrekken. De behoefte aan een woonwagenpark ontbreekt ten eenenmale.'⁴

De burgemeester van Noorddijk maakte melding van een woonwagenstandplaats van 3 bij 5 meter en merkte ten overvloede op, dat hierop 1 woonwagen kon worden geplaatst.⁵

Eind juli was bij het directoraat-generaal een landelijk overzicht ontstaan van het aantal woonwagenbewoners en hun verblijfplaatsen en van de meest geschikte verzamelkampen.⁶ Kemper gaf nu de politiepresidenten ieder afzonderlijk de opdracht om in hun gewest een aanvang met de concentratie van woonwagenbewoners te maken. Deze opdrachten waren gedetailleerd en zeer minutieus voorbereid: er stond precies in vermeld hoeveel woonwagens uit de verschillende gemeenten naar een bepaald verzamelkamp moesten worden vervoerd.⁷ Het waren de laatste opdrachten, die Kemper in deze kwestie gaf. Enkele dagen later werd hij overgeplaatst. Zijn taak werd overgenomen door J. B. Gielens.

In juni 1942 waren er in ons land ruim 2.700 woonwagens.⁸ Niet al deze wagens moesten in de kampen worden ondergebracht. De verzamelkampen waren name-

¹ Van Hilten aan politiegezagsdragers (PGD(S), 5 juni 1943. ² Van Hilten aan DGVP te Hoog-Soeren, 8 juni 1943. ³ Kemper aan Gew. Pol. Pres. Eindhoven, 22 juli 1943. ⁴ PGD Hoogezand aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 16 juni 1943. ⁵ Burg. Noorddijk aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 4 juni 1943. ⁶ Kemper aan DGVP, 19 juli 1943. ⁷ Kemper aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 20 juli 1943; Arnhem, 22 juli 1943; Amsterdam, 27 juli 1943; Rotterdam, 29 juli 1943; Eindhoven, 29 juli 1943.

⁸ *De Bevolkingsboekhouding*, (juni 1942), no. 54.

lijk uitsluitend bestemd voor woonwagenbewoners die gewoon waren om geregeld met hun wagen rond te trekken. Aanvankelijk werd dan ook voorgeschreven, dat alleen diegenen die op 1 mei '43 in het CBR stonden ingeschreven, uit het te ontruimen gebied moesten worden verwijderd en, in een later stadium, in kampen ondergebracht. Zij, die als gevolg van de slechte staat van hun woonwag en niet meer konden trekken en van wie daarom kon worden aangenomen, dat ze een gemeente als vaste woonplaats hadden, mochten op hun standplaats blijven.¹ Later werden de maatregelen van toepassing op zwervende woonwagenbewoners in het algemeen, dus ook op hen, die om welke reden ook niet in het CBR waren opgenomen. Bij het bepalen wie wel en wie niet met zijn woonwagen naar een verzamelkamp moest, hadden de gemeentebesturen vrij veel invloed. Als een burgemeester kon aantonen dat een woonwagenbewoner als sedentair beschouwd kon worden, mocht de betreffende persoon met zijn gezin in een gemeente blijven staan, mits hij zijn wagen hierna niet meer zou verplaatsen. Zo konden verschillende van hen aan plaatsing in een van de kampen ontkomen. Anderzijds hadden gemeentebesturen nu ook de gelegenheid zich van de door hen als asociaal en onaangepast beschouwde personen te ontdoen.² Zo kwamen vanuit Valburg, Tubbergen en Gasselte klachten, dat voor de woonwagens in deze gemeenten nog geen verzameld kampen waren aangewezen.³

Andere groepen, die van de samentrekking werden uitgezonderd, waren in woonwagens wonende directies van bouwondernemingen, terwijl ook kermisreizigers, die ingeschreven stonden bij de Vakgroep Kermisinrichtingen, 'gezien hun werkkring en beschavingspeil' niet tot de zwervende woonwagenbevolking werden gerekend. Ze mochten, ook al stonden ze bij het CBR ingeschreven, als uit te zonderen categorie worden beschouwd.⁴ Werknemers in voor de oorlogvoering belangrijke bedrijven vielen, mits zij hiertoe een bewijs van hun werkgever konden tonen, eveneens buiten de tegen zwervende woonwagenbewoners gerichte maatregelen.

Al met al bleven er, volgens de berekeningen van Kemper, van de plm. 2.700 wagens 1.163 over, die eind juli naar de verzameld kampen gebracht moesten worden.

Volgens de opdrachten van Kemper zouden er in totaal 27 verzameld kampen worden ingericht. De grootste kampen, waar meer dan 50 wagens zouden moeten komen, lagen in de gemeenten Apeldoorn, Utrecht, 's-Hertogenbosch, Tilburg, Groningen, Amersfoort en Westerbork.

Vanuit een aantal gemeenten werd protest aangetekend tegen de beslissing om daar een verzameld kamp te plaatsen. Gesteund door de burgemeester van Ommen

¹ Kemper aan Gew. Pol. Pres(n), 28 mei 1943. ² Burg. Vries aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 12 aug. 1943. Burg. Tietjerksteradeel aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 20 aug. 1943. ³ Loco-burg. Valburg aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 5 okt. 1943. Burg. Tubbergen aan DGVP, 16 aug. 1943. Gew. Pol. Pres. Groningen aan DGVP, 2 sept. 1943. ⁴ Kemper aan Gew. Pol. Pres(n) Amsterdam, Rotterdam, Leeuwarden en Arnhem, 8 juni 1943. Van Hilten aan PGD(s)e.a., 7 juli 1943.

diende de Waterleiding Mij 'Overijssel' N.V. bij de gewestelijke politiepresident C. C. Walraven een verzoek in om van het verzamelkamp in Ommen af te zien. In de loop der jaren had men van de bewoners van het gemeentelijk woonwagenkamp, dat vlak bij het '*prise d'eau-terrein*' van de maatschappij gelegen was 'al heel wat hinder ondervonden. Gedurende de oorlogsjaren was de overlast hand over hand toegenomen.' Men vreesde, dat uitbreiding van het woonwagenkamp tot regionaal verzamelkamp deze situatie nog zou verslechteren.¹ Het protest had succes: de voor het daar geplande kamp bestemde wagens werden elders ondergebracht.² Ook vanuit Apeldoorn, waar met 97 wagens het grootste kamp van het gehele land zou moeten komen, kwam protest. De directeur van Gemeentewerken schreef met instemming van de wethouder voor Openbare Werken en een kapitein van de gemeentepolitie:

'Bij de tegenwoordige reeds bestaande overbevolking van Apeldoorn ten gevolge van de overbrenging van het Regeeringsapparaat, van het Rijkscommissariaat en van de zeer vele evacuées en angstvluchtelingen acht ik het ongewenscht om zonder bijzondere noodzaak de bevolking te vergroten met een dergelijk aantal vaak minder gewenschte elementen.'³

Deze klacht had weinig succes: het verzamelkamp Apeldoorn bleef gehandhaafd.

Er werd ook veel bezwaar gemaakt tegen het feit, dat er aanvankelijk geen enkele financiële regeling werd getroffen voor de gemeenten waar een verzamelkamp zou worden ingericht. De kosten, die voor de ondersteuning van armlastige woonwagenbewoners gemaakt moesten worden, waren voorheen over een vrij groot aantal gemeenten verspreid geweest. Als gevolg van de samentrekking werd nu een relatief klein aantal (zo b.v. het Burgerlijk Armbestuur Maastricht)

'officieel belast met de zorg voor 'behoefthigen en a-socialen', die uit andere gemeenten afkomstig waren.'⁴ 'Een gevolg hiervan is', aldus de burgemeester van Soest aan de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, 'dat de aangewezen gemeente in de toekomst voor deze categorie armlastigen hogere uitgaven voor armenverzorging zullen moeten doen, terwijl de niet-aangewezen gemeenten financieel voordeel hebben.'⁵

Behalve uit Maastricht en Soest kwamen dergelijke klachten ook uit Breda, Eindhoven en Opsterland.⁶ Het protest uit Opsterland werd onder woorden gebracht door de commissaris van de provincie Friesland, mr. P. A. V. baron van Harinxma thoe Slooten. Aan de door hem geuite financiële bezwaren voegde hij nog toe:

¹ Waterleiding Mij. 'Overijssel' N.V. aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 28 juli 1943. Burg. Ommen aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 29 juli 1943. ² Gew. Pol. Pres. Arnhem aan DGVP Nijmegen, 1 dec. 1943. ³ Dir. Gem. Werken Apeldoorn aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 5 aug. 1943. ⁴ Burgerlijk Armbestuur Maastricht aan SG van BZ, 4 dec. 1943. ⁵ 24 sept. 1943. ⁶ Burg. Breda aan commissaris der Provincie (CdP) Noord-Brabant, 7 sept. 1943. Dir. Soc. Zaken Eindhoven aan burg. Eindhoven, 16 sept. 1943 en 28 juli 1944; aan Gew. Pol. Pres. Eindhoven, 30 sept. 1943; aan SG Soc. Zaken, 28 juli 1944. CdP Friesland aan SG van BZ, 9 aug. 1943.

'Bovendien acht ik het, met het oog op de handhaving der openbare orde en rust, onder de huidige omstandigheden zeer ongewenscht, dat concentratie van a-sociale elementen plaats heeft. De politie, die toch al de handen vol heeft, zal hierdoor nog zwaarder worden belast, terwijl dergelijke kampen een intensieve bewaking zullen vorderen. Tenslotte moge ik U Hoogedelgestrenge er nog op wijzen, dat het landschapsschoon in de gemeente Opsterland door bovengenoemde maatregel zeer geschaad zal worden. Ik moge U derhalve dringend in overweging geven, bij de betreffende autoriteiten pogingen te willen ondernemen, welke leiden tot intrekking van de aanwijzing der vaste standplaats voor de woonwagenbewoners.'¹

Na ontvangst van dit schrijven uit Friesland toog mr. J. Heusdens, hoofd van het bureau Bijzondere Zaken bij het departement van Binnenlandse Zaken, aan het werk en schreef hij het concept voor een brief aan de directeur-generaal van politie. Hierin sloot hij zich aan bij de gemaakte financiële bezwaren, maar eindigde het concept als volgt:

'Evenwel acht ik, met den CdP Friesland, met het oog op de handhaving der openbare orde, veiligheid, in het bijzonder onder de onderhavige omstandigheden, een concentratie van a-sociale elementen zeer ongewenscht. In verband met het bovenstaande moge ik U in overweging geven de betreffende maatregel te doen opheffen.'²

Het hoofd van het bureau Financiën, N. A. Nap, wenste dit concept niet van zijn paraaf te voorzien. Met de klacht ten aanzien van de financiële kant van de zaak kon hij zich verenigen. Hij zag echter niet het nut in van het verzoek tot volledige opheffing van de concentratiemaatregelen:

'Men mag veilig aannemen', zo schreef hij, 'dat de overwegingen, welke tot die maatregelen hebben geleid, voor een goed deel een politieel karakter dragen. Het ligt toch voor de hand, dat men eventuele ordemaatregelen t.o.v. de onderhorige categorie ingezetenen het gemakkelijkst ten uitvoer kan leggen, indien deze personen op bepaalde plaatsen geconcentreerd zijn. Ik moge U voorstellen, goed te vinden, dat de behandeling van den brief van den CdP Friesland van 9 augustus.... door mijn bureau geschiedt.'³

Hiermee was de zaak afgedaan. Vanuit het departement van Binnenlandse Zaken zou alleen op een financiële regeling voor de gemeenten worden aangedrongen, terwijl over de verzamelkampen met geen woord werd gerept. Pas begin september '44 ontving het departement van Binnenlandse Zaken (na op het schrijven van 18 september '43 acht maal een rappel te hebben gestuurd) de mededeling dat de kosten van de kampen en kampbewoners ten laste van de begroting van het directoraat-generaal van politie konden worden gebracht.⁴

¹ CdP Friesland aan SG van BZ, 9 aug. 1943. ² Concept J. Heusdens, (sept. 1943), no. 13137. ³ Nap aan Heusdens, 20 nov. 1943. ⁴ SG van BZ aan DGVP, 18 sept. 1943; 5 nov. 1943; 18 dec. 1943; 9 febr. 1944; 2 maart 1944; 20 april 1944; 30 juni 1944; 29 juli 1944; 16 aug. 1944.

De uitvoering

De uitvoering van Kempers opdrachten verliep niet volgens de plannen. Een van de oorzaken was, dat een aantal woonwagenbewoners zich niet aan de voor hen bestemde maatregelen wilde onderwerpen. Voorts werd Kemper per 1 augustus '43 van zijn functie ontheven, zodat degene die tot dan toe het nauwst bij de voorbereiding van de verzamelkampen was betrokken, zelf geen toezicht op de naleving van de door hem gegeven opdrachten kon houden. Mogelijk heeft dit op de uitvoering van de maatregelen een nadelige uitwerking gehad.

Toen de woonwagenbewoners ter ore was gekomen, dat ze niet meer met hun wagens zouden mogen trekken en verplicht op een verzamelkamp standplaats moesten innemen, slaagde een aantal van hen erin zich aan deze maatregel te onttrekken. Ze verkochten hun wagens of stalden ze bij boeren. Anderen lieten de wagens wel achter, soms na er alle kentekenen van te hebben verwijderd. De gezinnen trokken in veelal slecht bewoonbare woningen, huurden kamers of trokken de vrije natuur in, waar ze, zoals een burgemeester het uitdrukte, 'als holbewoners' leefden.¹ De gewestelijke politiecommandeur van Hilten drong er bij de hoofden van politie in Brabant en Limburg op aan, van de vaste woonplaatsen van de betrokken personen op de hoogte te blijven en lijsten met adressen en andere gegevens van hen bij te houden. Hij deed een dringend beroep op de medewerking van de geadresseerden 'teneinde deze a-sociale elementen onder controle te doen houden.'²

Toen Kemper van het gedrag van de woonwagenbewoners kennis had genomen, stelde hij Harster van deze situatie op de hoogte en stelde hem voor 'deze onwilligen naar het kamp Vught te doen overbrengen en hun woonwagens verbeurd te verklaren.'³ Of de *BdS* hiermee akkoord ging en er inderdaad ondergedoken woonwagenbewoners naar Vught werden overgebracht, is ons niet bekend.

De bewaking van de kampen was in sommige gevallen van dien aard, dat woonwagenbewoners, al dan niet met hun wagen, met onbekende bestemming weg konden trekken.⁴ Maar ook kwam het voor dat de politie-autoriteiten wel degelijk op de hoogte waren van het feit dat een kampbewoner zijn wagen had verkocht of achtergelaten om een huis of woonschip te betrekken. Voorzover ons is gebleken, werd de bewoners dan bij het verlaten van het kamp geen strobreed in de weg gelegd. Er bestond zelfs de mogelijkheid om, eenmaal in een huis wonend, uit het CBR te worden afgevoerd en weer in een gemeentelijk bevolkingsregister te worden opgenomen.⁵

¹ Gew. Pol. Pres. Arnhem aan DGVP, 10 juli 1943. Opperluit. pol. Deventer aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 10 aug. 1943. Kemper aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 22 juli 1943. ² Van Hilten aan PGD(s) in Brabant en Limburg, 5 juni 1943. ³ Kemper aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 22 juli 1943. ⁴ Burgerlijk Armbestuur Maastricht aan SG van BZ, 4 dec. 1943. Burg. Almelo aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 6 okt. 1943. ⁵ Gew. Pol. Pres. Arnhem aan burg. Zutphen, 23 febr. 1944.

Aanvankelijk was het voor de bewoners van de kampen soms mogelijk om desgewenst met hun wagen naar een ander dan het hun toegewezen kamp te worden overgeplaatst. Zij, die b.v. met het oog op de uitoefening van hun beroep, of omdat ze bij hun familie in een kamp wilden staan, een dergelijke overplaatsing wensten, moesten hiertoe een verzoek indienen bij de gewestelijke politiepresident. Deze was bevoegd hiervoor toestemming te geven, als hij de aangevoerde argumenten plausibel achtte en er in het gewenste kamp nog ruimte was. Hierover vond dan overleg plaats met de burgemeesters van de betreffende gemeenten. Hun oordeel was veelal doorslaggevend. Tot 1 november '43 werden verschillende van dergelijke verzoeken ingewilligd. Na die datum werd echter elke verplaatsing van woonwagens, op straffe van arrestatie van de bewoners en inbeslagname van de wagens, door Duitse autoriteiten verboden.¹

Eveneens in begin november werd in de gewesten Arnhem en Groningen² op last van de *Major der Gendarmerie* Nitsche, *BdO-Verbindungsoffizier*, een inventarisatie gemaakt van de nog voor vervoer geschikte woonwagens.³ Voor een aantal woonwagenbewoners vormde dit het begin van weer nieuwe zorg. In december werd de vordering van nog in goede staat verkerende wagens gelast 'om bij een eventuele catastrofie tot onderkomen te dienen voor de bevolking van het getroffen gebied.'⁴ In het gewest Groningen moesten ongeveer 200 wagens in beslag worden genomen. Het grootste deel werd vervoerd naar het *Judendurchgangslager* Westerbork. Ook in de gemeenten Groningen en Leeuwarden werd een aantal wagens opgeslagen. De vroegere bewoners van de wagens moesten een ander onderkomen zoeken. De politie kreeg het verzoek bij te houden waarheen de eigenaren van de gevorderde woonwagens verhuisden, dit met het oog op de eventuele schadevergoeding.⁵ Toen de burgemeester van Enschede, J. J. G. E. Rückert, bij het uitblijven van deze vergoeding hierover om opheldering vroeg bij de wnd. gewestelijk politiepresident en deze zich tot Nitsche wendde met het verzoek om nadere inlichtingen, werd hem bericht, dat deze kwestie door de *BdS* in behandeling was genomen.⁶ Of er ook vergoedingen zijn verstrekt is ons niet bekend.

De huisvesting van de door de vordering getroffen woonwagenbewoners leverde menigmaal problemen op. Voor velen was het moeilijk een woning te vinden. Ze trokken vaak in veel te kleine of vrijwel onbewoonbare huizen. In Hoogeveen deed zich zelfs een geval voor, waarin een gezin met zes kinderen, van wie de moeder hoogzwanger was, bij gebrek aan andere woonruimte in een kippenhok woonde.⁷

¹ Gew. Pol. Pres. Groningen aan PGD(s) e.a., 1 nov. 1943. ² Misschien ook elders, maar dit blijkt niet uit het ons ter beschikking staande materiaal. ³ Gew. Pol. Pres. Groningen aan PGD(s), 30 okt. 1943. Gew. Pol. Pres. Arnhem aan PGD(s) e.a., 1 nov. 1943. ⁴ Nitsche aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 28 dec. 1943. Gew. Pol. Pres. Arnhem aan PGD(s) e.a., 15 dec. 1943. ⁵ Gew. Pol. Pres. Groningen aan PGD(s), 31 dec. 1943. ⁶ Burg. Enschede aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 18 febr. 1944. Gew. Pol. Pres. Arnhem aan burg. Enschede, 29 febr. 1944. ⁷ Rapport burg. Wildervank aan Gew. Pol. Pres. Groningen, 14 juli 1944.

Al deze huisvestingsproblemen leidden tot een aantal verzoeken om de woonwagens opnieuw te mogen betrekken, vooral nadat begin '44 door bombardementen van Enschede, Nijmegen en Arnhem het huizenbestand nog meer was achteruitgegaan.¹ Lang niet in alle gevallen hadden deze verzoeken succes. Ook de vader van het bovengenoemde gezin in Hoogeveen vroeg via de gewestelijke politiepresident van Groningen zijn woonwagen terug. Toen dit niets opleverde, trok het gezin in bij een andere familie, die in een kleine woonboot in Wildervank huisde, zodat in deze kleine boot nu in totaal zeventien mensen een onderdak hadden. Pas toen door een lid van de voogdijraad te Winschoten op de onhoudbaarheid van deze situatie was gewezen, kreeg het gezin van de SD in Den Haag toestemming om zijn woonwagen weer te betrekken.²

Van de huisvestingsproblemen van de ex-woonwagenbewoners werd melding gemaakt in de landelijke editie van het illegale blad *Trouw* in januari '44.³ Maar dit vormde een uitzondering in de landelijke illegale pers.

In juni '44 berichtte de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft* dat woonwagens die nog niet voor andere doeleinden werden gebruikt, in geval van dringende behoefte aan woonruimte door middel van een aan hem gericht verzoek en na toestemming van de *Sicherheitspolizei* weer aan de eigenaars konden worden teruggegeven.⁴

Het inrichten van verzamelkampen had niet tot doel de zwervende woonwagenbewoners van de rest van de bevolking te isoleren, maar veeleer hen te dwingen een sedentair leven te leiden: Rauter had dit reeds in mei '43 als zijn wens te kennen gegeven; zulks was ook het verlangen van een aantal Nederlanders. Als rondtrekkende groep waren de woonwagenbewoners immers vrij oncontroleerbaar en veelal – administratief en feitelijk – onvindbaar. De Duitsers vreesden ook dat onderduikers zich onder de woonwagenbevolking schuil zouden houden.

Volgens de plannen van majoor Kemper hadden er in de zomer van 1943 1.163 woonwagens in de verzamelkampen ondergebracht moeten worden. Uit een telling, die in juni '44 werd gehouden, bleek het aantal wagens op de officiële kampen nog slechts ongeveer 440 te bedragen. Dit relatief lage cijfer had verschillende oorzaken. Reeds wezen wij erop, dat een aantal woonwagenbewoners het verblijf op de verzamelkampen, al dan niet met toestemming van de autoriteiten, hadden weten te voorkomen of beëindigen. Anderen werden gedwongen de kampen te verlaten, doordat hun wagens werden gevorderd en niet teruggegeven. In mei '44 werd een aantal als zigeuners beschouwde kampbewoners bij een razzia opgepakt en naar het concentratiekamp Westerbork gebracht. Hun wagens werden verzegeld. Verder bleek, dat in het gewest Amsterdam door de politie-autoriteiten niet aan het door Kemper gedane bevel tot samentrekking was voldaan. Een opgave

¹ Gew. Pol. Pres. Arnhem aan DGVP, 20 maart 1944. ² Gew. Pol. Pres. Groningen aan burg. Wildervank, 4 aug. 1944. ³ *Trouw*, 2e jrg. no. 1 (midden-januari 1944). ⁴ Gew. Pol. Pres. Arnhem aan PGD(s) e.a., 29 juni 1944.

van juli '44 vermeldde 113 wagens, verspreid over 27 woonwagenkampen¹, die naar de mening van de directeur-generaal van politie dan ook kwalijk als verzamelp kampen aangemerkt konden worden. De gewestelijke politiepresident kreeg de opdracht om alsnog de samentrekking uit te laten voeren.²

Inmiddels was na langdurig overleg met de Duitse autoriteiten³ aan de instelling van verzamelp kampen voor woonwagenbewoners een officiële grondslag gegeven door het Besluit van de secretaris-generaal van Justitie van 22 juni '44 betreffende het aanwijzen van vaste standplaatsen voor woonwagens.⁴ De tot dan toe in dit kader genomen maatregelen waren gebaseerd geweest op '*sicherheitspolizeiliche Massnahmen*'. Op grond van het nu van kracht geworden besluit echter zou de Nederlandse politie voortaan op wettelijke basis kunnen optreden. Bepaald werd, dat de beslissingsbevoegdheid inzake het toewijzen van een standplaats zou berusten bij de gewestelijke politiepresidenten en dat deze in overleg met de burgemeesters van de betrokken gemeenten tot een beslissing zouden moeten komen. Dit besluit bevestigde de situatie, zoals die al sinds het in werking treden van de verzamelp kampen had bestaan.

Het aantal uitgezonderde categorieën werd echter beperkt. De directeur-generaal van politie beval, op grond van zijn in het hierboven genoemde Besluit vermelde bevoegdheid, dat ook de categorie personen, die langdurig met hun wagen in één gemeente hadden gestaan, voortaan of in een huis, of in hun wagen op een verzamelp kamp zouden moeten wonen.⁵ Slechts bij hoge uitzondering mocht voortaan nog van dit voorschrift worden afgeweken, zodat in het laatste oorlogsjaar een groep tot dat moment nog onbedreigde woonwagenbewoners, gedwongen kon worden zich in een van de verzamelp kampen te vestigen.

¹ Gew. Pol. Pres. Amsterdam aan DGVP, 29 juli 1944. ² DGVP aan Gew. Pol. Pres. Amsterdam, 18 aug. 1944. ³ DGVP aan SG van BZ, 1 sept. 1944. ⁴ *Ned. Staatscourant*, 30 juni 1944. ⁵ DGVP aan Gew. Pol. Pres(n), 24 juli 1944.

HOOFDSTUK 10

WOONTOESTANDEN VAN ZIGEUNERS (1940 – mei 1944)

In de eerste drie bezettingsjaren (eigenlijk tot mei '44) werd tussen de zigeuners als groep en de overige woonwagenbewoners nauwelijks enig onderscheid gemaakt. Beide groepen werden, voor zover ze in woonwagens woonden, door dezelfde Duitse en Nederlandse maatregelen getroffen: evacuatie uit bepaalde gebieden, beperking van de beroepsuitoefening, geleidelijke samentrekking en opsluiting in verzamelkampen. Verder troffen hen alle andere maatregelen die tegen de 'sedentaire' bevolking waren gericht. Zo waren zigeuners (anders dan bijvoorbeeld de Joden) niet uitgesloten van gedwongen tewerkstelling in Duitsland. Of en zo ja, hoeveel zigeuners in het kader van de 'Arbeitseinsatz' naar Duitsland zijn gevoerd is niet bekend.

Slechts op een drietal plaatsen werden in de periode tot mei '44 zigeuners als groep met name genoemd: zo in een circulaire van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD* (ondertekend door de *SS-Sturmabführer* Dr. Canaris en gedateerd Den Haag, 6 sept. '40¹, gericht aan de 'Aussenstellen' Amsterdam, Den Haag, 's-Hertogenbosch en Middelburg. Het betreft de door de Duitsers ingestelde 'Sicherungszone', een strook langs de Noordzeekust, die ongeveer van Den Helder via Haarlem, Leiden, Dordrecht en Breda tot de Belgische grens liep, en waaruit buitenlanders, statenlozen, 'Fremdenlegionäre', Duitse emigranten, Tsjechen en Polen dienden te worden verwijderd.

'In dieser Verordnung sind nicht genannt die Zigeuner. Da diese jedoch die gleiche Gefahr bilden wie die vorgenannten Personen ersuche ich,' aldus de BdS, 'umgehend festzustellen, ob im Bereich der dortigen Aussenstelle sich derartige Kampfe oder andere Gruppen von Zigeunern befinden. Bejahendenfalls sind diese Zigeunergruppen umgehend aus der Sicherungszone auszuweisen. (...) Die Ausweisung ist bis spätestens 10.9.40 durchzuführen.'

Het hoofd van de *Aussenstelle* 's-Hertogenbosch, *SS-Hauptsturmführer* Kuethe, berichtte daarop (12 september) Canaris per telegram, dat vanuit zijn ge-

¹ Arch. *HSSuPF*, doos 193 Ja, blz. 22760, 22762, 22763. 'Sperrgebiete'.

bied in de loop van de negende en tiende september alle zigeuners in zuidelijke richting 'in Marsch gesetzt' werden, evenals de overige woonwagenbewoners, voorzover die niet 'bodenstaendig' waren. 'Die Holl. Polizei ist dem Ersucher der hies. Dienststelle in jeder Weise nachgekommen.' Ook in Den Haag bleek de Nederlandse politie tot medewerking bereid. Een hoofdinspecteur en een inspecteur van de gemeentepolitie Den Haag hadden de *Aussenstelle* Den Haag er op opmerkzaam gemaakt

'dass bestimmte Zigeunergruppen im Haager Stadtgebiet trotzdem sie in Wohnwagen wohnen, schon seit Jahren ansässig sein. Es sei durchaus möglich', aldus de Haagse politie-ambtenaren, 'sie polizeilich einwandfrei zu kontrollieren, da das Lager, in dem sich diese Zigeuner befinden, von der Polizei so geschlossen gehalten wird, dass die Wagen nicht abrücken können. Es taucht der Gedankengang auf, dass eine permanente Kontrolle dieser Leute durch die örtliche Polizei mehr Sicherheit bieten dürfte, als das Wiederverfallen dieser Leute in den Zustand einer gewissen Anonymität, wenn sie aus der Sicherungszone abgeschoben sind.'

Aldus werd besloten: de Haagse politie kreeg toestemming het kamp bijzonder scherp in de gaten te houden, 'unter ausschliesslicher Verantwortung' van de Nederlandse politie.

Een tweede plaats waar zigeuners werden genoemd was de Verordening no. 139, dd. 25 juli '41, van de Rijkscommissaris betreffende wapens, munitie, springstoffen en ontstekingsmiddelen. Artikel 4¹ van deze verordening bepaalde, dat

'wapenontvangstvergunningen, wapenbezitvergunningen of wapenvergunningen slechts aan die personen mochten worden uitgereikt omtrent wier betrouwbaarheid geen twijfel bestond.' Tot diegenen aan wie uitreiking 'in het bijzonder' niet plaats mocht vinden, behoorden o.m. zigeuners of 'personen, die op de wijze van zigeuners rondzwerven.

In een zeer pregnante zin vinden we tenslotte zigeuners aangeduid in de eerder aangehaalde brief van 20 mei '43 aan het hoofd van de Recherchecentrale in Den Haag.² De brief betrof de *'Rückführung der Wohnwagensiedlungen nach weiter von der Küste entfernt liegenden Sammelbezirken.'* In het bijzonder de laatste alinea is in dit verband van belang:

'Schliesslich bemerke ich, dass es sich hier nach deutscher polizeirechtlicher Auffassung um eine zur Zuständigkeit der Sicherheitspolizei gehörende Angelegenheit handelt, weil vielfach ein Zusammenhang mit den Fragen der Bekämpfung des Zigeunerwesens besteht.'

Hadden de zigeuners zelf er enig vermoeden van dat de samentrekking wellicht deel uitmaakte van de vervolging die hen te wachten stond? Wat wisten zij precies van hetgeen in Duitsland en in de door Duitsland bezette gebieden in Oost-Europa

¹ *Verordeningsblad voor het bezette Nederlandse gebied* (1941), p. 593. ² O. Wenzky aan hoofd Recherchecentrale, 20 mei 1943. Zie ook p. 86.

was geschied? Wij kunnen daarop het antwoord niet geven. Maar veel wijst erop, dat de bekendmaking van de deportatie in mei '44 voor de meeste zigeuners even plotseling en als een even grote schok kwam als de aankondiging van de deportatie voor de Joden in juli '42. Veel zigeuners hebben zich weliswaar aan de samentrekking onttrokken, maar of deze handelwijze werd ingegeven door angst voor verdere vrijheidsbeperkingen, is niet te zeggen. Daarvoor zijn hun motieven te onduidelijk.

Hoe onttrok men zich nu aan de verzamelkampen? Er waren verschillende mogelijkheden, illegale en legale. Illegaal kon men 'onderduiken', eventueel met woonwagen en al wat er bij was. Sommigen gingen op een willekeurig maar voor hen geschikt punt staan, in de hoop door de plaatselijke politie met rust te worden gelaten. Een enkele keer lukte dat; soms bleef men op deze wijze wel gevrijwaard voor het zenden naar een verzamelkamp, maar niet voor deportatie. Ontsnapping aan deportatie op deze wijze lukte slechts een enkele keer, b.v. toen een zigeuner kans had gezien met zijn wagen de Belgische grens over te steken. Ook probeerde men wel op een andere manier een onderdak te krijgen. In hoofdstuk 9 werd al melding gemaakt van klachten over woonwagenbewoners, die in vaak onbewoonbare woningen onderdak zochten of 'de vrije natuur' in trokken; wij brengen in herinnering, dat de majoor Kemper aan de *BdS* had voorgesteld deze 'onwilligen' naar het concentratiekamp Vught over te doen brengen.¹

Een van deze onwilligen was de zigeuner J. M., die, blijkens een brief van de burgemeester van Westerbork aan de gewestelijke politiepresident Groningen², op 29 oktober bij hem ter secretarie was verschenen. Hij verklaarde, met zijn vrouw en een kindje van 11 maanden, steeds rondgetrokken te hebben in de provincie Utrecht, waar ze in een tentje sliepen of bij een boer in de schuur. Hij verzocht nu zijn intrek te mogen nemen in een woonwagen op het verzamelkamp te Westerbork, samen met zijn gezin en een nicht met haar 6 kinderen, die tot dusverre in het kamp onder andere woonwagens had geslapen. Dit verzoek werd door de burgemeester ondersteund en de politiepresident had – begrijpelijkerwijs – geen bezwaren. Hoeveel zigeuners liever in tentjes of als 'holbewoner' leefden dan in hun woonwagen in een verzamelkamp, valt niet bij benadering te zeggen.

Een legale mogelijkheid om aan de samentrekking te ontkomen, was de intrek in huizen; een verhoudingsgewijs groot aantal zigeuners nam daartoe zijn toevlucht. Officieel kon daar – mits aan de gebruikelijke voorwaarden werd voldaan – geen bezwaar tegen worden gemaakt. Opmerkelijk is, dat de zigeuners een voorkeur vertoonden voor Den Haag en (in mindere mate) Amsterdam. De grote stad genoot blijkbaar de voorkeur omdat daar wellicht in het algemeen gemakkelijker woonruimte te krijgen was voor een aantal (vaak grote) gezinnen bij elkaar. Dat de

¹ Zie p. 93. ² 29 okt. 1943.

zigeuners elkaars gezelschap zochten in een onbekende omgeving, waar bovendien weinig vriendelijkheid verwacht mocht worden, ligt voor de hand. De 112 zigeuners die zich in Den Haag gingen vestigen woonden inderdaad dicht bij elkaar, van de 19 gezinnen woonden er 16 in de directe omgeving van de Veenkade, de overige 3 woonden in de buurt van de Kemperstraat. De woonomstandigheden waren overigens, naar gangbare maatstaven, slecht. In de regel woonden 8 tot 10 mensen op een verdieping waarbij soms ook nog inwonende 'burgergezinnen'. Op een bovenverdieping leefden wel 17 mensen.

Een tweede motief voor de trek naar de grote stad kan geweest zijn, dat men hoopte daar minder aandacht te krijgen van hinderlijke autoriteiten dan dat in een dorp of kleine stad het geval zou zijn – de later te bespreken voorvallen in twee provincieplaatsen geven enige grond aan dit vermoeden. Ook zal de broodwinning een belangrijke rol gespeeld hebben. Door het trekverbod was de – doorgaans ambulante – bedrijvigheid van de woonwagenbewoners en de zigeuners danig aan banden gelegd. Voor wie economisch afhankelijk was van een grote, extensief bezochte klantenkring bleef de grote stad de enig mogelijke woonplaats.

Waardoor oefende juist Den Haag zo'n grote aantrekkingskracht op de zigeuners uit? Misschien berustte dit op toeval (er woonden een paar zigeunergezinnen, die weer andere aantrokken, enz.). Maar om een of andere reden had Den Haag een goede naam; men werd er misschien minder lastig gevallen door de plaatselijke overheid dan elders. Bijna alle Haagse zigeuners werden ingeschreven in het gemeentelijk bevolkingsregister: hun vestiging in de stad was dus volkomen legaal. Uit deze bron weten we ook wanneer zij er in zijn komen wonen: het overgrote deel werd ingeschreven in de periode 26 juni–31 augustus '43, dat wil zeggen ten tijde van de samentrekking of vlak daarna. Aan een oorzakelijk verband behoeft dan ook nauwelijks te worden getwijfeld.

Ook in Amsterdam gingen zigeuners wonen, maar minder dan in Den Haag. Van 33 personen is bekend, dat ze in mei '44 in Amsterdam woonden, maar het zijn er zeer waarschijnlijk meer geweest. In Amsterdam waren slechts 2 gezinnen (in totaal 11 personen) in het bevolkingsregister ingeschreven, en wel op 27 november en 7 december '43.

Een voordeel van vestiging in Amsterdam was dat woonruimte daar niet moeilijk te krijgen was. Alle 33 ons bekende zigeuners woonden namelijk in het in die tijd al goeddeels ontruimde en onttakelde joodse 'getto'. Toch leefden ze daar, evenals trouwens in Den Haag, wellicht veiliger dan in ogenschijnlijk minder gevaarlijke oorden, zoals moge blijken uit de volgende twee voorbeelden.

Op 7 februari '44 zond burgemeester Moot van de Utrechtse gemeente IJsselstein (een alumnus van de bekende spoedcursussen voor ambitieuze NSB-ers) een telegram naar het departement van Binnenlandse Zaken, welks inhoud wij letterlijk weergeven:

'hier zijn ongeveer 80 woonwagenbewoners' (waaronder naar schatting ongeveer 30 zigeuners¹) 'die zich vestigden in krotten en onbewoonbaar verklaarde woningen – uit medisch en sociaal oogpunt hemeltergende toestanden – kweekplaats voor epidemieën – hier heerscht reeds diphterie – enkele gevallen met doodelijken afloop – alle pogingen bij gewestelijk politiepresident tot afvoer faalden – verzoeken dringend spoedigst maatregelen tot afvoer van deze asociale naar een kamp in Drenthe.'

De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken liet een onderzoek instellen door een hoofdinspecteur van de Volksgezondheid (Volkshuisvesting) wiens rapport² wij (terwille van het contrast) vrijwel geheel citeren – al was het alleen maar omdat dit rapport een van de weinige door ons gevonden documenten is, waaruit begrip spreekt voor de levensomstandigheden van deze in het nauw gedreven groep woonwagenbewoners.

'Omstreeks Juni 1943 werden bedoelde woonwagenbewoners op bevel van de Deutsche autoriteiten gedwongen hun wagens te verlaten; zij trokken naar IJsselstein, waar zij verschillende panden huurden. Twee der gezinnen betrokken onbewoonbaar verklaarde woningen, die thans echter door twee andere gezinnen, eveneens uit woonwagens afkomstig, bewoond zijn.

Uit medisch en sociaal oogpunt gezien laat de huisvesting van deze gezinnen in het algemeen zeer veel te wenschen over en bestaat de mogelijkheid inderdaad, dat de woningen kweekplaatsen voor epidemieën worden. Evenwel is niet gebleken, dat bij een der gezinnen diphterie of een andere besmettelijke ziekte is voorgekomen.

De aanduiding a-socialen lijkt mij voor deze menschen minder gelukkig gekozen; dit moge uit het onderstaande blijken. Zij zijn hun leven lang gewend geweest aan het woonwagenleven en hebben zelden of nooit een huis bewoond. Het lijkt mij niet onmogelijk, dat deze menschen hun behoeften soms op de openbare straat doen, zooals de burgemeester mededeelde, doch zij waren dit gewend in de vrije natuur; in een stadje is dit echter niet toelaatbaar en er zullen dan ook maatregelen getroffen dienen te worden, om – waar dit noodig is – de privaten in hun woningen ten spoedigste in bruikbaren staat te brengen.

Geen der gezinnen komt ten laste van de gemeenschap, noch hebben zij huurschuld; allen hebben een bedrijf; eenigen zijn handelaar, terwijl zij met hun koopwaar – galanterieën, religieuze artikelen, papieren bloemen – venten, anderen zijn stoelenmatter of muzikant; één man werkt voor de Deutsche Weermacht hier te lande, een ander in Duitschland.

De burgemeester deelde mede, dat de politie klachten over deze menschen krijgt; de hoofdwachtmeester der marechaussee verklaarde echter, dat tot heden geen enkele klacht over deze menschen is ontvangen, noch dat eenig verbaal tegen hen is opgemaakt.

De burgemeester ergert zich aan het feit, dat enkele dezer bewoners ietwat zonderling gekleed op straat loopen, wat een der redenen schijnt te zijn, dat hij U Hoogedelgestrenge voorstelde allen af te voeren naar een kamp in Drenthe; dit is voor den burgemeester de eenvoudigste weg van deze menschen af te komen.

De huisvesting van deze woonwagenbewoners behoeft zeker verbetering. Verschillende woningen verkeeren in zeer slechten staat, terwijl de meeste gezinnen belangrijk te klein behuisd zijn.

Ik moge U Hoogedelgestrenge adviseeren op grond van het bovenstaande af te zien van het voorstel van den burgemeester van IJsselstein bedoelde woonwagenbewoners af te voeren naar een kamp in Drenthe. Zoudt U Hoogedelgestrenge aldus beslissen dan zal ik den waarnemend Inspecteur voor de Volksgezondheid in de provincie Utrecht van Uw beslissing mededeeling doen en dezen verzoeken den burgemeester van IJsselstein te raden aan de hand van de Woningwet en eventueel van de Bouwverordening der gemeente IJsselstein te handelen.'

¹ Gew. Pol. Pres. Utrecht aan DGVP, 14 juli 1943. ² 16 febr. 1944.

Het departement van Binnenlandse Zaken handelde in overeenstemming met het advies van de hoofdinspecteur van de Volksgezondheid. Het liet de burgemeester weten, er niet aan te twijfelen, 'dat een tactisch optreden.... eventuele moeilijkheden.... zal kunnen voorkomen.'¹

Een andere provinciestad waar woonwagenbewoners (onder wie, evenals in IJsselstein, zigeuners) ergernis veroorzaakten, was Zutphen. Ook hier klaagde de burgemeester, die, in tegenstelling tot zijn opvolger geen NSB-er was, over de 'ongewenschte gevolgen' waartoe de maatregel betreffende de evacuatie en samentrekking van de woonwagenbevolking ten opzichte van zijn gemeente had geleid. De burgemeester ging overigens niet zo ver als zijn IJsselsteinse collega. Hij beperkte zich tot de opmerking 'dat deze nederzetting van veelal a-sociale elementen tot hoogst ongewenschte toestanden aanleiding kan geven, zoodat beëindiging daarvan ten spoedigste dient te worden bevorderd.' Over de manier waarop dit z.i. diende te geschieden liet hij zich niet uit.²

Twee maanden tevoren³ had de kapitein-korpscommandant der Zutphense gemeentepolitie zich overigens al met een soortgelijke klacht tot dezelfde instantie gewend, (nl. de gewestelijk politie-president in Arnhem) blijkbaar buiten medeweten van de burgemeester.⁴ Beide brieven gingen vergezeld van (deels identieke) bijlagen, t.w. de bevindingen van een opperwachtmeester, uitgezonden ter verkenning van suspecte behuizingen van woonwagenbewoners, en een rapport van de plaatselijke directeur van de Dienst van Sociale Zaken, D. Mulder. Vooral dit laatste is exemplarisch door de toon waarin het gesteld is. Hem waren, schreef de directeur, de laatste dagen (de nota is gedateerd 11 juni '43) enige malen

'inlichtingen gevraagd omtrent woonwagenbewoners, die zich in deze gemeente zouden willen vestigen. (...) Waarom de aandacht van deze groep mensen speciaal op Zutphen is gevallen, is ons nog niet recht duidelijk, ofschoon wij vermoeden dat het verband houdt met den z.g. zwarten handel, die hier vooral ook in de achterbuurten welig schijnt te tieren.'

Mulder waarschuwt ernstig tegen vestiging van dergelijke lieden in Zutphen:

'Over het algemeen betreft het hier een groep paupers, die niet tegen ziekenhuisverplegings-, begrafenis- en andere dergelijke kosten verzekerd is. Voor elken tegenslag waarmede men dus te kampen krijgt, wordt om hulp bij de gemeente aangeklopt. Hier komt nog bij, dat de menschen nimmer eenig werk gedaan hebben en er over het algemeen niets voor voelen om de handen uit de mouwen te steken. Thans zullen de meesten nog wel over eenig geld de beschikking hebben, n.l. van den opbrengst van de verkochte wagens en eventuele paarden. De ondervinding heeft ons echter geleerd, dat deze menschen het geld als water door de vingers laten glijden, zoodat ze ongetwijfeld spoedig bij ons bureau om ondersteuning zullen komen vragen. Een kleine kans bestaat, dat ze voor een deel zullen wegblijven, om eventuele uitzending naar Duitschland te voorkomen.... Wanneer de oorlog echter ten einde

¹ 22 febr. 1944. ² Burg. van Zutphen aan Gew. Pol. Pres. Arnhem, 9 sept. 1943. ³ 16 juli 1943.

⁴ In potlood is op deze brief aangetekend: 'Weet de Burgem. blijkbaar niets van', en daarboven, in ambtelijke berusting: 'Opleggen, Komt vanzelf terecht.'

is, zal Zutphen toch voor de kosten opdraaien, omdat de gezinnen hier dan voor een groot deel zullen blijven hangen.

Ook merken wij U beleefd op, dat de menschen thans in huizen kruipen, die beslist voor hun talrijke gezinnen ongeschikt zijn, panden die reeds jaren leeg hebben gestaan, omdat ze eigenlijk niet meer woonbaar zijn, worden thans weer ingehuurd en zelfs door meer dan één gezin betrokken...'

Met een aantal voorbeelden ondersteunde Mulder dit betoog, dat in zijn bevooroordeelde harteloosheid niettemin een beeld geeft van de manier waarop de opgejaagde woonwagenbewoners zich moesten zien te redden. Dit laatste blijkt ook uit een verslag van de bovenvermelde opperwachtmeester betreffende een zigeunergezin, dat zich te Zutphen had gevestigd; nl. het gezin van J. W., koopman in manufacturen:

'Het gezin van W. bestaat uit man, vrouw en vier kinderen, waarvan de jongste een week oud is. Op Woensdag den 9den Juni 1943 zijn andere woonwagenbewoners in genoemd perceel bij de vrouw van W. op bezoek geweest terwijl zij in het kraambed lag en W. afwezig was. Een van de bezoekers moet... via een vliering in het perceel van (een buurman) geweest zijn. (...) Na dit ongewenschte bezoek miste (de buurman) van zijn zolder een tafelkleed en een pantalon. W. heeft bij zijn verhoor terzake verklaard, niet te weten, wie bij hem op den zolder was geweest. Verder verklaarde hij, dat hij volgens zijn meening daar veel te netjes woonde en liever in een griebus woonde, omdat, als hier iets gebeurde, hij daar terstond van werd verdacht. Overigens maakt het gezin W., (in aanmerking genomen, dat het woonwagenbewoners zijn) een tamelijk netten indruk.'

Reeds wezen wij op de mogelijkheid van enkele categorieën woonwagenbewoners om van de samentrekkingsmaatregelen vrijgesteld te worden.¹ Zeer weinig zigeuners genoten echter dit voorrecht: wij kennen niet meer dan twee gevallen van zigeuners die buiten een kamp in hun woonwagen mochten blijven wonen. Beiden werkten voor de *Wehrmacht*.

Anderen probeerden bij de bevoegde instanties (de gewestelijke politiepresidenten) met een beroep op hun verloren broodwinning alsnog ontheffing van het trekverbod te krijgen – in vrijwel alle gevallen tevergeefs. Het volgende voorbeeld kan een illustratie zijn van een dergelijke mislukte poging.

Op 12 augustus '43 meldde de commissaris van politie van de gemeente Rheden aan de gewestelijk politiepresident te Arnhem, dat alle 11 woonwagens op de gemeentelijke standplaats, bij het dorp Dieren, heimelijk door de bewoners waren verlaten.² Uit een bijgevoegd rapport³ blijkt, dat het ging om 54 personen; daarbij waren 45 zigeuners die allen in huizen trokken: 18 in Den Haag, 3 in Oldenzaal en 24 in Arnhem. In deze stad vestigden zich de gezinnen van de gebroeders J. en H. W., met nog een derde gezin in één niet zeer ruime woning aan de Koningsstraat. Dit leidde tot onhoudbare toestanden (er was in het huis maar één kraan en

¹ Zie p. 90. ² De geadresseerde deelde het bericht op zijn beurt mede aan de DGVP (dd. 16 aug. 1943), waarbij hij aantekende: 'Teneinde tegen deze onwillige bewoners te kunnen optreden, moge ik U verzoeken mij te berichten, of de door U voorgestelde strafmaatregel spoedig mag worden tegemoet gezien. In dat geval lijkt het mij gewenscht deze woonwagenbewoners voorlopig ongestoord op hun nieuwe adressen te laten.' ³ dd. 7 aug. 1943.

één defect toilet) en begin maart '44 verzochten de broers via een advocaat de gewestelijk politiepresident om toestemming hun woonwagens te Dieren weer te mogen betrekken. Ondanks een negatief advies van de directeur van sociale zaken te Rheden – de woonwagens zouden zich in een te slechte staat voor bewoning bevinden – beschikte de politiepresident goedgunstig op het verzoek van de beide broers, mits zij zich met hun woonwagens terstond zouden begeven naar het verzamelkamp te Zutphen. Maar dat was natuurlijk niet de bedoeling geweest. Middels dezelfde advocaat dienden zij nieuwe petities in. Een der broers voerde aan, dat hij voor de uitoefening van zijn beroep als reizend musicus telkenmale korte tijd op verschillende plaatsen moest verblijven ('hetgeen bij de huidige woningnood ernstige moeilijkheden oplevert'). De andere voerde tevens aan dat hij – met zijn muziekgezelschap, dat in dezelfde omstandigheden verkeerde – geëngageerd was bij het circus-variété Boltini. Beiden lieten hun verzoek vergezeld gaan van verklaringen van het Muziekgilde der Nederlandsche Kultuurkamer. De broers hadden geen succes. De gewestelijk politiepresident besliste kortweg 'dat aan het verzoek... op grond van de bestaande voorschriften niet kan worden voldaan.'¹ Daarnaast had hij het nodig gevonden de Kultuurkamer in te lichten over de ware aard der requestanten: de families stonden bij de politie bekend als 'werkschuw' en voorzagen grotendeels in hun onderhoud door handel in tweedehands violen. De familie W. was wel geëngageerd door de circus-directeur Boltini (4 man zouden muziek maken en 2 behulpzaam zijn bij verschillende werkzaamheden), doch zij zouden liever langs de weg zwerven dan dat zij werkten – zo zou de circus-directeur Boltini desgevraagd hebben verklaard.² De beide gezinnen hebben geen gebruik gemaakt van de vergunning om hun woonwagens weer te betrekken.

In het voorafgaande hebben wij getracht een indruk te geven hoe een kleine geïsoleerde groep zich staande probeerde te houden, voortdurend opgejaagd (hoewel misschien niet eens zoveel meer dan in normale tijden), maar nog niet daadwerkelijk vervolgd. Overigens, niet veel mensen – afgezien van wat korzelige autoriteiten – besteedden enige aandacht aan die paar honderd zigeuners; zelf hadden zij er ook allerminst belang bij om de aandacht te trekken: zo onopvallend mogelijk probeerden zij de gevaarlijke tijd door te komen. Ook de Duitsers en hun Nederlandse medestanders deden geen moeite om hierin verandering te brengen: voorzover wij hebben kunnen nagaan werden geen pogingen ondernomen om de Nederlandse bevolking te overtuigen van de ongewenstheid van dit 'ras' hier te lande. Zelfs in periodieken en kranten als *Storm-SS*, *De Waag*, *De Zwarte Soldaat*, *Volk en Vaderland* en de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* missen wij het soort verhandelingen waarmee de Jodenvervolgving begeleid werd – ook de gelijkgeschakelde pers heeft zich niet voor dit doel ingespannen. Ook tegen de 'zigeu-

¹ Wnd. Gew. Pol. Pres. aan mr. Ph. A. M. Hellen, 21 april 1944. ² Wnd. Gew. Pol. Pres. aan Ned. Kultuurkamer, 21 april 1944.

nercultuur' werd op geen enkele wijze iets ondernomen. We zagen al dat zigeuner-muzikanten lid konden worden van de Nederlandsche Kultuurkamer, een instelling die vanaf de oprichting voor Joden gesloten was. Een Duits operette-geselschap, speciaal opgericht tot vertier van Duitse militairen en ambtenaren in Nederland, voerde als eerste stuk '*Der Zigeunerbaron*' van Johann Strauss op. De gala-première van deze operette, waarin het lustige zigeunerleven met sentimentele bewondering wordt bezongen, werd door de aanwezigheid van de Rijkscommissaris opgeluisterd.¹ Deze muziekminnaar had toen al de namen van Joodse componisten uit het Concertgebouw laten verwijderen.

Achteraf kunnen wij vaststellen, dat een nationaal-socialistische campagne tegen de zigeuners in Nederland overbodig en zinloos zou zijn geweest. Overbodig, omdat uiteindelijk toch vrijwel niemand iets zou merken van de deportatie van dit 'marginale' groepje; zinloos, omdat in het algemeen het gros van de Nederlandse bevolking toentertijd toch niet voor racistische propaganda vatbaar was – al had men ook in dit geval handig op bestaande vooroordelen kunnen inspelen.

---

¹ *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*, 30 nov. 1942.

DE 'CENTRALE AANHOUDING'
(16 mei 1944)

De 'definitieve oplossing' van het zigeuner-'vraagstuk' in Nederland werd ingezet met een razzia op 16 mei '44 over vrijwel het gehele land. Drie dagen later werden de opgepakte op transport gesteld naar Auschwitz, waarheen reeds zigeuners uit andere landen waren gedeporteerd.

De twee belangrijkste circulaire met betrekking tot de moord op de zigeuners en de '*Zigeunermischlinge*' in Auschwitz waren het geheime bevel van Himmler van 16 december '42 en de uitwerking hiervan in de '*Schnellbrief*', het zgn. *Auschwitz-Erlass* van 29 januari '43 van het *RSHA*. De voorafgaande bepalingen hadden voornamelijk het karakter gehad van uitzonderingsmaatregelen – die van 16 december '42 en 29 januari '43 waren direct tegen het lijfelijk bestaan van de zigeuners gericht. In de bepalingen van het *RSHA* van 29 januari '43 werden de groepen zigeuners genoemd die gedeporteerd moesten worden naar Auschwitz en de groepen die van deportatie vrijgesteld werden – voorlopig althans, zoals wij zullen zien.

Weggevoerd moesten worden en wel '*familienweise*', '*Zigeunermischlinge*, *Röm-Zigeuner und nicht deutschblütige Angehörige zigeunerischer Sippen balkanischer Herkunft*'. Vrijgesteld waren de '*rassenreinen Sinte- und Lalleri-Zigeuner*' en nog negen andere bij name genoemde groepen. Bij enkele groepen vrijgesteld boven de 12 jaar zou de *Kriminalpolizei* '*die Einwilligung zur Unfruchtbarmachung anstreben*'.¹ Met de voorbereidende maatregelen voor de deportatie moest direct begonnen worden, zodat de actie vanaf 1 maart kon beginnen en in het algemeen einde maart kon worden afgesloten.²

Het *Auschwitz-Erlass* van 29 januari '43 bepaalde verder, dat '*ähnliche Regelungen*' in dit *Erlass* vervat, met ingang van 29 maart '43 in Nederland, België, Luxemburg en Elzas-Lotharingen van kracht zouden worden, maar dat de '*Hauptaktion*' (vnl. in Duitsland) einde maart '43 afgesloten zou moeten zijn. De actie tegen de zigeuners in Nederland (in de zin van het *Auschwitz-Erlass*) vond echter pas ruim een jaar later plaats. De vraag rijst: wat was de oorzaak van dit

¹ Döring, p. 154, 216. ² A.v., p. 217.

betrekkelijk lange uitstel, gezien de haast die b.v. met betrekking tot Duitsland uit het *Auschwitz-Erlass* sprak. Documenten hierover hebben wij niet, maar als reden dient waarschijnlijk in de eerste plaats genoemd te worden de grote hoeveelheid arbeid die de organisatie van de deportatie van de Joden naar Polen nog steeds vereiste. In de dagen omstreeks maart '43 en later ondervonden de Duitsers bovendien steeds meer moeilijkheden bij de gedwongen tewerkstelling van arbeiders in Nederland. Daarbij mag niet uit het oog verloren worden, dat eind april, begin mei '43 een stakingsbeweging zoals Nederland in omvang nooit had gekend, het gehele land beroerde. Bij al deze grote acties waren de zigeuners op generlei wijze betrokken. Zij vormden geen gevaar – ze hadden nooit een gevaar gevormd. Er was, o.i., dus geen enkele reden om hals over kop een razzia te organiseren, terwijl het politie-apparaat (Duitse en Nederlandse) veel meer dan voorheen paraat moest blijven voor andere niet te voorziene gebeurtenissen.

Daar kwam bij, dat dit zelfde apparaat op dat moment bijna zeker niet in staat was, om binnen enkele weken alle 'zigeunerische' personen in Nederland op te pakken: men had dan immers, volgens de letterlijke tekst van het *Erlass* praktisch alle woonwagenbewoners moeten arresteren. Maar de definitieve samentrekking van deze groep (noodzakelijke voorwaarde voor de aanhouding van de zigeuners daaronder) was nog niet eens begonnen. Met de bijzondere omstandigheid, dat in Nederland de overgrote meerderheid van de woonwagenbevolking niet tot de zigeuners gerekend kon worden, heeft het *Reichssicherheitshauptamt* vermoedelijk geen rekening gehouden. Dat kort na de uitvoering van het *Erlass* van 29 januari '43 samentrekking van de woonwagenbevolking werd bevolen (uit te voeren door de Nederlandse politie)¹ kan een aanwijzing zijn, dat toen reeds die samentrekking een voorbereiding van de deportatie der zigeuners zou moeten zijn. Wij brengen de brief van 20 mei '43 van Wentzky aan het hoofd van de Recherchecentrale in herinnering² waarin de Duitser mededeelde, dat de samentrekking van woonwagenbewoners deze 'Angelegenheit' tot de competentie van de *Sicherheitspolizei* behoorde, aangezien 'vielfach ein Zusammenhang mit den Fragen der Bekämpfung des Zigeunerwesens besteht.'

Nadat de vijf gewestelijke politie-presidenten door de directeur-generaal van de voorgenomen samentrekking van woonwagenbewoners reeds in mei '43 op de hoogte waren gesteld³, zond laatstgenoemde de vijf gewestelijke politie-presidenten een op 14 mei '44 gedateerd 'zeer dringend' en 'geheim' telexbericht, waarvan de inhoud als volgt luidde:

'met het doel eener centrale aanhouding van alle in Nederland verblijvende personen, die het kenmerk der zigeuners bezitten, moeten met instemming van den befehlshaber der ordnungspolizei op dinsdag, 16 mei 1944 te 7.00 uur alle zigeunerfamilies, alle kinderen inbegrepen, door personeel van de

¹ zie p. 87–88.   ² zie p. 86.   ³ zie p. 88.

nederlandsche politie onverwijd naar het kamp westerbork worden overgebracht en wel tot uiterlijk 20.00 uur.

onder het bovenstaande vallen alle personen, die op grond van hun uiterlijk, hun zeden en gewoonten als zigeuners of als zigeunerhalfbloeden kunnen worden aangemerkt, zoomede alle personen, die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken.

de op transport te stellen gezinnen mogen de noodige onder- en bovenkleeding en mondvoorraad – mits door hen zelf gedragen – medenemen.

identiteitspapieren moeten per gezin worden ingenomen en met een lijst van de overgebrachte personen bij de overgave in het kamp worden afgegeven.

het achtergebleven eigendom van bovenbedoelde personen wordt in beslag genomen en moet – in afwachting van een latere inventarisatie – voor wegmaking enz. gevrijwaard worden. gebouwen, ruimten en woonwagens moeten verzegeld worden.¹

Aan dit telexbericht voegde de directeur-generaal van politie nog de volgende mededelingen en instructies toe. Van het hoofd van de Recherchecentrale, zo berichtte hij, verwachtte hij nog dezelfde dag een opgave van de in Nederland verblijvende personen, die 'met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid' als zigeuners konden worden gekenmerkt. Deze opgave zou hij onverwijd aan de politiepresidenten doorgeven. De politie-instanties die de razzia zouden moeten uitvoeren dienden instructies te ontvangen, om bijtijds 'een bedektelijk onderzoek' in te stellen naar de aanwezigheid van personen die in woonwagenkampen woonden of op andere plaatsen, waar zich mogelijk woonwagens konden bevinden. Dit onderzoek diende zich ook uit te strekken tot 'woningen, logementen e.d. waar zigeuners zich, mede in verband met de bijzondere tijdsomstandigheden', plachten op te houden. Men diende daaromtrent inlichtingen in te winnen bij de politie-gezagsdragers (de politiepresidenten van de grote steden en de burgemeesters der overige gemeenten). 'Wellicht ten overvloede', aldus de directeur-generaal van politie, werd erop gewezen, dat de zigeuners 'waar het hier om gaat' in de regel niet de Nederlandse nationaliteit bezaten. Verder bepaalde hij, dat de actie overal in het land op hetzelfde tijdstip moest beginnen, en wel op dinsdag 16 mei '44, 's morgens om vier uur. Met klem verzocht hij zorg te dragen dat overal, waar 'aanhoudingen' verwacht konden worden, voldoende personeel aanwezig zou zijn voor arrestatie en transport. Voor het laatste diende vooraf een regeling te worden getroffen (b.v. gereserveerde ruimten of wagons in de treinen) 'echter zonder de geheimhouding schade aan te doen.' Van het resultaat der actie wilde hij per omgaande op de hoogte worden gesteld.

De volgende ochtend, 15 mei kwart over negen, verzond hij dezelfde instanties een aanvullend ('zeer dringend') telexbericht, waarin hij hen mededeelde

'dat het hoofd van de recherchecentrale (hem had) bericht door verhuizing niet aanstonds de gevraagde opgave van de in Nederland vertoevende 'zigeuners' te kunnen verstrekken.'

In verband hiermede diende de actie, zo vervolgde het telexbericht, onafhanke-

¹ DGVP aan Gew. Pol. Pres(n) telexbericht no. 5134.

lijk van de opgave van de Recherchecentrale te geschieden.¹

Deze boodschap verdient nadere toelichting. Volgens een van de toenmalige ondergeschikten van het hoofd van de Recherchecentrale, de commissaris Regenboog, had deze een spoedig te verwachten verhuizing van zijn dienst (van Den Haag naar Amsterdam) gebruikt als een voorwendsel om de verlangde gegevens niet te verstrekken.²

Het zou zeker mogelijk zijn geweest uit de bestaande woonwagencartotheek in betrekkelijk korte tijd de zigeuners te lichten, maar Regenboog had daaraan niet mee willen werken. Regenboog stond zeker niet als 'fout' bekend, en dat hij, na jarenlange ervaring op deze post tijdens de bezetting, vermoeden kon wat de Duitsers met de zigeuners van plan waren, is niet geheel onwaarschijnlijk.³

Na de instructies van de directeur-generaal van politie aan de vijf gewestelijke politiepresidenten volgden instructies van laatstgenoemden aan de betreffende autoriteiten in het gewest, t.w. het hoofd van de recherchehoofdafdeling, de burgemeesters-politiegezagsdragers en de afdelingscommandanten der marechaussee in het gewest. De inhoud van de instructies kwam nagenoeg overeen met de beide telexberichten van de directeur-generaal van politie. Toegevoegd was echter de volgende waarschuwing:

'Teneinde te voorkomen, dat van deze actie tevoren iets bekend wordt, dient het personeel, dat met de uitvoering van het vorenstaande zal worden belast, eerst op het laatste ogenblik volledig te worden ingelicht.'

Met niet geheel betrouwbare politiemannen hield men dus wel rekening.

De gewestelijke politiepresident verzocht de geadresseerden hem in de loop van de 16e mei telegrafisch het resultaat van de actie te doen toekomen. Daarbij moesten naam, voornaam, geboortedatum en -jaar, zo mogelijk geboorteplaats en nationaliteit van de gearresteerde zigeuners worden opgegeven.

Uiteraard had elk gewest zijn eigen aanvullende richtlijnen voor het personeel dat de razzia moest uitvoeren. Dit blijkt uit een telegram van de commandant der marechaussee in het gewest Arnhem (de overste Feenstra) aan (o.a.) de commandant van de afdeling Zevenaar. Deze kreeg het verzoek

'omtrent het transport en de begeleiding daarvan overleg te plegen met den politiecommandeur in mijn gewest. Uiteraard zal niet ieder transport afzonderlijk moeten geschieden, doch zooveel mogelijk met anderen (eventueel ook transport van gemeentepolitie) gecombineerd worden.'⁴

¹ DGVP aan Gew. Pol. Pres(n), 15 Mei 1944, telexbericht no. 5137. ² Interview van Pelt. ³ Behalve door de RID had een dergelijke opgave overigens óók verstrekt kunnen worden door het CBR, dat immers sedert juli 1942 gegevens betreffende woonwagen- en woonschipbewoners rechtstreeks van de RID kreeg toegezonden, ware het niet, dat deze cartotheek onbruikbaar was geraakt door het bombardement van het hoofdkwartier van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters (afg. RIBR) in het gebouw Kleykamp te 's-Gravenhage, op 11 april 1944. De Jong, *Geschiedwerk*, 7, p. 797 e.v. en p. 1352.

⁴ Zevenaar, 15 mei 1944.

De Zevenaarse commandant voegde daar voor zijn ondergeschikten nog aan toe dat hij van hen dezelfde dag telefonische opgaven verwachtte van de vermoedelijk te verrichten arrestaties en de hoeveelheid benodigd personeel. Voor zover dat laatste beschikbaar was, moesten alle rivierovergangen, 'alsmede die punten waar verwacht (kon) worden, dat bedoelde personen illegaal de Afdeling (konden) binnendringen vanaf 4.00 tot 8.00 uur worden bewaakt.'

De vraag wie opgepakt moest worden hoefde voor de politie die de razzia uitvoerde geen bijzondere moeilijkheden op te leveren. In het bevel van 14 mei '44 stond immers, dat o.m. 'aangehouden' moesten worden ook al degenen 'die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken'. Hiertoe worden ook wel de woonwagengewoners gerekend, m.a.w. de directe verantwoordelijkheid voor de selectie bij het oppakken van de mensen lag niet bij de directe uitvoerders.

In tegenstelling tot het bevel van mei '44 gaf het *Auschwitz-Erlass* uitdrukkelijk aan, wie als 'zigeunerische Person' moest worden beschouwd en dus gedeporteerd. In die groep werd de categorie woonwagengewoners niet genoemd; er werd ook niet op gezinspeeld. De uitdrukking: 'personen die naar de geaardheid der zigeuners rondtrekken' werd niet gebruikt¹ en evenmin de aanduiding (afkomstig van de directeur-generaal van politie) personen die 'met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid' als zigeuners konden worden gekenmerkt. Maar wie kende hier het *Auschwitz-Erlass*? De uitvoerende politie-ambtenaar handelde volgens het bevel van 14 mei '44 en dat betekende, dat ook woonwagengewoners, landlopers en straatmuzikanten gearresteerd konden worden – hetgeen, zoals we later zullen zien, niet de bedoeling was. Maar er waren ook politie-ambtenaren die een andere interpretatie aan het bevel gaven door geen woonwagengewoners op te pakken. Misschien zijn de vele korte telegrafische berichten van de 'gezagsdragers' aan de directeur-generaal van politie, dat in hun ambtsgebied geen zigeuners aanwezig waren, hiervan een voorbeeld. Enkele gevallen van tegenwerking tijdens de razzia komen nog ter sprake.

De razzia vond plaats, zoals gezegd, op dinsdag 16 mei en begon 's morgens om vier uur. Tot kwart voor zes moest verduisterd worden. Het was nog donker toen een begin werd gemaakt met de uitvoering van de eerste etappe van het *Auschwitz-Erlass*, d.w.z. van het transport naar het *Judendurchgangslager* (JDL) Westerbork, sedert juli '42 het doorgangskamp voor Joden naar de vernietiging 'im Osten'. Al een uur eerder, vanaf 3 uur 's morgens waren op minstens 15 plaatsen in Nederland politie-agenten, marechaussee en landwachters in touw geweest;

¹ Dat was wel het geval in een veel ouder stuk: het eerste decreet van de *Reichsführer-SS und Chef der Deutschen Polizei* Himmler betreffende de 'Bekämpfung der Zigeunerplage', van 8 dec. 1938, waarvan art. A-1-1(4) luidde: 'Die Polizeibehörden haben demgemäss alle Personen, die nach ihrem Aussehen, ihren Sitten und Gebräuchen als Zigeuner oder Zigeuner-Mischlinge angesehen werden, sowie alle nach Zigeunerart umherziehenden Personen über die zuständigen Kriminalpolizeistellen... zu melden.' (zie Döring, p. 197 e.v.). Waarom deze term, die sedertdien nooit meer gebruikt is in enige Duitse maatregel tegen zigeuners, hier weer opduikt, is niet met zekerheid te zeggen.

straten werden afgezet, woonwagenkampen omsingeld. Een paar uur later waren honderden veelal niets vermoedende mensen uit hun bed gehaald en naar politiebureau's of stations geleid.

Werden de zigeuners inderdaad door de razzia's verrast? Bij de meesten was dat stellig het geval; in zeer enkele gevallen was er sprake van een vaag voor gevoel: 'Mijn moeder zei altijd: vandaag gaan de Joden, morgen wij', vertelde een vrouw die het overleefde.¹ Een ander had de dag tevoren zijn zoontje bij familie uitbesteed: 'hij had er als het ware een voor gevoel van dat er iets zou gebeuren' vertelde zijn zoon later.² In het algemeen, zo is onze indruk, bleef de geheimhouding, waarop de directeur-generaal had aangedrongen, goed bewaard. In een enkel geval vertelden agenten later aan terugkerende zigeuners, dat zij hen niet hadden kunnen waarschuwen: tot op de ochtend van de razzia hadden zij zelf van niets geweten.³

We zagen reeds, dat de richtlijnen voor meer dan één interpretatie vatbaar waren. Wij zullen daarom een aantal plaatsen of gewesten, waarvan gegevens bekend zijn, afzonderlijk behandelen.

Om te beginnen dan het gewest van de politiepresident te Groningen, het enige waarvan de ambtelijke correspondentie ter zake is overgebleven. De dag na de razzia's stelde hij de directeur-generaal per telex in kennis van de resultaten van de zigeuneractie in zijn ressort.⁴ Te Drachten (in het verzamelkamp Opsterland) werden aangehouden 7 personen (1 gezin), in de afdeling Beilen 25 (namelijk een gezin van 5 personen op het verzamelkamp te Vledder en twee gezinnen van elk 10 personen op het verzamelkamp te Westerbork). De opdracht tot de aanhouding werd in het noorden in enge zin geïnterpreteerd: alle aangehouden personen waren zigeuners. Allen werden zij ook vanuit Westerbork naar Auschwitz getransporteerd. Slechts twee van hen kwamen terug. Van hen weten we iets over de toedracht van de razzia in Westerbork.⁵ Het kamp was geheel afgezet door de politie en de korte tocht naar het '*Durchgangslager*' werd gemaakt op door paarden getrokken wagens.

Het politiegewest Eindhoven besloeg de provincies Noord-Brabant en Limburg. Na de stad Den Haag werden in dit gewest de meeste zigeuners aangehouden, in totaal 105, namelijk: in 's-Hertogenbosch 39 op het verzamelkamp en 7 in woonwagens daarbuiten; in Eindhoven 6 in huizen en 21 op het verzamelkamp; in Venlo 22 op het verzamelkamp; in Beek 9 in een woonwagen en in Susteren een persoon in een huis. Of er niet-zigeuners in dit gewest zijn opgepakt, is onbekend.⁶

Het best zijn we ingelicht over de toedracht van de razzia te Venlo, waar op de 'Kleine Heide' een verzamelkamp was ingericht. Twee dagen voor de razzia was

¹ Int. R. Zie ook int. P. en V. ² Int. J. ³ Int. K. ⁴ Gew. Pol. Pres. Groningen aan DGVP, 17 mei 1944, telexbericht no. 3371, map 41 (arch. PG Leeuwarden). ⁵ Int. Q. ⁶ Aantallen ontleend aan ZA-lijst, map 45 (arch. RK).

het hoofd van de Venlose politie telegrafisch opgedragen 'bedektelijk... een opgave samen te stellen en gereed te houden van alle leden der zigeunerfamilies, ook kinderen' in zijn bewakingsgebied. Hoe dit gebeurde, weten wij van politiemannen die bij de uitvoering of het transport betrokken waren en van zigeuners die het hebben overleefd. Maar wel spreken de verklaringen elkaar op enkele punten tegen. Zo verklaren de zigeuners¹ gearresteerd te zijn door Nederlandse agenten, Nederlandse SS-ers en 'NSB-ers'; de politiebeambten daarentegen herinnerden zich dat dit gebeurde door 'Duitsers in uniform'. (Dit lijkt in elk geval onwaarschijnlijk: in het telexbericht van 15 mei werd opgedragen aanhouding en overbrenging te doen geschieden 'door Uw o.h. politiepersoneel').

Vervolgens wordt door de zigeuners verteld, dat ze eerst naar het politiebureau, daarna naar het station werden gevoerd – de politiemannen menen echter, dat ze direct naar het station gingen; ze hadden dus, om zo te zeggen, niet veel met de hele actie te maken gehad. (Een van hen zou zelfs een zigeunervrouw hebben gered door tegenover de Duitsers te verklaren, dat zij met een Nederlander getrouwd was. Het is mogelijk.) Zeker is, dat de zigeuners werd verteld waar ze heen gingen: naar Westerbork. De mannen zouden daar gaan werken, de kinderen zouden naar school gaan en de vrouwen zouden 'thuis' mogen blijven. Geen wonder dat zij, naar de agenten die met de begeleiding van het transport waren belast verklaarden, zich tijdens de treinreis in het algemeen 'vrolijk en opgewekt' gedroegen. De begeleiders kenden Westerbork wel als een oord waarheen Joden (ook vanuit Venlo) werden getransporteerd, maar meer wisten ze ook niet. Vanuit Venlo werden 22 mensen afgevoerd: 1 gezin van 10 personen – waaronder een zuigeling van 2 maanden – 2 gezinnen van 4 en 1 van 3 personen en een alleenstaande vrouw, de enige van deze groep die in Westerbork als niet-zigeuner werd vrijgelaten.

Aangaande de arrestatie van 39 zigeuners in 's-Hertogenbosch zijn onze gegevens meer eenzijdig: we moeten hier afgaan op de verslagen van vanuit Westerbork of Auschwitz teruggekeerde zigeuners², voorzover die in grote lijnen eensluidend zijn. Het hele kamp, zo vernemen wij, was omsingeld door Nederlandse politie en 'SS' (waarschijnlijk waren dat de – zwart geüniformeerde – leden van de 'Landwacht Nederland'), die met een paar overvalwagens gekomen waren. Zij bevalen de zigeuners de paarden voor de wagens te spannen en naar het station te gaan. (Anderen zeggen dat men te voet naar het station moest.) De politiemannen liepen aan weerszijden van de wagens; hun gedrag tegenover de arrestanten wordt gekenschetst als 'gewoon', d.w.z. zij waren wel onvriendelijk maar er werd niet gescholden of geslagen. De zigeuners werd verteld, dat de aanhouding maar van korte duur zou zijn; zelf hadden zij geen enkel vermoeden wat er met hen zou gebeuren.

Bij het station werden de wagens geparkeerd en moest iedereen uitstappen; wat

¹ Int. Fen P.   ² Int. S. L. M. en D.

beddegoed en kleren mochten worden meegenomen. In een overvolle trein, die uit de richting Eindhoven kwam en waar al zigeuners – geen passagiers, althans niet in hun wagons – inzaten, ging de reis verder. Onderweg werd een aantal keren gestopt; dan moesten de rolluiken omlaag en gingen de bewakers op de treeplanken staan. Omstreeks 3 of 4 uur in de middag kwam de trein in Westerbork aan.

Weinig anders verliepen de gebeurtenissen in Eindhoven; alleen is daar sprake van een politie-agent, die met een lijst rondging door het verzamelkamp – blijkbaar het resultaat van een 'bedektelijk onderzoek' – aan de hand waarvan de zigeuners werden uitgezocht. Ook hier wordt het optreden van de politie rustig genoemd.¹

In Beek werd een gezin van 9 personen, dat daar op particulier terrein een woonwagen bewoonde, opgepakt.² Vanaf hun standplaats gingen ze te voet naar het nabijgelegen politiebureau, waar de arrestatiepapieren klaar lagen. De oudste zoon, die een beetje kon lezen en schrijven, vroeg ze te mogen inzien; dat werd toegestaan. Vanaf het bureau werden ze vervolgens in een gewone lijnbus onder bewaking naar het station Sittard gevoerd, vandaar in een aan een diensttrein aangekoppelde wagon naar Zwolle. Daar werd hun wagon aan de trein naar Westerbork gekoppeld; een vijftigtal andere zigeuners stapten op dit station in. Drie leden van dit gezin hebben de verschikkingen die volgden, overleefd.

Tot zover de gang van zaken in het politiegewest Eindhoven. Het lijkt erop of men hier de opdracht niet ruim heeft opgevat: er zijn geen aanwijzingen dat andere personen dan zigeuners op transport zijn gesteld; het blijft evenwel mogelijk. Hetzelfde geldt voor het volgende voorbeeld: de razzia in Den Haag. Ook hier is het materiaal beperkt tot getuigenissen van de vervolgd.³

Zoals eerder vermeld woonden de Haagse zigeuners voor het merendeel in een klein gedeelte van de binnenstad, in de omgeving van de Veenkade; het werd de politie dus niet moeilijk gemaakt. We zullen ons in hoofdzaak beperken tot het relaas van een betrokkene⁴, die op de Veenkade woonde. Om 4 uur 's morgens werd daar op de deur gebonsd door Nederlandse agenten. Iedereen werd gesommeerd het huis te verlaten, men kreeg geen tijd om zich goed aan te kleden en reisbenodigdheden te pakken; het huis werd verzegeld. Op vragen van de zigeuners antwoordden de agenten, dat ze even mee moesten naar het bureau op de Mauritskade, vanwaar ze doorgestuurd zouden worden naar Westerbork om daar hun papieren te laten controleren; na een paar dagen zouden ze weer thuis zijn (de naam Westerbork zei de zigeuners niets). In een ander geval⁵ vertelden de agenten, dat de stad ontruimd werd en dat ze elders nieuwe huizen zouden krijgen. Weer anderen waren openhartiger⁶: iedereen zou op transport naar Duitsland gaan. De mannen zouden in de 'Arbeitseinsatz' komen, de kinderen zouden naar school gaan en de vrouwen zouden thuis blijven – hetzelfde beeld als de Venlose zigeuners werd voorgespiegeld. De omwonenden, gewekt door het lawaai, stonden op straat of keken toe van achter de ramen. Sommigen huilden: de verstandhouding met de zi-

¹ Int. H.   ² Int. I. en K.   ³ Int. B., E., V., U., R. en O.   ⁴ Int. B.   ⁵ Int. R.   ⁶ Int. O.

geuners was altijd goed geweest (of dit overal zo was kunnen wij niet bevestigen). De politie gedroeg zich correct en er werd geen geweld gebruikt. De agenten lieten de zigeuners voorop lopen en volgden zelf. Op het bureau, waar al meer zigeuners aanwezig waren, werden de papieren ingenomen; er stonden pakjes brood klaar voor onderweg. Ook hier wekte men de indruk dat alles maar van korte duur zou zijn, en de zigeuners geloofden dat. Een andere getuige¹ vertelde, dat onderweg naar het bureau vooral de kinderen alle kans kregen om weg te lopen – zelf ging hij nog even voor zijn vader sigaretten kopen – maar dat niemand er gebruik van maakte: de kinderen bleven liever bij hun ouders en bovendien had niemand er een vermoeden van wat hun boven het hoofd hing. Omstreeks 8 uur werden allen in met dekzeil afgesloten vrachtauto's naar het station Staatsspoor gereden. In aparte wagons, aan een gewone reizigerstrein gekoppeld en elk door vier Nederlandse agenten bewaakt, reisden zij verder. De trein was vol; ramen mochten niet geopend worden en op de stations moesten de rolgordijnen omlaag. Zo begon voor 109 zigeuners de reis naar het oosten. Of de Haagse politie ook niet-zigeuners heeft meegestuurd is niet bekend. Wel weten wij dat vanuit deze stad na de razzia nog 4 zigeuners, die men blijkbaar had vergeten, naar Westerbork zijn gebracht – alle 4 zijn omgekomen. De verantwoordelijkheid voor deze nazending – in geen enkele instructie van hogerhand geëist – moet geheel voor rekening van plaatselijke politie-beambten komen.

Op een iets andere manier ontplooiden ook de Zutphense politie-autoriteiten eigen initiatief bij de uitvoering van hun opdrachten tegen de zigeuners. Over de wijze waarop een en ander daar toeging beschikken wij over een toevallig overgebleven rapport van de lokale groepscommandant van de Landwacht Nederland, J. Ordelman, aan het districtscommando Gelderland van deze instelling², die als volgt berichtte:

'(...) Maandagavond kreeg ik een tel. oproep van den Burgemeester en den Kapitein van Politie om voor een bespreking bij hen te willen komen. Daar werd mij meegedeeld, dat er een prachtige gelegenheid was om de menschen practisch te oefenen. Er zouden n.l. in den nacht van 15 op 16 Mei 1944 alle zigeuners en naar zigeuneraard levende personen van hun bed gelicht worden, ten einde naar Westerbork getransporteerd te worden. (...) Na overleg met den Afd.Cdt. heb ik 15 menschen opgeroepen voor dienst van 3.30-8.30 en 8 voor dienst van 7.30-20.30. Allen waren op tijd aanwezig, en hebben hun werk behoorlijk vervuld. Beide ploegen hebben onder mijn toezicht gewerkt; vooral de menschen bij het transport hebben bewezen, hun taak te kunnen vervullen. Grove fouten zijn niet voorgekomen. De transportleider, een hoofdwachtmeester, deelde mij na thuiskomst mede, dat hij uiterst tevreden was over de wijze, waarop de Landwachters de gegeven aanwijzingen uitvoerden. Nog typeerder is het, dat tijdens het transport en tevens, toen zij reeds in Westerbork waren afgeleverd, de bewaakte personen steeds om raad enz. bij de Landwachters kwamen en dat zij zelfs mededeelden: 'Wij hadden jullie zoo niet verwacht. Jullie vallen ons reusachtig mee'. Aangezien het transport te lang van huis was (menschen zijn van 4-7 opgehaald), heb ik des middags circa half twee te Beilen, waar onze wagons een uur bleven staan, 10 liter melk gekocht bij een Zuivelfabriek ten behoeve van de vele kinde-

¹ Int. Q.   ² HSSuPF 360a.

ren (ongeveer 65 stuks); dit voorbeeld werd hierna door de politie opgevolgd. Kwart over acht des avonds kwamen wij te Zutphen terug.'

Uit dit document mag wel afgeleid worden, dat in Zutphen veel meer mensen zijn aangehouden en naar Westerbork zijn gestuurd dan de vijf personen die later (op 19 mei) zijn gedeporteerd.¹ Uit de hoeveelheid ingezette manschappen, uit de duur van de razzia's (3 uur!) en vooral uit de vermelding van 65 kinderen in het transport, kunnen wij afleiden dat het om enige tientallen personen ging, een veronderstelling die bevestigd wordt door een zigeuner, die in Westerbork werd vrijgelaten.² Wij behoeven ons verder slechts de klachten van de Zutphense autoriteiten over de woonwagenbewoners in hun stad te herinneren om te begrijpen wat hier gebeurd is. De burgemeester, in die tijd een NSB-er, en de politie-kapitein hebben van de actie tegen de zigeuners ongetwijfeld gebruik gemaakt om zich in één keer van al deze zgn. ongewenste burgers te ontdoen.³

In Amsterdam waren in de ochtend van de 16e op de 'gewone' manier 15 zigeuners (2 gezinnen) uit hun huizen gehaald en op transport gesteld. De avond van dezelfde dag echter, om 21.40 uur werden nog 5 zigeuners, waaronder een baby van 9 maanden, aangehouden (vermoedelijk in een café waar ze musiceerden) en opgebracht naar het bureau-J.D. Meyerplein. Vandaar werden ze bijna 5 uur later, om 2.30 uur door een opperwachtmeester overgebracht naar het hoofdbureau. De commandant van de wacht was die nacht een als fout bekend staande rechercheur, die ditmaal een behulpzame hand zou bieden.⁴ De volgende dag om 14.15 uur werden nog eens 17 zigeuners (10 volwassenen en 7 kinderen) aangehouden en opgebracht naar het hoofdbureau. Zij werden in open cellen geplaatst (de 5 eerder gearresteerden bleven in het dagverblijf); allen werden, naar een van hen vertelde, zeer goed behandeld. De rechercheur had op dat moment geen dienst: hij benutte zijn vrije tijd om bij caféhouders verklaringen op te halen met de strekking, dat de ingesloten zigeuners als muzikanten bij hen in dienst waren. Dit lukte: toen hij die avond weer dienst had, wist hij van een Duitse politie-officier op het hoofdbureau gedaan te krijgen, dat de zigeuners mochten worden vrijgelaten. De verklaringen van de kasteleins kunnen hierbij overigens nauwelijks een rol gespeeld hebben: de 17 zigeuners, die die middag waren opgebracht werden namelijk ook in vrijheid gesteld. Waarschijnlijk wist de Duitser ook niet precies wat hij met de zigeuners doen moest. Toen dezen het bericht hoorden, uitten zij met een spontaan concert in de cellengang hun vreugde. De volgende ochtend, om 8.30 uur, verlieten ze het bureau, aldus onze mededelingen.

Soortgelijk, niet geheel te controleren optreden van politiemannen zou ook el-

¹ ZA-lijst (arch. RK). ² Int. A. ³ Zie p. 102. ⁴ Gegevens aangaande het volgende zijn ontleend aan a. documenten uit het archief van de Amsterdamse Gemeentepolitie, map 38, b. aan Int.CC en c. aan Int. met J. K. Uit deze – niet altijd even consistente – gegevens hebben wij getracht het gebeurde te reconstrueren.

ders hebben plaats gevonden. In Eindhoven zou de politie een paar zigeuners, die in huisjes bij het verzamelkamp woonden, hebben aangeraden zich een dag of drie schuil te houden.¹ Twee Haagse agenten, die een echtpaar moesten arresteren waarvan de man ziek in bed lag, zouden hem en zijn vrouw met rust gelaten hebben.² Een zigeuner in Soest, die aan de Grebbelinie had gevochten, zou door de politie een paar dagen in de gevangenis zijn opgesloten om zijn deportatie te voorkomen.³

Dit alles zijn geïsoleerde mededelingen. In het algemeen, zo kunnen wij concluderen, zijn ook de Duitsers 'tevreden' geweest met de resultaten van de actie. Nog niet de helft van alle plm. 565 gearresteerde zigeuners en niet-zigeuners (de zgn. asocialen) is gedeporteerd⁴ en de actie is geheel zonder vervolg gebleven. Na de 17e mei is, voorzover wij weten, niet één zigeuner meer als zodanig aangehouden.

De bezittingen van de weggevoerde zigeuners werden in beslag genomen. Het *Auschwitz-Erlass* van 29 januari was 'aangevuld' met een '*Geheimerlass*' van 30 januari waarin een beschikking dd. 26 januari van het ministerie van Binnenlandse Zaken was opgenomen. Hierin werd geconstateerd, dat volgens de wet van 14 juli '33 '*über die Einziehung volks- und staatsfeindlichen Vermögens*', het streven en het handelen van de gedeporteerde zigeuners '*volks- und staatsfeindlich bzw. reichsfeindlich gewesen sind*.'⁵ Zo werden de zigeuners onteigend en kwamen hun schamele bezittingen zonder meer aan de staat. Op deze inbeslagneming komen wij nog terug.

Over het korte verblijf in Westerbork van de zigeuners en de andere op 16 mei opgepakte personen (die 'andere' opgepakte personen worden in de kampadministratie steeds als 'a-socialen' of ook wel als 'Ariër' aangeduid) beschikken wij over tweeërlei bronnen. In de eerste plaats zijn er enkele gegevens uit de (overigens goeddeels vernietigde) administratie van het kamp, en wel van het statistisch bureau. Dit bureau maakte o.a. dagelijks overzichten van het '*Lagerbestand*', die als zgn. '*Meldezettel*' o.m. naar het Centraal Distributie Kantoor werden gezonden. Verder weten wij uit 18 gesprekken met overlevenden iets over hun behandeling en ervaringen in het *Judendurchgangslager* Westerbork (sinds enige maanden officieel een 'werkkamp'). Hun verklaringen stemmen in het algemeen wel overeen; maar ook dringt zich de veronderstelling op, dat de betrokkenen hun ervaringen in Westerbork soms verwarren met latere kampervaringen.

Reeds 'smorgens om 7.15 uur werden de eerste opgepakte het kamp binnengebracht. De gehele dag kwamen transporten aan. Er waren treinen gevormd waaraan in verschillende plaatsen wagons werden aangehaakt met elders opgepakte mensen. Zo werd b.v. een trein gevormd, komende uit de richting Venlo

¹ Int. B. ² Int. H. ³ Int. B. ⁴ Behalve in de genoemde plaatsen werden nog zigeuners gearresteerd in Arnhem (5), Oldenzaal (5) en Nijmegen (2). Van 15 zigeuners is niet bekend waar ze zijn aangehouden. ⁵ Döring, p. 155.

met aldaar opgepakte zigeuners en andere personen.¹ Deze trein nam o.m. in Nijmegen, Arnhem, Zutphen, Deventer en Zwolle de daar opgepakte personen mee naar Assen, waar alle gearresteerden, bewaakt door Nederlandse politie, in de trein naar Westerbork moesten overstappen. Het binnenkomen van de treinen duurde tot omstreeks 8 uur 's avonds. De volgende dag, 13 uur, waren deze transporten 'afgewikkeld'.

Overzicht aankomst gearresteerden op 16 mei '44

7.15 uur	21	uit Westerbork
8.10 uur	5	uit Vledder
14.40 uur	134	uit richting Zutphen
17.00 uur	169	uit richting Maasbracht
20.10 uur	221	uit richting Utrecht ²
	550	

Op 17 mei (17.15 uur) kwamen nog 3 zigeuners aan en 6 woonwagenbewoners ('Ariërs', die op 18 mei weer werden vrijgelaten). Om 9 uur 's avonds werd nog 1 zigeuner binnengebracht uit Den Haag en 18 mei om 13.50 uur, 9 zigeuners, waarschijnlijk uit Amsterdam. In totaal waren er volgens deze opgave (uitgezonderd de 6 woonwagenbewoners, die op 18 mei weer werden vrijgelaten), 563 zigeuners en niet-zigeuners gearresteerd.³

Volgens een *Meldezettel* (no. 443) van 17 mei '44 waren op 16 mei niet 550 zigeuners en 'a-socialen' in het kamp binnengebracht maar 565 (benevens 13 'Nederlanders' waarmee Joden bedoeld zijn). Volgens deze opgave no. 443 was de totale kampbevolking nu '3474 plus 565'. Van de 565 personen – wij zullen deze opgave maar als uitgangspunt blijven nemen – waren 308 personen beneden de leeftijd van 21 jaar, zoals blijkt uit een '*Kindermeldung der am 16.5.44 eingetroffenen Zigeuner und asozialen Elemente*'. Van deze kinderen waren er 44 in de leeftijd van 0–2 jaar, 30 van 2–4, 158 van 4–14 en 76 van 14–21 jaar.

Volgens het cahier '*Lagerbewegung*'⁴ waren van de 565 personen 260 'asocialen' en 305 zigeuners. Hoe het onderscheid tussen zigeuners en 'asocialen' tot stand kwam, welke maatstaf daarvoor werd genomen, weten wij niet. Stellig zullen de familienamen een aanwijzing zijn geweest of zullen de zigeuners, omdat hun dit gevraagd was, hun afkomst niet verzwegen hebben of niet hebben durven verzwijgen. Bovendien, de zigeuners hadden papieren bij zich; ongeveer 75% van de gedeporteerde zigeuners waren, volgens opgaven in Westerbork verkregen, statenloos.⁵

¹ Zie verslag met 4 leden van de politie te Venlo, 16 april 1959. ² Rapporten IVc (64) 193.1, p. 32-34. Arch. Westerbork. ³ A.v. ⁴ Bevindt zich in Arch. Westerbork, afd. *Statistisches Büro*. ⁵ Wij brengen in herinnering, dat bij het uitbreken van de oorlog er ongeveer 11.000-12.000 woonwagenbewoners waren, die voor het grootste deel de Nederlandse nationaliteit bezaten. Deze zijn niet te verwarren met de zigeuners, waarvan een groot gedeelte statenloos was (zie p. 71).

Wisten de zigeuners op het moment van hun aanhouding en tijdens het transport naar Westerbork in de regel niet wat hun boven het hoofd hing, na aankomst in het kamp werd dat al duidelijker. De aanblik van wachttorens, machinegeweren, prikkeldraad, barakken, geuniformeerde Duitsers en gesterde Joden lieten nauwelijks ruimte meer voor illusies. Een vrouw vertelde dat haar vader, toen hij dit zag, tegen zijn vrouw zei niet te geloven dat ze er levend af zouden komen.¹ Een ander vertelde dat haar ouders zich op dat moment het lot herinnerden van familieleden in Duitsland, die in 1939 in een concentratiekamp waren opgesloten en van wie men sindsdien niets meer had gehoord.²

Bij aankomst van de trein moesten de arrestanten in een rij gaan staan ter identificatie; later moesten, volgens een getuige, de gezinshoofden nog eens 'vóórkomen'.³ Naar wij aannemen zal dat verband hebben gehouden met de vraag wie zigeuner was of niet. '*Die Arier*' (dat waren de 'asocialen') werden door de registratie '*von den Zigeunern abgesondert*'.

Na de eerste controle werden de meegenomen 'bezittingen', ook geld en sieraden, afgenomen; alles zou teruggegeven worden, zo werd verteld. Deze 'registratie' duurde tot in de avond. Daarna volgde de 'medische keuring' en de 'ontluiting', een voor de zigeuners bijzonder schokkende en vernederende gebeurtenis. Hoe dit in zijn werk ging weten we, behalve van de ondervraagde zigeuners, ook van een Joodse arts, die bij de 'keuring' betrokken was.⁴ Deze herinnerde zich dat op de avond van de 16e, omstreeks 8 uur, de kampcommandant Gemmeker bij hem kwam en zei '*Jetzt kommen die Zigeuner*'. De zigeuners werden voor een lange tafel geleid, waar zij werden geregistreerd; er kwamen veel Duitsers kijken, omdat ze het 'machtig interessant' vonden nu eens zigeuners te zien. Wel waren zij zeer beducht voor enigerlei besmetting: de vloer tussen de tafel en de plaats, waar de zigeuners moesten staan, was met een onsmettingsmiddel bewerkt, '*damit*' – zoals de Duitsers zeiden – '*die Krankheitskeime nicht überhin weghüpften*'. De zigeuners moesten zich ontkleden, mannen en vrouwen in verschillende hoeken van één vertrek, waar ze werden kaalgeschoren en 'ontluit'.⁵ Een soort medische keuring die waarschijnlijk tegelijkertijd werd verricht ('de dokter klopte iedereen met een soort glimmende pen, er wel voor oppassend iemand met de handen aan te raken') had niets te betekenen: niemand werd (uiteraard) 'afgekeurd'.⁶

Deze gehele behandeling werd door de zigeuners als uitermate kwetsend en ont-

¹ Int. B. ² Int. I. ³ Int. L. ⁴ Notities gesprek B. A. Sijes met E. A. M. Speijer, 27 nov. 1958.

⁵ Volgens dr. Speijer was 'een vrij groot aantal van de zigeuners inderdaad verluisd.' Mw. L. Mazirel vertelde echter, dat hij haar na de oorlog had gezegd, dat de zigeuners géén luizen hadden, maar dat de Duitsers deden alsof dit het geval was, om bij de Joden een zekere weerzin te bewerkstelligen. Een van de zigeuners herinnerde zich, dat een keuring werd uitgevoerd door twee doktoren 'die dachten dat het hele transport onder de luizen zat' (int. M.). ⁶ Int. B. Verder over de 'keuring' e.v.: int. M. S. P. en K.V.R. Uit de notities van het gesprek met Speijer bleek niets over een eigenlijke keuring. Ook een tweetal zigeuners (int. A. en I.) zeiden dat geen keuring had plaatsgevonden.

erend ervaren. Het kaalscheren werkte daarbij als een afbraak van de individualiteit: van toen af aan, vertelde een getuige¹ werd het moeilijk elkaar te herkennen. Zo vroeg hij zich af of hij daardoor enige bekenden, die bij de keuring aanwezig waren, later niet meer had gezien.

Het ontluizen en het kaalscheren duurden tot de volgende ochtend. Omstreeks 7 uur kwam, volgens de arts, de commandant Gemmeker, dronken en begeleid door enkele vrouwen, een kijkje nemen. *'Na, Herr Doctor, das sind doch ganz andere Leute als Sie und ich, was?'* zou hij opgemerkt hebben. Hun 'bijna magische' angst voor besmetting dreef de Duitsers ertoe ook alle in beslag genomen bagage, zelfs de violen, te laten 'ontsmetten'. Sommige getuigen vertelden dat ook hun kleren werden afgenomen; daarvoor in de plaats kregen ze 'een soort gevangenis-pak'.² Een hondje, dat door de zigeuners was meegenomen, wekte het medelijden van de bewakers: het dier werd in leven gehouden en kreeg zelfs eieren.

Over de verdere behandeling van de zigeuners valt weinig meer te vermelden dan dat die ook naar Westerborkse maatstaven slecht was.³ In een overvolle barak, die zij niet mochten verlaten, werden zij ondergebracht. Contact met de Joodse kampbevolking was verboden; niettemin hoorden sommige zigeuners van Joden iets over hun verdere bestemming. Het eten was karig en slecht: rotte aardappelen, winterpeen en waterige soep worden als belangrijkste gerechten genoemd. Desondanks wordt de behandeling meer dan eens als 'redelijk' gekenschetst – vergeleken dan met die in Duitse kampen.

Drie dagen en nachten bleven de zigeuners in de barak. Op vrijdag 19 mei begon de deportatie van 40 families en 31 alleenstaanden.

Transport zigeuners op 19 mei naar Auschwitz

In familieverband:	volwassen mannen	29
	volwassen vrouwen	38
	kinderen beneden 16 j.	110
	kinderen van 16–21 j.	18
	kinderen boven 21 j.	19
Alleenstaande personen:	mannen beneden 21 j.	4
	mannen 21 j. en ouder	17
	vrouwen beneden 21 j.	2
	vrouwen 21 j. en ouder	8
		<u>245⁴</u>

Van de 309 in het kamp geregistreerde zigeuners werden 64 personen niet gedeporteerd. Het overgrote deel van de vrijgelaten zigeuners behoorde tot twee families: 28 tot de familie W., 29 tot de familie B. Van een tot de familie B. behorend

¹ Int. M. ² Int. S. en Q. ³ Presser: *Ondergang*, II, p. 330. ⁴ C(64) 131/91, Arch. Westerbork.

gezin vernamen wij dat het door tussenkomst van een plaatsvervangend consul van Italië zou zijn behoed voor transport; een ander lid van de familie, die de Zwitserse nationaliteit bezat, had de commandant over hem horen zeggen: '*Schweizer, das sind keine Zigeuner*'.¹ (6 andere Zwitsersers werden overigens wel op transport gesteld). Ook beschikten een paar leden van de familie W. over Italiaanse paspoorten (vervalste weliswaar, volgens hun eigen zeggen).² Andere leden van de familie W. waren afkomstig uit Guatemala en hadden ook de nationaliteit van dat land. Zij maakten eveneens melding van de interventie van een consulaire functionaris. In elk geval werden op de derde dag van hun verblijf in Westerbork alle leden van deze twee families met nog 7 anderen naar een andere barak overgebracht. De volgende dag werden zij vrijgelaten. Eveneens op 20 mei '44 konden de 'asocialen' vertrekken. Over de herkomst, de samenstelling en de behandeling van deze groep zijn wij slecht ingelicht. Wij wezen er reeds op, dat zij gescheiden werden van de zigeuners. Dat zij geregistreerd werden, mogen wij aannemen, maar lijsten met hun namen zijn niet gevonden. Dat zij vrijgelaten zijn, ligt voor de hand. Zij werden in het *Auschwitz-Erlass* niet genoemd als één der categorieën die vernietigd moesten worden. Een feit is, dat op 20 mei, 's morgens om 9 uur, 327 woonwagenbewoners (w.o. personen die door de inbeslagname van hun wagens 'sedentair' waren geworden) spoorkaartjes kregen om weer naar hun woonplaatsen terug te keren. '*Ein Mann erhält seinen Affen Zurück*', zo eindigt een Duits niet-gedateerd rapport over deze 'vrijlating'.³

Na deze grote razzia in mei '44 zijn, voorzover wij weten, zigeuners niet meer als 'zigeuner', of als iemand die 'naar uiterlijk, zeden en gewoonten' als 'zigeuner' of 'zigeunerhalfbloed' kon worden aangemerkt, gearresteerd om naar Auschwitz te worden gedeporteerd.

Zigeunertransport op 19 mei '44

Tegelijk met de zigeuners in dezelfde trein, maar gescheiden van hen, vertrokken die dag nog 208 Nederlandse Joden naar Auschwitz en 238 naar Bergen-Belsen.

In zijn telexbericht van 14 mei '44 had de *BdS* besloten dat het 'achtergebleven eigendom' van de opgepakte zigeuners in beslag moest worden genomen en in afwachting van een inventarisatie – 'voor wegmaking... gevrijwaard'. Gebouwen, ruimten en woonwagens moesten worden verzegeld.

Nadere instructies volgden per circulaire van 30 juni '44 van de directeur-generaal van politie aan de gewestelijke politiepresidenten. De *BdS* had bepaald dat van de in beslag genomen goederen 'gezinsgewijze lijsten' moesten worden samengesteld, waaruit overzichtelijk zou moeten blijken wie de eigenaar was, welke de aard van het goed ('woonwagens, paarden, muziekinstrumenten, sieraden en

¹ Int. M.   ² Int. A.   ³ Rapport IV. C (64) 193. I, p. 32, 33, 34. Arch. Westerbork.

waardevolle voorwerpen, contant geld, beddegoed, kledingstukken enz.) was en de plaats waar de goederen zich bevonden. Kleine en voor de sloop geschikte wagens konden ter beschikking worden gesteld van de gemeenten; bruikbare wagens dienden op één plaats, zo mogelijk bewaakt, te worden opgeborgen, om dienst te doen bij eventuele rampen. Ook paarden moesten op een centraal punt worden gestald en zo goed mogelijk verzorgd: zij mochten ter beschikking worden gesteld van 'te goeder naam en faam bekend staande personen'. Muziekinstrumenten moesten eveneens 'zoo goed mogelijk opgeslagen en verzorgd worden'. Waardevolle voorwerpen en sieraden dienden aangetekend te worden verzonden naar de BdS en contant geld moest gestort worden op zijn girorekening, met de vermelding: '*Zigeunererfassung*'. Bruikbaar beddegoed en bruikbare kledingstukken konden 'onder het arme deel van de bevolking' verdeeld worden of ter beschikking gesteld van een 'kledinginzamelingsactie'. De gewestelijke politiepresident te Groningen verlangde vóór 12 juli van zijn ondergeschikten de desbetreffende 'in de Duitse taal ingevulde lijsten in triplo' te ontvangen.

Laatste woonplaats	M.	V.	K.	Holl.	Stl.	Div.	Kath.
Amsterdam	4	5	12	1	20	-	21
Arnhem	2	1	2	-	5	-	5
C.B.R.	13	7	4	2	19	3	24
's-Hertogenbosch	3	2	3	6	2	-	8
Drachten	1	2	4	-	7	-	7
Eindhoven	3	6	17	2	24	-	26
Den Haag	27	26	36	15	68	6	89
IJsselstein	2	3	7	-	11	1	12
Nijmegen	1	-	-	-	1	-	1
Oldenzaal	1	2	-	-	3	-	3
Susteren	-	-	1	-	1	-	1
Westerbork	7	5	9	-	21	-	21
Vledder	-	-	3	-	3	-	3
Venlo	6	3	10	14	5	-	19
Zutphen	1	1	3	5	-	-	5
Totale	71	63	111	45	190	10*	245 ¹

* Diverse nationaliteiten: Spanjaarden: 1, Zwitsers: 6, Duitsers: 3.

¹ Een vooralsnog onoplosbare kwestie is de vraag of er vóór dit zigeunertransport nog andere hebben plaatsgevonden. Mw. Mazirel meent zeker te weten dat in het najaar van 1943 zigeuners vanuit Westerbork op transport zijn gesteld (L. F. Mazirel: *Die Verfolgung der 'Zigeuner' im dritten Reich. Vorgeschichte ab 1870 und Fortsetzung bis heute*. In: *Essays über Naziverbrechen. Simon Wiesenthal gewidmet*. (Amsterdam 1973). In geen enkele door ons gevonden bron wordt deze uitspraak evenwel bevestigd.

Reeds twee weken later, op 15 juli '44 zond de marechaussee-commandant van het gewest de gevraagde bescheiden. Waardevolle zaken kon men de *BdS* (en zelfs de plaatselijke armen) niet aanbieden: '*Bettzeug: wertlose, schmutzige Sachen; Verschiedenes: ein wenig teils wertloses Küchengeschirr*' heet het in één geval; '*ein Tisch, ein Schrank, ein Ofen, ein Spiegel, ein Bett*' was alles wat in een andere woonwagen viel buit te maken. Slechts één paard werd gemeld: '*wird von einem Bauern versorgt*'; in de woonwagen van dezelfde eigenaar werden nog 13 violen aangetroffen ('*zum Teile sehr gut, zum Teile kaputt*') en een tafel ('*übergeben an einem armen Bürger in Vledder*'). Alleen de woonwagen kwam indirect het Duitse Rijk ten goede: hij werd 'weggegeven aan iemand die werkte op de *Luftwaffe*-basis te Havelte. In een circulaire gedateerd 12 juli '44, berichtte de directeur-generaal van politie nog dat de voorgeschreven verzegeling van gebouwen, ruimten en woonwagens kon worden opgeheven. De woningen mochten worden 'vrijgegeven'.¹

Op de terugkeer van de bewoners werd klaarblijkelijk niet meer gerekend.

¹ Zie o.a.: Arch. pol. pres. Groningen (U.D.I.Verg. I, no. 15520), 27 juli 1944 en 24 aug. 1944.

HOOFDSTUK 12

ONTRECHTING EN Vernietiging (1941–1944)

Uitzonderingsmaatregelen in Duitsland

Terwijl in Oost-Europa op grote schaal zigeuners werden gedood, werden in Duitsland tegelijkertijd nog steeds verordeningen uitgevaardigd die tot doel hadden de nog niet gedeporteerde zigeuners te ontrechten¹ en te isoleren. De bepalingen bestreken menig gebied van het maatschappelijk leven; zij hadden b.v. betrekking op de huwelijksluiting, het verrichten van militaire dienst, het uitsluiten van sociale voorzieningen en het volgen van onderwijs. Hier moge een beknopt overzicht volgen over de wijze waarop de zigeuners ten aanzien van huwelijksluiting en sociale voorzieningen in een uitzonderingspositie werden geplaatst.

Op 20 juni 1941 werd vanwege het ministerie van Binnenlandse Zaken bepaald, dat huwelijken tussen Duitsers en '*Mischlinge mit einem Viertel oder noch weniger artfremden Blute*' niet meer toegestaan werden. Wanneer twee personen aangifte deden van hun voornemen in het huwelijk te treden moesten de '*Ehegenehmigungsanträge... einer besonders scharfen Prüfung*' onderworpen worden wanneer bij een of bij beide personen ('*Verlobten*') '*zigeunerischer Bluteinschlag festgestellt oder begründet vermutet wird*'.²

Op 20 september 1941 volgde een nadere bepaling voor de groep der 'niet-Zigeuners'; op die dag gaf het *RSHA* aan alle posten van de *Kriminalpolizei* opdracht voortaan 'niet-Zigeuners', die rechtsgeldig gehuwd waren met zigeuners of '*Zigeunersmischlinge*' en wier kinderen gerekend werden tot de '*Mischling*'-bevolking, als volgt aan te duiden:

*'Ist Angehörige(r) einer Zigeuner-Mischlings-Familie. Fällt, obwohl Nicht-Zigeuner, unter die Zigeunerbestimmungen.'*³

Duitsers, die niet rechtsgeldig met zigeuners of '*Mischlinge*' waren getrouwd, werden een maand later (25 oktober '41) door een circulaire van het *RSHA* getrof-

¹ Döring, p. 125–138. ² *Mitteilung des Reichsministeriums des Innern* (1 d 239/40–5626 e geh). Zie: *Auszug Akt. V. Zig. Verf.*, p. 15. ³ A. v., p. 18.

fen. Hierin staat, dat de regelingen van de circulaire '*Vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei*' (14 december '37) nu ook op hen van toepassing zijn geworden. De argumentatie was dat zij asociaal handelden door de oogmerken van het '*Ehegesundheitsgesetz*' te door kruisen.

Met betrekking tot de sociale voorzieningen werden de zigeuners ook met de reeds ontrechte Joden gelijkgesteld. Zulks geschiedde bij '*Anordnung über die Beschäftigung von Zigeunern*' van 13 maart '42, van de minister van Arbeid, Seldte, die deze *Anordnung* uitvaardigde op initiatief van het *RSHA*:

*'Die für Juden erlassenen Sondervorschriften auf dem Gebiete des Sozialrechts finden in ihrer jeweiligen Fassung auf Zigeuner entsprechende Anwendung.'*¹

Die aparte voorschriften voor de Joodse bevolking op dit gebied dateerden van 3 oktober '41. In het vervolg konden ook de zigeuners géén aanspraak maken op doorbetaling in geval van ziekte, op vergoeding van ziektekosten, op extra uitkeringen wegens verrichte arbeid op zon- en feestdagen, op uitbetaling wegens overwerk, op gezinstoeslagen, op kinderbijslag, op kerstgratificaties etc. etc. Deze regelingen hadden vanaf 1 april '42 kracht van wet.

Per regeringsdecreet van 26 maart '42 werden de zigeuners ook nog verplicht een extra belasting te betalen; deze bedroeg 15% van het inkomen, waarover al de normale belasting was geheven (een regeling welke sinds december '40 voor Polen en Joden gold).² Eind januari '43 volgde het *Auschwitz-Erlass*, dat, we vermelden het reeds, de deportatie van de nog levende Duitse en niet-Duitse zigeuners zou 'regelen'.³

VERNIETIGING

De Sowjet-Unie

Naar schatting zouden ongeveer 200.000 zigeuners door de Duitsers zijn vermoord en wel uit de Sowjet-Unie 30.000, uit Servië en Kroatië resp. 12.000 en 28.000, uit Polen 35.000, uit Roemenië 36.000, in totaal 169.000 mensen. Andere zigeuners, o.m. komende uit Oostenrijk (6.500), Tsjechoslowakije (7.500), Duitsland (15.000) en Frankrijk (15.000) werden op transport naar Auschwitz gesteld, vergast of kwamen op andere wijze om het leven.⁴ Daar de meeste niet-Nederlandse zigeuners vóór mei '44, dus vóór de razzia in Nederland werden omgebracht, zullen wij een schets geven van wat er in Oost-Europa vóór die tijd geschiedde. Als voorbeeld hebben wij de gebeurtenissen in de Sowjet-Unie en Joe-

¹ A.v., p. 21. ² Döring, p. 136-137. ³ Zie p. 106-107. ⁴ Kenrick en Puxon, p. 166-167, 183-184.

goslavië genomen. Het zal – bepaald door het doel van dit werk – een globale schets zijn, die gevolgd zal worden door een kort relaas over de deportaties der zigeuners naar Auschwitz en de zgn. medische experimenten aldaar, waaraan de gevangenen zigeuners – evenals andere gevangenen – zich moesten onderwerpen.

De liquidatie van het 'Zigeunerunwesen' in de Sowjet-Unie, d.w.z. de lijfelijke vernietiging van de zigeuners, begon definitief en vrijwel direct na de overval van de Duitse troepen op de Sowjet-Unie in juni '41. In oktober '40 en zelfs nog in augustus '41 werd de indruk gewekt dat de 'zigeuner kwestie' pas na de oorlog zou worden 'geregeld'. In een op 31 oktober '40 gedateerd telexbericht van het *Reichskriminalpolizeiamt* aan de politie-autoriteiten in de 'Ostmark', heet het:

*'Die vorgesehene Umsiedlung von 6000 Zigeunern aus der Ostmark nach dem Generalgouvernement hat zu unterbleiben, weil nach dem Kriege eine andere Regelung der gemasten zigeunerfrage vorgesehen ist.'*¹

En in een beschikking van 9 augustus '41 deelde het *RKPA* aan de hoofdbureaus van politie te Bremen, Hamburg, Keulen en Stuttgart mede:

'Eine Nachsiedlung von Angehörigen der im Mai 1940 in das Generalgouvernement umgesiedelten Zigeuner kann mit Rücksicht auf dem Krieg im Osten' (d.w.z. in de Sowjet-Unie en Joegoslavië) 'bis auf weiteres nicht erfolgen.'

Al waren er zigeuners, die toch probeerden hun gedeporteerde familieleden in het *Generalgouvernement* op te zoeken (wat trouwens verboden werd)², de werkelijke reden van het trekverbod naar het *Generalgouvernement* zal misschien geweest zijn, dat de *Einsatzkommandos* hun liquidaties volkomen geheim wilden houden en in het achterland niet gestoord wilden worden door her en der trekken- de kleinere groepjes zigeuners die te weten zouden komen wat gaande was en de achtergebleven zigeuners zouden waarschuwen. In werkelijkheid immers waren in elk geval in augustus '41 de *Einsatzgruppen* met de uitvoering van hun taak begonnen, t.w. alle 'rassisch und politisch unerwünschte Elemente' uit overwegin- gen van veiligheid te vermoorden ('durch Tötung'). Eén der leiders van de *Einsatzgruppen*, Ohlendorf, verklaarde na de oorlog dat hiertoe behoorden 'Juden, kommunistische Funktionäre und Agenten...'³ In deze rij zijn de zigeuners niet genoemd; er bestaat overigens, voorzover ons bekend, geen schrijven, dat uit- drukkelijk bevel geeft tot het vermoorden van de zigeuners in de Sowjet-Unie. In de 'Ereignismeldungen' van de *Einsatzgruppen* wordt wel melding gemaakt van het liquideren van Russische zigeuners, maar de schriftelijke gegevens hierom- trent zijn verre van volledig. Naar schatting zijn, zoals wij reeds schreven, in de

¹ H. Buchheim: *Die Zigeuner-deportationen vom Mai 1940*, in: 'Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte'. (München 1958), p. 54. ² *RSHA* aan alle *Kriminalbehörden*, 28 dec. 1942. ³ NO-2890.

Sowjet-Unie ongeveer 30.000 zigeuners vermoord; volgens de census waren er in het Europese deel van Rusland 42.000 zigeuners.¹

Niet alleen de *Einsatzgruppen* hebben 'festgenomen', 'erledigt', 'gestellt', 'erschossen', 'ausgemerzt', 'exekutiert', 'beseitigt' en 'sonderbehandelt', ook de *Gendarmerie* nam aan de jacht op zigeuners deel. Dit blijkt o.a. uit een op 21 juni '42 gedateerde brief van *Meister der Gendarmerie* Fritz Jacobs (post: Kamenez-Podolsk in de Oekraïne) aan *Generalleutnant* Querner, waarin eerstgenoemde o.m. schreef:

*'Wir schlafen hier nicht. Wöchentlich 3–4 Aktionen. Einmal Zigeuner und andermal Juden, Partisanen und sonstiges Gesindel.'*²

De zigeuners vormden wel eens de inzet van een competentiegeschil tussen *Sicherheitsdienst* en *Wehrmacht*. Volgens een richtlijn van 21 november '41 moesten rondtrekkende zigeuners aan het dichtsbijzijnde *Einsatzkommando* van de *SD* overgeleverd worden. Sedentair levende zigeuners – dat waren in dit geval diegenen, die gedurende twee jaar ergens 'vast' hadden gewoond en '*politisch und kriminell unverdächtig*' waren – konden met rust gelaten worden. '*Eine Mitwirkung militärischer Dienststellen*', zo luidde een bericht van de 281ste *Sicherungsdivision*, '*bei etwa durch den SD vorzunehmenden Liquidierungen von Zigeunern... als politische Massnahme ist nirgends vorgesehen und wird abgelehnt.*'³ De liquidatie van zigeuners door de *SD* werd dus gezien als een politieke maatregel – een opvatting overeenkomende met de verklaringen van Ohlendorf – welke zogenaamd binnen de sfeer van de militaire veiligheid viel, maar waarvan de uitvoering buiten de bevoegdheid van het militaire apparaat lag.

Joegoslavië

Anders dan in de bezette gebieden van de Sowjet-Unie werden in Servië vele executies voltrokken door de Duitse *Wehrmacht*. Op 6 april '41 werd Joegoslavië door Duitse strijdkrachten aangevallen, op 17 april capituleerde het. Op 20 mei beval de militaire bevelhebber in Servië, generaal Böhne: '*Zigeuner werden den Juden gleichgestellt.*'⁴ Zigeuners moesten een gele armband dragen met het opschrift: *Zigeuner*. Op 29 augustus '42 was volgens een rapport van de militaire gouverneur van Servië, Herald Turner, in zijn gebied '*die Judenfrage und die Zigeunerfrage gelöst.*'⁵ In Servië – zo schreven wij – was de *Wehrmacht* zeer nauw bij de executies der zigeuners betrokken. De *Sicherheitspolizei* mocht 'slechts' de

¹ Kenrick en Puxon, p. 150. Volgens de auteurs werden de 30.000 Russische zigeuners vermoord door de *Einsatzgruppen* en in de vernietigingskampen. In 1959 zouden er in geheel Rusland 132.000 zigeuners zijn. ² NO-5655. ³ NOKW-2022. ⁴ Archives du Centre de Documentation Juive Contemporaine (Paris), No. CCCLXI-95a. ⁵ NOKW-1486.

gevangen zigeuners ter beschikking stellen van de *Wehrmacht*. De reden hiervan is waarschijnlijk de vrijwel direct na de capitulatie begonnen partisanenstrijd. In oktober '41 vond reeds een grote opstand plaats in Macedonië.

Een der middelen van de Duitsers om de partisanen te bedwingen, bestond in het van te voren oppakken van mensen, die als gijzelaars moesten dienen. Reeds op 28 september '41 had een order van veldmaarschalk Keitel, de algemeen bevelhebber legergroep Zuid-Oost, Wilhelm List, opgedragen in voldoende mate te beschikken over gijzelaars. Op 10 oktober '41 volgde het algemene bevel van generaal Böhne om de partisanen onschadelijk te maken. Voor elke bij deze actie gevallen Duitse soldaat zouden 100 gijzelaars terechtgesteld worden. Voor elke gewond geraakte Duitse soldaat werden 50 gijzelaars geëxecuteerd.

Het bevel van 10 oktober stond in verband met het feit, dat op 2 oktober in de buurt van het dorpje Topola (ongeveer 80 km ten zuiden van Belgrado) een Duitse patrouille in een hinderlaag van Servische guerrilla's was gelopen, waarbij 21 of 22 Duitsers gedood werden, 3 gewond en 16 vermist. De *'Ereignismeldung UdSSR No. 108'* van 9 oktober '41 somt onder 'politiek overzicht' van de toestand in Servië de tegenmaatregelen ná het incident bij Topola bondig op:

*'Als Sühnemassnahme für die vor einigen Tagen bei Topola erschossenen 21 deutschen Soldaten werden 2.100 Juden und Zigeuner exekutiert... 805 Juden und Zigeuner werden aus dem Lager in Sabac, der Rest aus dem jüdischen Durchgangslager Belgrad entnommen.'*¹

Er bestaan vrij nauwkeurige verslagen over de voltrekking van deze executies. In het bijzonder wijzen wij in dit verband op de gebeurtenissen in het gijzelaars-interneringskamp Zemun. Daar de mannen als gijzelaars werden vastgehouden werden vnl. vrouwen, kinderen en oude mensen door vergassing om het leven gebracht.² Hiervoor waren speciaal mobiele gaswagens gestuurd. Begin augustus '42 keerden de gaswagens terug naar Berlijn. De *'Zigeunerfrage'* in Servië was *'gelöst'*. Ongeveer 12.000 mensen waren vermoord.³

Het zou buiten het raam van dit werk vallen, beschrijvingen te geven van de wijzen waarop in andere Oost-Europese landen zigeuners werden omgebracht. Het lijkt ons ook in dit werk overbodig, omdat er – zo vermoeden wij – nauwelijks een ander beleid werd gevoerd en andere methoden zullen zijn gebruikt. Eén voorbeeld mogen wij hiervoor aanvoeren. In een brief van 12 januari '42 beval de *Höhere SS- und Polizeiführer für das Ostland* in Riga, dat de zigeuners *'in der Behandlung den Juden gleichzustellen sind.'*⁴ Deze brief doet ons denken aan de brief

¹ NO-3156. Voor het verzamelen van gijzelaars zijn vele kampen opgericht, o.m. in Belgrado, Sabac, Sremska-Mitrovica (beide laatste plaatsen liggen aan de Sava), Orveni Krst (bij Nisj). ² Kenrick en Puxon, p. 118. ³ Volgens Novitch (p. 2) zijn er in Servië 28.000 zigeuners vermoord. ⁴ Deze brief is opgenomen in een schrijven van de *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen* aan B. A. Sijes (14 aug. 1967).

van 20 mei '41 van de militaire bevelhebber in Servië, die eveneens kort en bondig schreef: '*Zigeuner werden den Juden gleichgestellt.*'¹

Auschwitz

In het *Auschwitz-Erlass* van 29 januari '43 waren de '*reinrassige Sinte- und Lalleri-Zigeuner*' de '*sozial angepasst lebende zigeunerische Personen*' en enkele andere groepen zigeuners van deportatie vrijgesteld.² Hun toekomstige '*Behandlung*' – aldus het *Erlass* – '*bleibt einer späteren Regelung vorbehalten.*' Die regeling kwam nauwelijks drie maanden later. De vrijstellingsbepalingen voor deze groepen werden ingetrokken. Met deze maatregel (het was de *12. Verordnung* van het *Reichsbürgergesetz* van 24 april '43) was in feite ook het 'zigeunervraagstuk' opgeheven.³ Mochten er immers nog personen zijn die niet het bevel kregen zich voor deportatie te melden, dan gold nog altijd de bepaling betreffende de sterilisatie.⁴ Zo gaf het *Auschwitz-Erlass* de nazi's een 'zekerheid', dat de zigeuners eens ook een uitgestorven 'ras' zouden zijn.

Het is niet precies bekend hoeveel zigeuners naar Auschwitz op transport zijn gesteld. Wij mogen aannemen, dat gedurende de transporten velen door honger, koude en andere ontberingen zijn omgekomen, terwijl anderen bij een poging tot vluchten door hun bewakers zijn neergeschoten. Niettegenstaande de onvermijdelijke lacunes willen wij trachten enige data en cijfers te geven om een indruk van de vernietiging der zigeuners te krijgen.⁵

Reeds vermeldde wij, dat er voor de zigeuners een apart *Lager* was⁶: het '*Stammlager*' Auschwitz, later Auschwitz I genoemd. Dit kwam in april-mei '40, onder leiding van de latere commandant Höss, tot stand. In maart '41 beval Himmler uitbreiding van het kamp. Verder beval hij, met het oog op de in het Opper-Silezische gebied aanwezige wapeningsfabrieken, een '*Nebenlager*' Birkenau (later Auschwitz II genoemd) te maken. Dit moest een 'capaciteit' hebben voor 100.000 gevangenen. In oktober '41 werd met de bouw van het *Nebenlager-Birkenau* begonnen.

In januari '42 vonden er de eerste vergassingen van Opper-Silezische Joden plaats. In het *Stammlager* waren in augustus '41 en op 3 september '41 reeds men-

¹ Zie p. 126. ² Döring, p. 215. ³ A.v., p. 169. ⁴ A.v., p. 216. ⁵ a. R. Höss: *Kommandant in Auschwitz. Autobiografische Aufzeichnungen von Rudolf Höss*, (Stuttgart 1958), p. 105–106; b. Danuta Czech: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau*. In: *Hefte von Auschwitz*, No. 4, p. 63 e.v.; c. Kenrick en Puxon, p. 152; d. *Auszug Akt. V. Zig. Verf.*, p. 32–87; e. Döring, p. 153. 189; F. H. Langbein: *Der Auschwitzprozess. Eine Dokumentation*, deel 1 en 2 (Wien 1965).

⁶ Voor een uitvoeriger beschrijving van de toestand in het zigeunerkamp in Auschwitz verwijzen wij naar een beschrijving, die mr. A. F. van Velsen daarvan gaf. Van Velsen, toentertijd 2de luitenant der mariniers, werd in februari '41 gearresteerd onder verdenking van o.m. spionage. Na in andere concentratiekampen te zijn geweest, werd hij in november '42 naar Auschwitz gedeporteerd. In februari '43 werd hij 'overgeplaatst' naar het zigeunerkamp. Zie bijlage A.

sen ('*arbeitsunfähige*' en zieke gevangenen, alsmede Russische krijgsgevangenen) met gifgas vermoord. De '*Vernichtungsanlagen*' in Birkenau werden steeds meer uitgebreid, vooral na maart '42, toen daar de '*RSHA-Transporte*' met Joden aankwamen en na 4 oktober '42 Joden uit andere kampen naar Auschwitz werden overgebracht. Onafhankelijk van deze vernietigingsplaatsen werden bij Birkenau ook twee '*Sonderlager*' gevoegd, nl. een '*Frauenlager*' en het reeds eerder genoemde kamp voor zigeuners. Toen op 26 februari '43 het eerste zigeunertransport uit Duitsland aankwam, kwamen zij in *Lagerabschnitt B IIe*, het '*Familienlager*', d.w.z. het '*Zigeunerlager*'. Dit *Zigeunerlager* lag dus in Birkenau (Auschwitz II), het beruchte vernietigingskamp; maar hieruit mag niet worden geconstateerd, dat alle zigeuners daar ook werden vergast. Niettemin: er vonden minstens drie '*Massentötungen*' plaats, nl. in de laatste week van maart '43, op 25 mei '43 en 31 juli '44. Deze massale vergassingen komen nog later ter sprake.

Op 26 februari '43 kwam, zo schreven wij, het eerste zigeunertransport uit Duitsland in Birkenau aan. Vanaf deze datum tot en met 25 maart werden ongeveer 11.000 zigeuners – uit verschillende landen afkomstig – in het 'familiekamp' gevangen gezet. Bij aankomst kreeg elke zigeuner een registratienummer, voorzien van een 'Z'. In de periode eind maart-eind april arriveerde een aantal van ongeveer 4.000 personen en van eind april tot eind mei nog eens bijna 2.200. In drie maanden waren dus meer dan 17.000 zigeuners naar Birkenau getransporteerd. Na mei '43 nam, vergeleken met bovenstaande aantallen, het hoge aantal gedeporteerden af. In Duitsland was ook de jacht geopend op zigeunerkinderen, die in weeshuizen vertoefden. In totaal kwamen vanaf februari '43 tot en met 21 juli '44 in B IIe bijna 21.000 zigeuners aan; 11.000 vrouwen en 10.000 mannen.

De levensomstandigheden in Auschwitz waren ongeveer gelijk aan die van andere kampbewoners, d.w.z. erbarmelijk. Höss schreef in zijn herinneringen '*Kommandant in Auschwitz*' '*vollgestopfte Wohnbaracken*', '*vollbelegte Krankenbaracke*', '*die Seuchenkranken*', '*die Kinderseuche Noma*' en de hoge kindersterfte in het algemeen. Bijna geen van de in het kamp geboren kinderen heeft de ontberingen overleefd. Duizenden zigeuners zijn aan diarree gestorven en velen kwamen om tengevolge van vlektyphusepidemieën. Van het maximum van ongeveer 21.000 gevangen zigeuners waren er omstreeks juli '44 bij benadering 6.000 over, waarvan omstreeks die tijd ongeveer de helft werd vergast.

Twee massale vergassingen hadden reeds in maart en mei '43 plaats gevonden. Bij de eerste stierven 1.700 zigeuners, afkomstig uit het district Bialystok. Onmiddellijk na hun aankomst in maart (de exacte datum is niet bekend) werd een '*Lagersperre*' afgekondigd, aangezien de Duitsers vermoedden, dat zij typhus hadden. Zij werden geïsoleerd in barakken en kort daarop allen vergast. In het '*Hauptbuch*' staan deze zigeuners niet geregistreerd, daar zij geen nummer hadden gekregen.

De tweede massa-moord dateert van 25 mei. Weer waren enkele honderden zigeuners uit Bialystok (en ook uit Oostenrijk) '*eingeliefert*'. De zieken (en de 'Ty-

phusverdächtigen') werden op bevel van de *Lagerartz* Dr. Mengele vergast, nl. 507 mannelijke en 528 vrouwelijke zigeuners. Zij waren ongeveer twee weken eerder aangekomen. Achter de dag van overlijden (de '*Todestag*') stonden de letters S.B. ('*Sonderbehandlung*').

De derde – en laatste en grootste – massamoord geschiedde veertien maanden later, nl. in juli '44. Op de laatste dag van die maand werd het laatste appèl gehouden van de nog overgebleven 6.000 zigeuners, waaronder zich ook bevonden de Nederlandse zigeuners, die bij de razzia van 16 mei '44 in Nederland waren opgepakt; deze 6.000 werden geselecteerd naar hun '*Arbeitsfähigkeit*'. Bij de 'arbeids-geschiede' groep bevonden zich 72 Nederlandse mannelijke zigeuners, die naar Buchenwald werden gestuurd en vermoedelijk 35 Nederlandse vrouwelijke zigeuners, die op transport gesteld werden naar Ravensbrück. Allen, die in Auschwitz moesten achterblijven, d.w.z. ongeveer 3.000 mannelijke en vrouwelijke zigeuners – onder wie dus ook de Nederlandse zigeuners – werden in de nacht van 31 juli en 1 augustus vergast.¹ Sindsdien had '*Lagerabschnitt B IIe*' geen zigeuners meer.

De experimenten

Wij brengen in herinnering, dat omstreeks augustus '41 de *Einsatzgruppen* reeds bezig waren '*alle rassisch und politisch unerwünschte Elementen*' te vermoorden. Omstreeks dezelfde tijd werden voorstellen gedaan zigeuners te gebruiken bij 'proeven' met betrekking tot castratie en sterilisatie. Gerland, de plaatsvervangend gowleider van Nederdonau, wees Himmler in een brief van 24 augustus '41 op de '*Insassen des Zigeunerlagers Lackenbach in Niederdonau*.' Het ging immers, zo schreef hij, om '*die Verhinderung der Fortpflanzung Erbuntüchtiger und rassisch Minderwertiger*.' Zo was het reeds eerder gezegd en ook op pseudo-wetenschappelijke basis door Ritter en Eva Justin, naaste medewerkster van Ritter, reeds eerder verkondigd. En ook daarna zouden die 'resultaten van onderzoek' nog herhaald worden. Hun betoog en dat van vele andere 'anthropologen' en 'ras-senbiologen' luidden altijd hetzelfde. Er zou bij de zigeuners een onverbreekelijke samenhang zijn tussen primitiviteit en criminaliteit.² Niet-sedentaire bevolkings-

¹ Over het aantal slachtoffers en ook over de datum van de laatste massamoord lopen de meningen uiteen. Volgens *Hefte von Auschwitz*, deel 8, p. 55 werden op 2 augustus 1944 2.897 zigeuners vergast. Döring, p. 173, schat dat 2.500 personen 'arbeidsgeschikt' zijn verklaard en dat er ongeveer 3.500 zigeuners zijn vergast. In een bijzonder aangrijpend verslag noemt Cambier een aantal van 4.000 en geeft als datum op de nacht van 20 op 21 augustus. (Leo Cambier: *Rapport à M. Simon Wiesenthal de Vienne sur l'extermination de 4000 Gitans en une seule nuit au KL Auschwitz-Birkenau; 20/21 août 1944* (Paris 1967). Zie bijlage B. Hetzelfde aantal wordt door Höss genoemd (die toen overigens geen kampcommandant meer was). Zywułska (p. 195) noemt een aantal van 5.000 vergasten. (Zywułska: *I came back*) (London 1951). ²Robert Ritter: *Primitivität und Kriminalität*. Volledig afgedrukt in het *Monatsheft für Kriminalbiologie und Strafrechtsreform*, 31. Jahrgang, Heft 9 (München/Berlin 1940). Cf. het ongedateerde *Arbeitsbericht*.

vgl. brief Van Velsse
19.5.87

groepen, aldus Ritter, kenmerkten zich bovenal door een lage ontwikkelingsgraad en een hinderlijke ongedurigheid. Daarbij was de zigeuner als het '*Urbild des un-steten Menschen*' te beschouwen – een onveranderlijk gegeven, waarin geen maatregel van politieke aard noch ook een assimilatiemethode ooit verbetering vermag te brengen: '*Rasse, Art und Wesen*' had het '*Erbschicksal*' reeds vóór de geboorte bepaald.

Ritter deed verschillende suggesties om aan deze situatie¹ het hoofd te kunnen bieden. Hieronder vielen rigoureuze scheiding van de geslachten en verplichte sterilisatie. En om de kansen op het begaan van misdaden te verminderen, moesten de zigeuners als preventieve maatregel allen ondergebracht worden in arbeidskampen of in bewaakte en van de buitenwereld afgesloten vestigingsplaatsen.

De 'suggesties' tot verplichte sterilisatie hadden – wij wezen er reeds eerder op – tot doel het 'zigeunerras' te doen uitsterven. Himmler liet – voorzover hij zelf al niet tot die 'conclusie' gekomen was – de aanbevelingen werkelijkheid worden. Omdat niet alleen zigeuners, maar ook andere groepen mensen voor sterilisatie in aanmerking zouden komen ('zwakzinnigen', 'misdadigers') werden proeven genomen om zo onopvallend en zo snel mogelijk grote groepen mensen te steriliseren. Dit geschiedde o.a. door röntgenbestraling, waardoor zeer veel mensen stierven. Deze proeven vonden reeds in 1941 plaats. Later werd een ander voorstel geformuleerd in het '*Bericht über die Versuche betr. Röntgenkastration*'. Dit bericht was voorzien van een begeleidend schrijven, waarin uiteengezet werd, dat bij de toenmalige stand van de röntgentechniek massale sterilisatie '*ohne weiteres*' uitgevoerd kon worden (geschat werd een aantal van 3.000–4.000 per dag. Hoofd van deze serie experimenten in Auschwitz was sinds 1943 Dr. Schumann. Vermoedelijk heeft hij dergelijke experimenten ook in Ravensbrück geleid. Een Poolse vrouw, Gustawa Winkowska, verhaalt althans dat een arts uit Auschwitz in oktober '43 zich gedurende een volle week alleen had beziggehouden met het steriliseren van zigeunerkinderen zonder enige verdoving. '*Die Kinder*', aldus Winkowska, '*pfligten nach der Sterilisierung weinend herauszukommen und fragten ihre Mutter, was man ihnen getan hätte...*'²

In de winter van 1944/1945 heeft één der kampartsen van Ravensbrück, Dr. Treite, eveneens dergelijke ingrepen verricht. Daarbij werd de valse belofte gedaan, dat de zigeunervrouwen de vrijheid zouden herkrijgen, indien zij toestemden in de proefnemingen; velen gingen op de belofte van de SS in en stierven.³

Tussen 4 en 7 januari '45 had (in Ravensbrück) nogmaals een massale röntgensterilisatie van kinderen plaats. Schumann was aanwezig. Er werden ongeveer

¹ Nl. de bedreiging welke mensen met zulke raciale en criminele eigenschappen voor het Duitse volk zouden vormen. ² NO-865. In: A. Mitscherlich und Fr. Mielke: *Wissenschaft ohne Menschlichkeit. Medizinische und eugenetische Irrwege unter Diktatur, Bürokratie und Krieg*. (Heidelberg 1949). (afg. M. M. Wissenschaft), p. 236. Veel gegevens hebben wij aan dit werk ontleend. ³ *Frauen Ravensbrück*, p. 135.

140 zigeunerinnen gesteriliseerd, van wie de meesten de leeftijd van acht jaar nog niet hadden bereikt. Bijna alle meisjes stierven na deze afschuwelijke mishandeling; van de overlevenden werd een klein gedeelte op transport gesteld, de rest bleef achter, opdat men de gevolgen van de operatie kon bestuderen.¹ Over het aantal op deze wijze gesteriliseerden (gestorvenen en overlevenden) is niets met zekerheid te zeggen.

Ook werden vele sterilisaties uitgevoerd volgens de methode-Clauberg. Deze arts schreef op 7 juni '43 aan Himmler, dat hij een steriliseringsprocédé had uitgedacht, waarbij operatief ingrijpen overbodig was geworden. Sterilisatie kon nu worden bewerkstelligd '*durch eine einzige Einspritzung vom Eingang der Gebärmutter*' en ofschoon nog enkele '*Verfeinerungen*' moesten worden aangebracht, kon gerekend worden op een behandeling van 1.000 vrouwen per dag. Door Himmler persoonlijk werd hem precies één maand later Auschwitz als experimenteelcentrum ter beschikking gesteld. Evenzo heeft hij in Ravensbrück zijn methode geprobeerd. Een vrouwelijke arts, Dr. Zdenka Nedvedova-Nejedla (zelf gevangene in Ravensbrück), is ooggetuige geweest van de injecties, waaraan voornamelijk zigeunervrouwen zich hebben moeten onderwerpen. Zij werden vermoedelijk geïnjecteerd met zilvernitraat en een contrasterende vloeistof, zodat onmiddellijk na de ingreep, in de röntgenkamer de uitwerking bestudeerd kon worden. Zij vertelt de röntgenfoto's gezien te hebben en daarom te kunnen getuigen,

*'dass bei den meisten der oben erwähnten Fälle die Füllung bis in das Ende der Eileiter eingedrungen war: in mehreren Fällen sogar bis in die Bauchhöhle. Nur ungefähr den letzten zehn wurden durch das Eingreifen der SS-Schwester Gerda eine Narkose gegeben. Ich habe die Kinder die ganze Nacht der Operation gepflegt. Alle diese Mädchen bluteten aus den Geschlechtsteilen und hatten solche Schmerzen, dass ich ihnen heimlich Beruhigungsmitteln geben musste....'*²

Uit het bovenstaande blijkt wel, dat zeer vele zigeuners door de proeven onder groot lijden om het leven gekomen zijn of er voorgoed zwaar lichamelijk letsel aan hebben overgehouden. Hartverscheurende getuigenissen van dit alles geeft het grote Artsenproces.³

'Proeven' werden niet alleen genomen met betrekking tot sterilisatie of castratie. Gevangenen, w.o. zigeuners, werden bij geheel andere 'experimenten' gebruikt. Zo b.v. bij experimenten om zeewater drinkbaar te maken en een serie proeven met een vaccin tegen vlektyphus. De proeven met het zeewater werden genomen met het oog op de steeds heviger wordende luchtoorlog, waarbij in zee gestorte Duitse vliegeniers soms dagenlang op redding moesten wachten; ze leden dan een ondragelijke dorst. Nadat reeds eerder verschillende preparaten waren

¹ *Les Françaises à Ravensbrück* (Paris 1965), p. 217-219. ² NO-875. Zie verder, uitvoeriger, over dit onderdeel van het zgn. experiment-Clauberg: De Jong, *Geschiedwerk*, 8, p. 849-853. Clauberg was hoogleraar aan de universiteit van Koningsbergen, thans Kaliningrad geheten. ³ Zie o.a. M. M. *Wissenschaft*.

gemaakt maar niet geheel bleken te voldoen, werden in mei '44 nieuwe pogingen gedaan het bestaande preparaat volkomen betrouwbaar te maken. Besloten werd voor de proeven *'die asozialen Zigeunermischlinge im Konzentrationslager Auschwitz zu verwenden.'*¹ Grawitz (*Reichsartz SS*) maakt m.b.t. het gebruik van zigeuners de tegenwerping

'dass die Zigeuner bei ihrer teilweise andersartigen rassischen Zusammensetzung möglicherweise Versuchsergebnisse bringen, die auf unsere Männer nicht ohne weiteres anzuwenden sind. Aus diesem Grund wäre es wünschenswert, wenn für die Versuche solche Häftlinge zur Verfügung gestellt werden könnten, die rassisch der europäischen Bevölkerung vergleichbar sind.'

Himmler besliste: *'Zigeuner und zur Überprüfung 3 andere'*. Vervolgens werden in het KL Buchenwald bij een appèl van 1.000 zigeuners vrijwilligers opgeroepen om puin te ruimen in Dachau, waar een bombardement zou hebben plaatsgevonden; de eigenlijke bedoeling van het transport naar Dachau – waar geëxperimenteerd zou worden – werd dus niet meegedeeld. Velen hebben zich opgegeven, aangezien hun een *'besseres Arbeitskommando'* werd beloofd.² Uiteindelijk werden 44 personen uitgekozen. Bij de proeven welke per persoon 5-7 dagen en op z'n hoogst 10 dagen duurden, zouden geen mensen om het leven zijn gekomen. Wèl hebben zich ernstige gevallen van koorts en apathie voorgedaan.

De typhus- en vlektyphus-experimenten werden uitgevoerd in de concentratiekampen Buchenwald en Natzweiler. Het betrof hier een poging om in de toekomst te voorkomen, dat *SS*-troepen, uit het Oosten komend, zouden kunnen sterven aan vlektyphus. Vrij snel is men van dierproeven overgegaan naar proeven op mensen. Op 14 februari '44 werd toestemming gegeven experimenten in Buchenwald uit te voeren op 30 zigeuners met het pas ontwikkelde Deense vaccin *'Kopenhagen'*.³ Op 16 april '44 werden 26 personen ingeënt, van wie er na de beëindiging van de proeven 11 *'mittelschwer'* ziek werden en 15 *'schwer'*. Van hen zijn er zes om het leven gekomen.

Natzweiler is berucht geweest om zijn typhus-experimenten. In 1944 werden daar 80 zigeuners, die besmet waren met typhus, verdeeld in twee groepen. De ene groep werd ingeënt de andere niet. Vervolgens werden beide groepen ingespoten met typhus-bacillen.⁴ Voor deze serie experimenten kreeg men regelmatig zigeuners toegestuurd, die typhus hadden; zij kwamen veelal uit Auschwitz.

Mengele had zijn *'laboratorium'* in *'Lagerabschnitt B IIe'* d.w.z. in het zigeunerkamp. Daar heeft hij proeven uitgevoerd op invaliden en tweelingen. Over de proeven op tweelingen schrijft Elisabeth Guttenberger:

¹ NO-179. ² Men moet echter bedenken dat uit angst voor de *SS* wel niemand geweigerd zal hebben. Het begrip vrijwilliger in relatie tot het concentratiekamp is uiteraard misleidend. ³ NO-1188. In: M. M. Wissenschaft, p. 92. ⁴ Kenrick en Puxon, p. 178.

*'Nachdem er an ihnen verschiedene Messungen und Injektionen vorgenommen hatte, wurden sie vergast, als die letzten Zigeuner in die Gaskammern geschickt wurden.¹ Auf Befehl von Mengele sind die Leichen der Zwillingspaare seziert worden, bevor sie verbrannt wurden. Er wollte sehen, wie weit die inneren Organe von Zwillingen einander ähnlich sind.'*²

Bovenstaande opsomming van 'experimenten' is niet volledig. Het waren voorbeelden om te tonen welke beproevingen de zigeuners ook op dit gebied hadden te doorstaan.

Van de ongeveer 245 gedeporteerde zigeuners uit Nederland afkomstig, keerden, voor zover bekend, 30 personen naar Nederland terug, vermoedelijk 16 vrouwen en 14 mannen.³

¹ Bedoeld is de laatste massale vergassing van zigeuners op 31 juli/1 aug. 1944. ² Elisabeth Guttenberger: *Das Zigeunerlager*. In: *Auschwitz. Zeugnisse und Berichte* (uitgegeven door H. G. Adler, Hermann Langbein, Ella Lingens-Reiner). (Frankfurt am Main 1962), p. 161. Cf. Zdenek und Jiri Steiner: *Zwillinge in Birkenau*, p. 154-156. Speciaal voor de uitvoering van medische experimenten werden op 9 nov. 1943 een paar honderd jonge gezonde zigeuners overgebracht naar het KL Natzweiler. (In: *Hefte von Auschwitz*, No. 6, p. 75). Op 15 april '44 werden 884 zigeuners naar Buchenwald en 473 zigeunerinnen naar Ravensbrück gezonden. Op 24 mei '44 zijn 82 zigeuners in de leeftijd van 20-25 jaar op transport gesteld naar het KL Flossenbürg. In: *Hefte von Auschwitz*, No. 7, p. 88, 96). ³ Gegevens verstrekt door het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis.

NAWOORD

In tegenstelling tot de deportatie der Joden is de wegvoering der zigeuners tijdens de oorlog vrijwel geheel onopgemerkt gebleven. De actie verliep ook geruisloos omdat kleine groepjes opgepakt werden die bovendien meestal op afgelegen plaatsen aan de rand van stad of dorp woonden. Bovendien werden de mensen al zeer vroeg in de morgen van hun bed gelicht. Slechts zij, die in de directe omgeving van de zigeuners woonden, zullen op die 16e mei alleen een lege woonwagen gevonden hebben. Plaatselijke politie zou inlichtingen hebben kunnen geven, maar hoevelen zullen die hebben ingewonnen? De belangstelling voor dit 'volkje' was meestal toch niet zo groot geweest, misschien was zij tweeslachtig; zigeuners waren wel gezien, een 'gevraagd artikel' vanwege hun zgn. romantische zigeunermuziek, maar evenzeer gevreesd vanwege een 'diefachtige vingervlugheid', die hun aangeboren zou zijn. Zigeuners en sedentaire bevolking leefden naast elkaar en het wantrouwen was wederzijds zo groot, dat in het algemeen contacten werden vermeden. Voor zover men al met woonwagenbewoners in contact kwam, was men er bovendien wel aan gewend, dat het hun moeilijk werd gemaakt. Een door politie-agenten opgebrachte groep woonwagenbewoners trok voor de oorlog geen bijzondere aandacht of wekte nauwelijks enig protest. Voor velen waren ook alle woonwagenbewoners zigeuners. Zelfs op hoog ambtelijk niveau schijnt dit onderscheid niet tot de parate kennis te hebben behoord. In de marge van een concept-brief dd. 29 juli '44 van de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken aan de directeur-generaal van politie (betreffende een regeling tot ondersteuning van woonwagenbewoners) was de volgende kanttekening gemaakt: 'Inmiddels zijn nagenoeg alle woonwagenbewoners via Westerbork naar Polen afgevoerd.'

Overigens, ook in de illegale pers werd nauwelijks aandacht aan de vervolging der zigeuners geschonken. Wel was midden januari '44 in het illegale blad *Trouw* een klein berichtje verschenen in de rubriek 'U moet weten...', nl.:

'dat in den laatsten tijd zelfs woonwagen-bewoners niet meer met rust worden gelaten, dat ze hun wagens moeten verlaten en onderdak zoeken in schuren en kippenhokken en dat, wie er niet in slaagt, overgebracht wordt naar het kamp Westerbork.'¹

Meer accuraat was een mededeling in het tweede meinummer van datzelfde jaar van *Je Maintiendrai*. Daar stond in een soortgelijke rubriek 'Wist U':

'dat de politie alle Zigeuners naar Westerbork heeft gebracht...'²

Het heeft nog jaren na de bevrijding geduurd eer de grote moord op de zigeuners meer algemene bekendheid zou krijgen. Nog omstreeks 1955 was in geen enkele Nederlandse encyclopedie onder het begrip 'zigeuners' een woord te lezen over hun vervolging door de nazi's – in één ervan wel over de hun eigen 'geest van

---

¹ 2e jaargang, No. 1.   ² 4e jaargang (58), No. 18.

list en bedrog' en hun lage zedelijk peil.¹ Niet één Nederlander of Duitser ten slotte is, voorzover wij konden nagaan, wegens zijn aandeel aan de vernietiging van ongeveer tweehonderd zigeuners uit Nederland veroordeeld.

Degenen, die in Nederland direct bij de vervolging betrokken waren, hebben zich in het algemeen niet tegen de gang van zaken verzet. De Duitse politie-autoriteiten hebben zich beperkt tot het geven van niet altijd duidelijke opdrachten en de uitvoering daarvan vrijwel geheel aan de Nederlandse politie overgelaten. Dat deze ambtenaren de Duitse orders in het algemeen hebben uitgevoerd is evenmin verwonderlijk. Op maatregelen tegen woonwagenbewoners en 'asociale' werd, zo zagen wij in het voorgaande, al sinds lang door allerlei gezagsdragers aangedrongen en voor velen van de met de uitvoering belaste Nederlandse politie-agenten zal het aanhouden van woonwagenbewoners en zigeuners geen ongebruikelijk karwei zijn geweest. Uiteraard waren er ook politie-agenten die de Duitse order om de zigeuners op te pakken niet stipt hebben uitgevoerd. Wij wezen hier reeds op. Hoe groot het percentage zigeuners geweest is, dat op deze wijze aan deportatie kon ontkomen, weten wij niet, daar het aantal zigeuners, dat in mei '44 in Nederland was ons niet bekend is.²

De houding van de Nederlandse overheid ten aanzien van woonwagenbewoners en zigeuners is door de gebeurtenissen tijdens de bezetting niet wezenlijk veranderd. De samentrekking van de woonwagenbevolking werd niet als een wettelijk of moreel ongeoorloofde zaak gezien: niet tijdens de bezetting en evenmin daarna. Voorzover het de bezetting betreft, wijzen wij er op, dat op 22 juni '44, dus ongeveer een maand na de razzia, een besluit van de secretaris-generaal van Justitie, de NSB-er Schrieke, tot stand kwam, waarbij de bewoner van een woonwagen verplicht werd, zich op bevel van de gewestelijke politie-president naar een aan de woonwagenbewoner aangewezen vaste standplaats te begeven. Ook werd hem verboden de standplaats met een woonwagen te verlaten. Hiermee was aan een reeds bestaande praktijk een 'wettige' grondslag gegeven. De concentratie van de 'woonwagenbevolking' was, aldus Schrieke in een circulaire van 30 juni '44 aan de gewestelijke politie-presidenten, 'in een nieuw stadium gekomen.'

Drie maanden later werd aan dit 'nieuwe stadium' een einde gemaakt. Op 17 september '44 werd nl. vanwege de Nederlandse regering het Besluit Bezettingsmaatregelen van kracht. Hiermee verloor het Besluit van Schrieke van 22 juni '44 binnen het in september '44 bevrijde gebied zijn rechtsgeldigheid.³ In de plaats van het Besluit van 22 juni '44 kwam de Woonwagenverordening van de chef van

¹ Uit het artikel 'Zigeuners' in *De Katholieke Encyclopedie* (ed. 1955), get. v. Son. ² In 1938 waren er 12.000 woonwagenbewoners en omstreeks 1946 11.200. Hoeveel zigeuners hierbij waren, weten wij niet. In 1959 waren er ongeveer 500 zigeuners, zijnde 2½% van de woonwagenbevolking (zie Wernink, p. 55). Als men dit percentage als uitgangspunt zou nemen voor het ruw bepalen van het aantal zigeuners in 1940 (hetgeen zeer willekeurig is!) dan zouden er toentertijd (1944) ongeveer 300 zigeuners in ons land zijn geweest. ³ *Staatsblad* 1944, No. E33.

de staf Militair Gezag; deze verordening zou van 7 november '44 tot 2 juli '45 gelden.¹ Op grond van deze woonwagenverordening werd elke verplaatsing van woonwagens verboden, tenzij hiervoor vanwege het Militair Gezag toestemming was gegeven.² Met het vervallen van de Woonwagenverordening op 2 juli '45 vielen de woonwagenbewoners weer onder de voorschriften van de wet van 1918, hetgeen een grotere bewegingsvrijheid voor de woonwagenbewoners betekende.

Met de opheffing van het Besluit van 22 juni '44 was een aantal gemeentebesturen niet erg gelukkig. Dit blijkt uit klachten, die het ministerie van Binnenlandse Zaken bereikten – klachten waaruit geen enkele consideratie sprak met het lot, dat de woonwagenbewoners tijdens de bezetting getroffen had. De commissaris van de koningin in de provincie Overijssel ontving van een aantal gemeenten een gezamenlijk schrijven, waarin vanwege 'overlast van woonwagenbewoners' op meer rigoureuze bepalingen tegen hen werd aangedrongen. Hij bracht dit verzoek in januari '46 over aan het ministerie, waar de chef van de afdeling Openbare Orde en Veiligheid, mr. F.R. Mijnlief, deze kwestie in een nota onder de aandacht van minister dr. L.J.M. Beel bracht. Mijnlief stelde voor

'om de wet op de woonwagens aan te vullen met een bepaling dat de Commissaris der Koningin de gemeenten in zijn gewest kan aanwijzen, waar woonwagens in het geheel niet worden geduld'.³

Deze materie kwam ook ter sprake op een omstreeks 10 februari '46 gehouden vergadering van commissarissen der koningin. Daar werd de wens van de burgemeesters overgebracht om een wettelijke regeling te scheppen, die overeenkwam met het Woonwagenbesluit van 22 juni '44.

'De burgemeesters zouden het zeer toejuichen, indien wederom concentratie van woonwagens zou plaats vinden en de vrijheid van beweging van woonwagenbewoners werd beperkt'.⁴

Ongeveer een maand later maakte Mijnlief voor de minister een ontwerp tot wijziging van de Woonwagenwet van 1918 in de zin van het eerder door hem gemaakte, hierboven geciteerde voorstel. In de Memorie van Toelichting werd als doel van de wetswijziging onschreven: het scheppen van de mogelijkheid

'de woonwagenbevolking op bepaalde plaatsen te concentreren om daardoor het toezicht op deze in het algemeen asociale bevolkingsgroep eenvoudiger en doeltreffender te doen zijn'.⁵

Mr. J.M. Kan, hoofd van de afdeling Binnenlands Bestuur, ging met dit ontwerp niet accoord. Hij noemde het een lapmiddel en pleitte voor een verandering van

¹ Chef afdeling Openbare Orde en Veiligheid (afg. afd. O.O. en V.) aan BZ, 24 jan. 1946 – *Publicatieblad* No. 35, 2 juli 1945. ² Verordening No. 39 in het *Publicatieblad van het Militair Gezag*, No. 8, 10 nov. 1944. ³ Chef afd. O.O. en V. aan BZ, 24 jan. 1946. ⁴ SG van BZ aan chef afd. O.O. en V., 11 febr. 1946. ⁵ Concept chef afd. O.O. en V. aan Just., maart 1946.

het systeem en niet slechts gedeeltelijke verandering van de wet. Hij meende dat in het ontwerp een groot aantal problemen over het hoofd werd gezien. Hij vroeg zich af, of niet 'de gehele bemoeiing met de woonwagenkampen' naar de provinciale besturen moest worden overgeheveld. En hij achtte het bijvoorbeeld voor gemeenten een 'twijfelachtige eer' om 'als concentratiekamp' te worden aangewezen'. (De aanhalingstekens om het woord concentratiekamp zijn met de hand aangebracht, nadat het stuk al was getypt). Mijnlieff en Kan konden het met elkaar niet eens worden; het ontwerp bleef ongebruikt liggen.¹

Inmiddels bleef de ontevredenheid over de woonwagenbewoners voortduren. Zo kwam het onderwerp ook ter sprake tijdens een in februari '47 gehouden bespreking van Beel met de burgemeesters van de provincie Limburg. Toen hierbij het probleem van de 'a-sociale elementen' (door Beel gekenschetst als 'een van de vele problemen die om een oplossing schreeuwen') ter sprake kwam, vestigde de burgemeester van Sittard de aandacht

'op een speciaal soort van a-sociale elementen, nl. de woonwagenbewoners, die een ware plaag vormen voor de boerenbevolking. 'Hierbij valt op te merken', aldus de burgemeester, 'dat voor deze mensen geen kampverblijven behoeven te worden ingericht. Zij kunnen in hun woonwagens blijven wonen, maar dan op een centraal punt.'

Beel deed hierop de toezegging het woonwagenvraagstuk met zijn ambtgenoten te zullen bespreken.²

Ruim twee jaar later, in juni '49, stelde de minister van Justitie, mr. Th. R. J. Wijers, voor

'om de subcommissie van de Staatscommissie tot herziening van de Armenwet, welke het woonwagenprobleem thans in studie heeft, na het uitbrengen van haar rapport aan deze Staatscommissie, te verzoeken of zij haar werkzaamheden zou willen voortzetten – wellicht nadat zij enige aanvulling heeft ondergaan – door de gehele materie van een wijziging van de Wet op de Woonwagens en Woonsheden te bezien en terzake een voorstel tot wetswijziging te doen.'³

Mr. H. M. de Vries, voorzitter van de door de minister bedoelde subcommissie, waarvan n.b. ook L. A. van Doorn (zie hoofdstuk 7) lid was, deelde hierop mee, dat dit college het woonwagen-probleem in al zijn aspecten in studie had en dat ook een eventuele wijziging van de wet op de woonwagens en woonscheden in overweging zou worden genomen. De subcommissie was, aldus de Vries, reeds belangrijk met haar werk gevorderd en hoopte in september '49 haar rapport, vergezeld van voorstellen, waarbij in grote lijnen de wetswijzigingen zouden worden gegeven, bij de plenaire commissie in te dienen.⁴

¹ Chef Afd. B.B. aan chef afd. O.O. en V., 2 april 1946. ² Verslag van de vergadering van de minister van BZ met de burgemeesters der gemeenten in de provincie Limburg op 21 en 22 febr. 1947.

³ Just. aan BZ, 14 juni 1949. ⁴ De Vries aan BZ, 25 juni 1949.

De wetswijzigingen, die in dit rapport werden voorgesteld, toonden opvallende gelijkenis met het Besluit van 22 juni '44: afkondiging van een trekverbod en oprichting van streekkampen. Met de instelling van de commissie-de Vries was de eerste stap gezet op weg naar de Woonwagenwet van 1968.

De Woonwagenwet van 21 februari '68 knoopte aan bij maatregelen (en gesanc-tioneerd door het Besluit van 22 juni '44) zoals die tijdens de bezetting waren ont-staan. Dit is de reden waarom wij – zij het beknopt – enkele opmerkingen over de-zet wet en de wet van 1918 – zij gaf immers de eerste regelingen voor woonwagens en woonschepen – willen maken. Wij brengen dan in herinnering, dat laatstge-noemde wet een einde zou moeten gaan maken aan het opjagen van de woonwa-genbevolking. De gemeenten zouden niet meer de woonwagenbewoners binnen hun gemeente kunnen verbieden; wel zouden er standplaatsen worden aangewe-zen. Toch bleef de praktijk, dat men 'trachtte de zwervers zo snel mogelijk uit de gemeenten te lozen en bij de buurman binnen te loodsen.' (MW-90).

Ondanks de gunstige bepalingen van deze wet, bleef zij eerder gericht op de be-scherming van de sedentaire bevolking (90) dan op de maatschappelijke en cultu-rele belangen van de woonwagengroep. (90) Hierin zou de wet van 1968 verande-ring brengen. Volgens de considerans van deze wet was het hoofddoel: 'nieuwe regelen te stellen ter bevordering van het maatschappelijk welzijn van de woon-wagenbevolking.' Maar hiermee wordt bedoeld de aanpassing van de woonwa-genbewoners aan de gevestigde samenleving. (MvA, III, 21. Zorg etc.). Er moest 'een doelbewust beleid komen 'tot een aanpassing van de groep aan de sedentaire maatschappij...', 'een aanpassing die op haar beurt een overgang naar die samen-leving zou kunnen meebrengen.' (Toelichting bij art. 18, blz. 26) (MvA, a.v. p. 22). Kennelijk beschouwt de wet van 1968 'een aanpassing aan de gevestigde sa-menleving', 'een bevordering van het maatschappelijk welzijn van de woonwa-genbevolking.' Wij mogen hier opmerken, dat de wijze waarop de gevestigde sa-menleving de trekkende bevolking in het verleden heeft bejegend – opjagen en op-brengen naar modderige terreinen en nabij vuilnisbelten – voor de wetgever reden had kunnen zijn zich te matigen bij het te stellen doel – een doel dat toch niet vrij is van eenzijdigheid, hovaardij en superioriteitsgevoelens.

Dit wordt nog eens bevestigd door het feit (art. 10, lid 1 van de wet) dat het ver-boden is met een woonwagen standplaats te hebben buiten het kamp (in de wet 'centrum' genoemd). Alhoewel een trekverbod in de wet niet is opgenomen, is door genoemd artikel 10 het trekverbod een feit. Immers, alleen Burgemeester en Wethouders kunnen van dit verbod (met een woonwagen buiten het kamp stand-plaats hebben) ontheffing verlenen. Daarbij mag niet uit het oog worden verloren, dat deze bepaling – in feite deze gehele wet – alleen geldt voor één categorie der woonwagenbewoners, de categorie der zgn. reizigers, dat zijn de woonwagenbe-woners van origine, de 'echte' woonwagenbewoners. Voor hen alleen zijn de zgn. centra gemaakt, niet voor de reizende kermisexploitanten en wegwerkers en al die anderen die ambulante zijn en in een woonwagen moeten wonen, d.w.z. in een wa-

gen die voortdurend of nagenoeg voortdurend als woning wordt gebezigd en daartoe is bestemd (art. 1).

Niet alleen gevestigde maar ook nieuwe beroepsbeoefenaren uit deze groep kunnen een vergunning voor een woonwagen krijgen. Een dergelijk vergunningen-stelsel geldt niet voor de 'reiziger'. Hem wordt een vergunning verleend als hem, of zijn echtgenote, of één van degenen onder wier gezag zij gestaan hebben, eerder een vergunning tot het bewonen van een woonwagen was verleend. Voor de groep reizigers (waaronder ook de zigeuners te rekenen zijn) geldt met betrekking tot het vergunningenstelsel dus een afstammingsbeginsel. Het is overbodig erop te wijzen, dat de wetgever mede door deze bepaling de mogelijkheid geschaapt heeft, een speciale controle op deze categorie woonwagenbewoners uit te oefenen.

Het is in deze studie niet onze taak de wet van 1968 verder te behandelen. Wij wilden er slechts op wijzen, dat van een grotere vrijheid van beweging, in de zin van vrij trekken en een vrije plaatskeuze geen sprake is. In zoverre kan van een verbetering ten aanzien van de Duitse maatregelen niet gesproken worden. Het is o.i. ook niet de bedoeling van de wetgever geweest de zgn. reizigers hun eigen maatschappelijk welzijn, zoals zij dat zelf zouden kunnen interpreteren, te laten bepalen. Wij hebben hier reeds op gewezen, maar willen bij het afsluiten van deze studie nog eens aandacht vragen voor de Memorie van Antwoord, behorende bij de wet van 1968 waarin duidelijk wordt gesteld dat het uiteindelijke doel is tot een 'sedentaire behuizing' te komen. Daar moest men niet omheen draaien. De geest van de wet is, aldus de Memorie van Antwoord van 1968, 'dat men in vrijheid deze groep naar de sedentaire status wil brengen, niet geforceerd.' (MvA. E.K. 10 januari '68, p.2).

Niet geforceerd, maar 'in vrijheid', verlangend de kampen met hun ontoereikende hulpmiddelen te verlaten, zullen de kampbewoners naar de sedentaire maatschappij verhuizen. Daar aangekomen zullen zij, zo leert ons de praktijk bij het afsluiten van deze studie, noch door de ambtenaren, noch door de bevolking – uitgezonderd een klein deel dat met vooroordeel en discriminatie heeft afgerekend – met open armen worden ontvangen. In onze hedendaagse maatschappij zijn wij met betrekking tot de bijzondere categorie woonwagenbewoners qua wetgeving en mentaliteit niet veel verder gekomen dan datgene wat de Duitsers ons in het Besluit van juni '44 hebben nagelaten.

BIJLAGEN

- A. Gedeelte uit een rapport, samengesteld door mr. A. F. van Velsen, die, na een verblijf in verschillende kampen, in 1943 gedeporteerd werd naar het KL Auschwitz-Birkenau, waar hij als *Blockälteste* in het zgn. 'zigeunerkamp' werd geplaatst. (p. 142)
- B. Léo Cambier: *Rapport à M. Simon Wiesenthal de Vienne sur l'extermination de 4000 gitans en une seule nuit au KL Auschwitz-Birkenau. (20/21 août 1944)* (Paris 1967) (p. 151)
- C. Organisatie van de Nederlandse Politie vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog. (p. 157)
- D. Centralisatie van de Duitse politie i.v.m. de vervolging van zigeuners. (p. 160)
- E. Beknopt overzicht van tegen de zigeuners in Duitsland en Nederland genomen maatregelen sedert het begin van deze eeuw. (p. 161)

BIJLAGE A

Gedeelte uit een rapport, samengesteld door mr. A. F. van Velsen, die, na een verblijf in verschillende kampen, in 1943 gedeporteerd werd naar het KL Auschwitz-Birkenau, waar hij als *Blockältester* in het zgn. 'zigeunerkamp' werd geplaatst.

'....

Het Zigeuner-Lager.

Het typische is, dat men de zigeuners heel anders behandelde dan men tot nu toe de mensen gedaan had. Zij mochten alles behouden, kregen geen gevangenskleren, hun haar werd niet afgesneden, maar zij werden wel als gevangenen beschouwd. Ze werden binnengebracht met een groen papier, waarop de reden van de arrestatie stond, namelijk, dat zij 'auf Anordnung des höheren Reichsführers der SS und Polizei als Mischling zur Bekämpfung des Zigeuner Unwesens' werden ingeleverd.

Deze mensen werden wel ogenblikkelijk getatoueerd op dezelfde wijze als wij, alleen kregen zij een 'Z' ervoor, en begon hun nummering bij O. Daarbij kregen mannen en vrouwen een aparte nummering en dit heeft later tot verschillende vergissingen aanleiding gegeven op de appels, daar je de nummers op de armen niet altijd kon zien en dus niet wist of je met een man of met een vrouw te doen had.

Het typische was, dat hun kamp in het begin niet omgeven was door prikkeldraad en dus helemaal vrij stond. Er stonden alleen posten omheen en het gevolg was, dat op dagen, dat de mensen buiten het blok mochten komen, de kinderen daar ook gingen spelen en soms kilometers ver weg liepen. Hierbij vond ik het zo eigenaardig, dat de posten, die om het Lager heen stonden, niet durfden te schieten. Dit was een heel vreemde gewaarwording en dit bevel moest beslist van hogerhand gegeven zijn. Schieten deden die kerels nooit en om die kinderen binnen het kamp te houden, stonden ze dan te roepen: 'Hé, hé, 'Geh's weg, geh's weg'. Spoedig groeide het kamp aan en het ene transport zigeuners na het andere rolde binnen. De mensen kwamen uit Duitsland en uit Tsjecho-Slowakije. Ze hebben mij verteld, dat zij voor hun arrestatie op analoge wijze waren behandeld als de Joden. Zo kregen bijvoorbeeld de Zigeuners van Hamburg eerst een 'Reisesperre', waardoor zij Hamburg niet meer mochten verlaten. Later mochten zij niet meer in theaters, in parken enz. en weer een tijdje hierna werden ze in bepaalde bedrijven, zoals de visafslag, geconcentreerd. Ook kregen zij kleinere rantsoenen dan de Duitse bevolking en geleidelijk werd hun het vuur nader aan de schenen gelegd, wat tenslotte geleid heeft tot het transporteren naar concentratiekampen.

Die Zigeuners werden dus behandeld als de Joden en ook op dezelfde wijze geregistreerd. Zoals er in alle landen, van waaruit Joden werden gedeporteerd, een Joodse Raad was gevormd, die alle Joden registreerde, zo werden bij de Zigeuners de z.g. Zigeunerkoningen – een begrip dat nog uit hun primitieve levenswijze afkomstig was – aangewezen en deze mensen reisden heel Duitsland door om alle Zigeuners van hun stam op te zoeken: ze schreven hun namen op en gaven die aan de Duitsers. De Duitsers hebben met deze Zigeunerkoningen anders gehandeld dan met de Joodse Raad, want die bleef

hier tot het allerlaatste zitten, maar de zigeunkoningen waren de eersten, die in Birkenau aankwamen.

Eén van die stammen was de z.g. Romnysig, die zich Hongaarse Zigeuners noemden en ook als zodanig werden aangeduid. Ze hadden echter met de Hongaren niets gemeen, omdat ze geen Hongaars spraken en een dialect hadden, dat de Hongaren ook niet kenden. Ik vermoed dat zij oorspronkelijk uit Hongarije afkomstig waren en een eigen dialect hadden gevormd. Zij hadden allen uitgesproken Duitse namen als Schubert, Winter enz.

Wij, als politieke gevangenen, hebben eigenlijk altijd de indruk gehad, dat men zich bij de Gestapo en SS, die deze actie leidden, geen duidelijke mening gevormd had, wat men met deze mensen moest doen. Dit blijkt wel hieruit, dat hogere SS-officieren herhaaldelijk in het kamp kwamen en zich voorstellingen lieten geven, daar er veel Zigeuners waren, die tapdansten, muciseerden enz. Er werd dan ook al gauw een band opgericht, die later onder leiding kwam van Louis Bannet.

Zij werden alleen dus getatoueed, maar verder mochten ze alles behouden. Lagerälteste werd een zekere Tüm, een Duitse Aso, die later 'geplatzt' is met de een of andere goud- of diamantsmokkel. Hij is toen vervangen door de inmiddels uit Auschwitz gekomen Bruno Brodnéwitz, Häftling no. 1, die een zeer bevoorrechte positie bekleedde. Hij mocht zijn haren laten staan, kreeg SS-voeding, omdat hij zich in de ogen van de Duitsers ongelooflijk verdienstelijk had gemaakt bij de opbouw van het Stammlager Auschwitz I. Hij had bijna geen vrienden, omdat hij zo'n ongelooflijke bandiet was. Er was bepaald niemand, wiens vertrouwen hij had. Een van zijn zogenaamde vrienden was de Arbeitsdienstführer van het Stammlager, die echter gevlucht was. Dit was de reden, dat Brodnéwitz was afgelost, daar men hem ervan verdacht de hand in deze ontvluchting te hebben gehad. Hij heeft eerst een tijd in een bunker gezeten en is daarna naar het Zigeunerlager gegaan, omdat men uiteindelijk toch niet aannam, dat hij schuldig was. Ik voor mij ben hier ook stellig van overtuigd, want zou hij iets van die ontvluchtigspoging geweten hebben, dan had hij deze man vast aan de Duitsers verraden. Brodnéwitz meende in mij een gewillig werktuig te zien en benoemde mij daarop tot Lager capo. Ik was dus zo'n beetje Stellvertretend Lagerälteste en moest zo zorgen voor de gang van zaken in het kamp, voor het eten uitdelen, voor de questies van de waterleiding, enz. Ook was ik voor het uiterlijk van het kamp verantwoordelijk, dus het best te vergelijken met een directeur Openbare Werken.

Nu het kamp zo langzamerhand vol liep en door prikkeldraad omheind werd, kwam Palisch weer op de proppen, die Rapportführer was onder de Lagerführer Hoffmann van het B.I.-Lager.

Eén van de dingen waarop de SS nu al direct de aandacht wilde vestigen was, dat de politieke gevangenen, die in het kamp waren waar zowel mannen als vrouwen verbleven, geen enkele seksuele gemeenschap mochten hebben. Dit konden ze toch niet voorkomen in een kamp met 10.000 zigeuners en slechts 12 politieke gevangenen, want die hadden volop gelegenheid zich ergens te verstoppen. In het begin heeft men geweldig veel moeite gedaan om te proberen de politieke gevangenen te betrappen en lukte dit, dan ging je in de S.K. Later onder Schwarzhuber is deze controle verzwakt, omdat men wel zag, dat dit niet meer tegen te gaan was.

Wij, politieke gevangenen, werden in dit kamp gezet, omdat tenminste 98% van deze mensen analphabeet was en hun de leiding van het kamp niet toe te vertrouwen was. Daarbij was het kampleven hun ook vreemd en dus werden er, om deze massa enigszins te leiden, politieke gevangenen neergezet. Later werden daar ook vrouwen uit het vrouwenkamp, namelijk politieke Poolse vrouwen voor gebruikt, die naar het Zigeunerkamp werden overgebracht. De dames van de arbeidsdienst waren ook Poolse meisjes uit het Poolse kamp en deze zijn later ook overgekomen. Hierbij was Vera, een Letse, die Blockälteste van het vrouwenblok werd, nl. van Block 1, waarin speciaal de vrouwen, die in de keuken werkten, waren ondergebracht. Zo was er ook een Block uitsluitend door mannen bewoond, nl. Block 2. Er waren 2 keukens, waarvan er een met mannen en met vrouwen werkte en uit een oogpunt van hygiëne hield men deze mensen geheel apart. Zij kregen, omdat zij met het voedsel in aanraking kwamen, in deze Blocks ook een betere ligging. Al de andere Blocks van het kamp waren gemengd, in tegenstelling met het latere familielager van de Tsjechen, waar de mannen en vrouwen ieder aan een kant van het kamp lagen. U begrijpt, dat deze toestand ontzettend demoraliserend werkte,

vooral voor de jeugd, die alles wat de ouderen deden meemaakten en dat het daar een ontzettende rommel was. Dit kon toch ook niet uitblijven.

Hier stonden dezelfde barakken als in het mannenkamp en zij waren gemiddeld bewoond door 500 personen. De watertoevoer was er slecht, de voeding was natuurlijk ook niet prima en zo ontstonden in korte tijd alle mogelijke ziekten en een van de ziekten, die het kamp ontzettend teisterde, was scabies.

Het Zigeunerkamp kreeg een eigen Krankenbau, die oorspronkelijk bestond uit twee barakken, één voor mannen en één voor vrouwen, maar die later werd uitgebreid tot 6 barakken.

Ik was in die tijd nog steeds Lagercapo en er werd een reuzejacht ontketend op de politieke gevangenen, die probeerden sexuele gemeenschap te hebben.

Tüm was afgelost en er ontstond een intrige om Bruno Brodnéwitz weg te werken en in het kamp te krijgen, want dit baantje bood enorme voordelen, vooral omdat er in het Zigeunerkamp een betere voeding was, doordat er kindervoeding (boter en melk) werd verstrekt, waarvan natuurlijk enorm werd gestolen.

Brodnéwitz had gedacht, dat ik een geschikt werktuig voor hem zou zijn en probeerde mij over te halen Tüm, die in het mannenkamp werkte, te nekken. Ik weigerde dit, maar zei het niet openlijk. Hij had het in de gaten en kreeg toen de pik op mij en probeerde mij van mijn plaats te drukken, maar de enige mogelijkheid om mij weg te krijgen was te bewijzen, dat ik geslachtsgemeenschap had met die Zigeunervrouwen. Dit is hem natuurlijk niet gelukt, ook al, omdat hij het zelf veel te druk had met een vrouw en hij had er wel voor gezorgd dat dit een Duitse was. Op een keer, toen ik met een Duitse vrouw van de Krankenbau over straat liep en wij samen een beetje liepen te lachen, kwam ik Brodnéwitz tegen, die een fiets had gekregen om door het kamp te gaan en die mij toeriep dat ik, als verdomde Hollander, met mijn vingers van Duitse vrouwen af moest blijven. Maar hij kon mij verder toch niets maken.

Op een gegeven moment platzte hij en wel, nadat Palisch was verdwenen. Palisch werd na die tijd in de bunker opgesloten door de Gestapo, omdat hij gemeenschap had gehad met die Vera en voor hem in de plaats kwam de Rapportführer Plagge. Palisch schijnt wegens dit geval twaalf jaar Festung te hebben gekregen, dat heeft men mij tenminste verteld.

Plagge kwam dus in zijn plaats en trad al heel spoedig in zijn voetsporen, iets wat ook heel moeilijk uit kon blijven. Bruno Brodnéwitz platzte dus een tijdje daarna, werd ook afgelast en verdween in de bunker. Hij schijnt er zich echter uit te hebben kunnen redden, want enkele weken daarna kwam hij weer in het Zigeunerkamp en was zelfs al weer in een mooi uniform gekleed. Hij is toen naar Gleiwitz gegaan, ik meen om daar Lagerälteste te worden.

Ik was ondertussen afgelost als Lagercapo en Blockälteste geworden en Herman Dimanski was in mijn plaats gekomen en meteen Lagerälteste geworden.

In die tijd begon de typhus in het Zigeunerkamp slachtoffers te eisen en ook kwamen er steeds meer gevallen van schurft voor die opgenomen moesten worden, waardoor de Krankenbau weer enigszins uitgebreid werd.

In de voedingstoestand was verbetering gekomen, doordat men melk, roomboter en worst voor kinderen ging aanvoeren en men hun in plaats van soep aardappelpuree ging geven. Er kwam zelfs witbrood en de leeftijdsgroepen van nul tot één, één tot drie, drie tot zes, zes tot veertien en veertien en ouder kregen elk een bepaalde distributieregeling. U begrijpt wat voor moeilijkheden dit voor de Blockältesten met zich meebracht. Dit alles duidde erop, dat men het niet direct had voorzien op vernietiging van de Zigeuners.

Ondertussen kwamen die Zigeuners ten laste van de staat, omdat zij geen werk verrichtten en men heeft daarom geprobeerd hen in commando's te laten uitrukken, maar het enige wat ze deden was een beetje planeren, verder niets. De toestand werd hoe langer hoe erger, tenminste op hygiënisch gebied en het Lager verluide helemaal. Nadat die Zigeuners eerst op die kale britsen hadden gelegen, kregen ze dekens, nl. die oude dekens met franje, die meekwamen met de Griekse transporten en dit werkte de verluizing nog meer in de hand. Omdat deze toestand onhoudbaar was, is men ertoe overgegaan deze mensen te ontluisen en hoewel er in het F-Lager een grote sauna stond, bouwde men achteraan in het

Zigeunerlager een geheel nieuwe sauna. Men heeft hierin een 'Entlausungsanstalt' gemaakt en Horst Jonas kwam daar als enige Jood in te zitten als elektriciën.

Omstreeks die tijd zijn er ook Joodse doktoren gekomen in de Krankenbau. Men heeft toen onder leiding van de doktoren van het kamp en speciaal van Hauptsturmführer dr. H. J. Mengerle (bedoeld is Mengele, S.) drager IJzeren Kruis eerste klasse, die onderzoeken deed op het gebied van tweelingen, het hele Lager ontluid en zodoende werd de toestand enigszins draaglijker.

Nu kwam er weer een nieuwe eigenaardige bepaling in het Zigeunerkamp: alle tweelingen moesten gespaard worden. Wij moesten de tweelingen optrommelen en daarna werden zij eventueel met hun vader of moeder onderzocht en dit werk werd in handen gelegd van de Joodse doktoren, omdat Mengerle de Poolse doktoren, die er al eerder waren gekomen, blijkbaar niet vertrouwde. Die kinderen kregen een goede behandeling. Zij moesten de beste ligging hebben en kregen extra voeding. Ook had Mengerle bij voorbeeld een assistente bij zich, een Poolse tekenares uit het vrouwenkamp, die al die mensen moest uittekenen. Die tweelingen werden zeer uitgebreid onderzocht en letterlijk alles werd nagetekend en men kan wel zeggen, dat zij een zeer bijzondere plaats in het kamp gingen innemen. Mengerle maakte zich bij de kinderen zeer geliefd. Hij praatte wel met hen en het is zelfs voorgekomen, dat zij, als hij aankwam, de straat op stormden en riepen: 'Ha, daar is oom Mengerle'; dan stopte hij met z'n auto en gaf hun chocolade en snoepjes.

Inmiddels is Plagge ook geplazt met een vrouwengeschiedenis; hij moest dus ook worden afgelost en in zijn plaats kwam de Scharführer Bonigut, een Volksduitsler uit Servië. Schwarzhuber was in die tijd weer Lagercommandant.

Het mannenkamp was inmiddels verhuisd van het B-I-B-Lager naar het B-II-D-Lager en ook de Krankenbau in het B-II-F-Lager was in gebruik genomen, zodat in de B-II-Abschnitt alleen het A-, B- en C-Lager nog leeg stonden. Toen is men er in het Zigeunerlager toe overgegaan een speciale Krankenbau in te richten onder leiding van Mengerle. Er werd een Entlausungsanstalt gemaakt en dit is een heel pijnlijke geschiedenis geworden. De mensen werden daar namelijk in het bad gedaan in de een of andere bijtende vloeistof en vergingen dan van de pijn. Zij werden zo op kannibalistische wijze van hun schurft afgeholpen. De sterfte steeg, vooral onder de babies. Daarbij kwam, dat er veel vrouwen zwanger het kamp waren binnengekomen en er dus voortdurend kinderen werden geboren. Ook nadat men al langer dan 9 maanden in het kamp was, gingen deze geboortes door en juist onder deze kinderen was de sterfte enorm groot.

Een van de ziektes, die door vitaminegebrek ontstond, was noma en deze is onder leiding van professor Eppstein, die daarvoor een apart kamertje kreeg toegewezen, bestreden. Wij merkten hier alleen maar van dat hij de beschikking kreeg over rauwe groenten, die uit de keuken werd aangevoerd en het is wel typisch, dat deze noma inderdaad is gaan afnemen. Ik heb een geval gezien van noma bij een jongetje, wiens hele rechterwang was weggevreten, zijn kaak lag helemaal open. Het was een vreselijke ziekte. Onder die Joodse doktoren bevond zich een vrouwenarts-chirurg. Hugo Heller, die ontzettend lang was vrij gebleven. Hij was een Duitse Jood. Een jonge Poolse dokter was speciaal voor de bevallingen aangewezen en hij bevond zich altijd in het hok waar de vrouwen bevallen moesten.

Ik heb in het Zigeunerkamp ook Irma Greese ontmoet, een heel knappe vrouw, die de ergste wreedheden heeft uitgehaald. Zo herinnerde ik mij het geval van een vrouw, die bevallen moest, van wie zij de benen in opgetrokken houding met dik touw heeft laten vastbinden, met als gevolg, dat deze vrouw natuurlijk in het kraambed is overleden. De Rapportführers wisselden elkaar nogal eens af en ik noem hierbij onder meer de naam van Bug, die later commandant is geworden van Crematorium III. Deze man heeft geprobeerd mij te ronselen voor de SS Standard-Westland.

De Lagerälteste van de Krankenbau in het Zigeunerkamp was dokter Riem, die ook voor de illegale actie in de bunker gezeten moet hebben.

Op een gegeven moment is er in het Zigeunerkamp een vreselijke rel ontstaan, doordat er een foto-graaf kwam, die van diverse uitgesproken Zigeunertronies foto's wilde maken, wat hem ook werd toegestaan. Die foto's schijnen later gepubliceerd te zijn óf in Duitsland óf zelfs in het buitenland, dat weet ik niet precies, maar een feit is, dat de Hauptsturmführer Mengerle daar enorm kwaad over is geweest, daar hij een stevige uitbrander uit Berlijn hierover gehad moet hebben.

Het is hier ook op zijn plaats te wijzen op de constante strijd, die geleverd werd tussen de dokter van de SS, die het toezicht had op de gezondheidstoestand en de Lagerführer. Zij hadden voortdurend ruzie en dit is een belangrijke tegenstelling, want de een probeerde de patiënten in de Krankenbau nog enigszins op peil te brengen, terwijl de ander zich niets van deze mensen aantrok. Ze zaten elkaar voortdurend in de haren en een sprekend voorbeeld hiervan is wel het feit, dat ten slotte in de Krankenbau van het Zigeunerkamp de Hauptsturmführer Mengerle heeft doorgedreven, dat er een speciale Lagerälteste-Krankenbau werd benoemd. Dit was zeer eigenaardig, omdat er al een Krankenbau met een Lagerälteste in het F-Lager was. De Lagerälteste Krankenbau in het F-Lager werd eerst een Oostenrijker, Otto Benjamin, een vreselijke schoft. Deze man probeerde door middel van intriges en dergelijke zijn Krankenbau zo goed mogelijk te doen schijnen om daarmee een goed nummer te maken tegenover Mengerle en zo hoe langer hoe meer macht te krijgen. Men is toen begonnen – ook door intriges – deze vent opzij te zetten en dit is ten slotte gelukt. Men is er namelijk in geslaagd om aanwijzingen te verzamelen, die deze man in de bunker zouden brengen en op dat moment heeft Mengerle hem persoonlijk meegenomen en hem doen opnemen in de Krankenbau I in Auschwitz om hem op die manier uit handen van de Gestapo te houden.

In deze tijd heeft men een tweede Schutzhaftlagerführer ingevoerd, namelijk Jochem, een Oberscharführer, die naar de SS-Führer-Schule zou gaan. Jochem stond dus onder Schwarzhuber. Dit hadden ze speciaal gedaan, omdat de Schutzhaftlagerführer van het B-II-Lager voor een te grote taak kwam te staan. Het B-II-Lager had zich namelijk enorm uitgebreid en bestond uit:

het A-Lager – Quarantainekamp

het B-Lager – familiekamp

het C-Lager – werkkamp en weverij

het D-Lager – mannenkamp

het E-lager – Zigeunerkamp,

terwijl in het F-lager de Krankenbau was ondergebracht, hoewel die niet onder de verantwoordelijkheid van de Schutzhaftlagerführer viel. Dit was natuurlijk te veel voor één man, omdat er verschillende controles moesten plaatsvinden en daarom heeft men zijn verantwoordelijkheid gedeeltelijk overgedragen aan de Schutzhaftlagerführer II. Die Jochem kwam verscheidene malen in het kamp en daar was onder anderen een zekere Wanda, een Zigeunerin, die wegens oplichterij – zij had zich namelijk uitgegeven voor een gravin, terwijl zij het helemaal niet was – in de gevangenis terecht was gekomen en toen door die actie tegen de Zigeuners was ontslagen en naar het concentratiekamp overgebracht. Zij had een eigen kamertje, alle mogelijke artikelen om zich op te maken, als lippenstift en wat dies meer zij en leidde een betrekkelijk plezierig leven. Het was een grote, niet onaardige vrouw en bij haar ging Jochem regelmatig op bezoek. Die verhouding werd steeds intiemer en intiemer en Wanda regeerde eigenlijk het hele kamp door de invloed, die zij op Jochem had. Wanneer iemand haar ook bepaald onsympathiek was, moest die man erg uitkijken, want anders was hij niet lang meer zeker van zijn leven. Tijdens een toespraak van de Rapportführer, waarbij wij altijd allerlei opmerkingen te horen kregen, heb ik een stunt uitgehaald, door zoals wij bij de marine zeggen, op mijn strot te gaan staan en heb tegen de Rapportführer gezegd, dat het toch eigenlijk schandelijk was, dat zulke wijven als Wanda zo'n grote invloed hadden en dat daar maar eens een eind aan moest komen. Dit was eigenlijk een visje, dat ik uitwierp om eens te kijken hoe hij erop zou reageren en ik ben er ook helemaal niet kwaad om aangekeken. Wanda kon mij niet goed zetten, maar kon mij toch ook niets maken, omdat ik wel uitkeek, dat ze me niet kon grijpen op het drinken van jenever of iets dergelijks, ik was altijd reuze voorzichtig.

Die Jochem is uiteindelijk afgelost, ook in verband met deze kwestie. Hij is weggegaan nog voordat het Zigeunerkamp vernietigd werd en terechtgekomen in Warschau. Naderhand hebben SS-lieden, die met lui uit die compagnie hebben gecorrespondeerd, mij verteld, dat hij bij het vernemen van de liquidatie van het Zigeunerkamp zelfmoord heeft gepleegd.

Ik haal dit aan om de viezigheid nog duidelijker aan te tonen, en om te laten zien, dat dergelijke motieven bij de SS ook nog een grote rol speelden. Dit is een van de gevallen, waarvan ik het zeker weet, maar Palisch en Plugge zijn om dezelfde reden verdwenen. Eén van de uitwassen, die hiervan het gevolg was, is geweest een moord op een Zigeuner. In het E-Lager waren namelijk twee zusjes, waarvan

één een bepaald liederlijk leven leidde en zich daardoor brood enz. bezorgde. Die SS-ers waren meest Polen, die door de Duitsers daar waren neergezet, omdat zij de taal beheersten, speciaal de Slavische talen. Eén van die SS-ers ging geregeld op bezoek bij dat meisje en kwam ook op Kerst- of op Oudejaarsavond 1943, dat weet ik niet zeker, met dit doel in het kamp. Hij ging naar de barak, maar zag haar niet. Toen kreeg hij het vermoeden, dat zij bij een Zigeuner, die daar Blockälteste was, zou zijn en ging daarheen. Bij het openen van de deur zag hij haar met die vent in bed; hij keek alleen maar, deed de deur weer dicht, ging naar buiten, nam zijn pistool en schoot zo door de wand heen naar binnen. Ik heb gehoord, dat die kerel dronken was, maar hij heeft het meisje precies in haar hoofd getroffen en hoewel zij direct vervoerd is naar de Krankenbau in het F-Lager en geopereerd, is zij toch na 3 of 4 dagen overleden.

Nu komt de grote rivaliteit ter sprake, want Otto, de Lagerälteste van de Krankenbau, zag hierdoor zijn kans schoon. Herman Dimanski had namelijk deze schietpartij op een afstand gezien en Otto heeft hierover een geheim rapport opgemaakt, waarin hij verklaarde, dat het onmogelijk was, dat die SS-er door de gladheid gevallen was, waarbij zijn pistool was afgegaan, zoals men deze historie had willen draaien. Hij heeft aangetoond dat het inderdaad moedwil was geweest en deze bewering gestaafd met opmetingen, die hij bij die barak had verricht. Hij speelde zo'n beetje als detective. Er is hier een hele kwestie uit gevolgd, wat er ten slotte toe geleid heeft, dat Otto verdwijnen moest. Al die SS-ers zaten nl. tot hun nek in de smurrie en verdedigden elkaar door dik en dun, met andere woorden, Jochem verdedigde deze vent en men begon toen, aangezet door Wanda, het leven van deze Lagerälteste zuur te maken, met het gevolg, dat hij er ten slotte uitgezet is. Deze man dacht echter dat hij de doktoren achter zich had en ging daarom rustig door met zijn oppositie, tot hij ten slotte met een zenuwinstorting moest verdwijnen. Zij hebben die Jochem nog wat willen maken, want ze zeiden dat Otto had doorgeslagen. Dat was een hele roddelkwestie van de Lagerführer tegen de Krankenbau. Die Otto had altijd miljoenen objecten in zijn hoofd.

Het was ook in deze tijd, dat ik contact kreeg met de nog zeer povere illegale beweging onder de gevangenen in het kamp zelf, een contact, dat ik voornamelijk legde door middel van Herman Dimanski en Horst Jonas. Ik duid dit hier alleen maar even aan om er later op terug te komen, want deze geschiedenis weeft zich door het hele kampleven heen.

Er waren in die tussentijd ook Hongaarse Joden in het kamp gekomen en de bevolking van het Zigeunerlager was dermate uitgedund, dat er nog slechts ongeveer 6000 mensen over waren. Deze werden aan de ene kant van het Lager ondergebracht en de Hongaren aan de andere kant, nl. in de barakken, die tegen het D-Lager aan lagen. Voor deze Hongaarse toegangen werd een aparte Lagerälteste benoemd, een B.V.-er.

De hele historie van het Zigeunerkamp is een ingewikkeld systeem geweest van intriges, die zich daar hebben afgespeeld. Deze zijn ten slotte terug te voeren tot een poging van die Rijksduitse B.V.-er om Herman Dimanski als Lagerälteste ten val te brengen, waarbij hij zich van de hulp van enkele Zigeuners had verzekerd. Dit paste natuurlijk geheel in de kraam van de SS. Diezelfde vent is later bij de bevrijding in Ebensee door ons vermoord. Die Zigeuners intrigeerden tegen Herman Dimanski en zijn groep om hen weg te krijgen.

Dan is er nog het geval Broad. Broad zat in het Stadsgebäude, op de Politische Abteilung en toen het Zigeunerkamp was geïnstalleerd is een deel van de Politische Abteilung daarheen verhuisd. Deze werd gevestigd in de Blockführerstube van het Zigeunerkamp. Dit was een praktische zet omdat dit Lager vol zat met rijkdommen. Die mensen hadden immers al hun goud en sieraden mogen behouden. Er ontstond hierdoor een enorme 'Schiebung' en de zwarte handel bloeide. Het ging zover, dat Broad, die daar met Lachmann zat, zijn hele aandacht, in verband met deze zwarte handel, op het Zigeunerkamp ging richten. Dit komt overeen met hetgeen Jenny Spritzer hierover in haar boek schrijft.

Broad mocht mij, omdat ik officier was en hij meende zich nogal eens in het Engels met mij te kunnen onderhouden. Hij praatte dan meestal zoveel, dat ik met het doen en laten van die Broad vrij goed op de hoogte was. Hij trad ook op als mentor van de Zigeunerkapel, die onder leiding van Louis Pannet oefende, wat voor mij niet ongunstig was, want ik kreeg daardoor sigaretten.

Op zekere avond was er een groot drankfeest in het kamp. De jenever kwam uit Krakau, waar een

grote spiritusfabriek was en via de civiele arbeiders konden wij flessen van een halve en een hele liter krijgen. Er was die bewuste avond zwaar gedronken in Block 27 en daarbij waren diverse Blockältesten tegenwoordig, o.a. Herman Dimanski, die mij 's nachts om één uur ook uit bed trommelde. Van tevoren hadden zij al zwaar gepimpeld en daarbij was de Rapportschreiber Frankiewisz geweest. In het kamp bevonden zich op dit moment echter ook twee Blockführer, die bij twee vrouwen in Block 27 waren. Eén van de vrouwen was de zuster van het doodgeschoten meisje, die rustig op dezelfde voet doorging en dan was er nog een vrouw, die weduwe was en wier broer, naar ik meen, ridderkruisdrager was, in ieder geval een hoge onderscheiding droeg. Als familielid van een Oostfrontstrijder had deze vrouw in het kamp een speciale behandeling. Broad nu loerde steeds op SS-lui, die in het Zigeuner-kamp contact hadden met vrouwen en dit was de tweede reden, waarom de Politische Abteilung zijn zetel had in het E-Lager. Zo kon zij immers controleren wanneer de Blockführer 's avonds na Sperrtijd het kamp binnengingen.

Wat er nu precies gebeurd is, weet ik niet, maar vast staat wel – dat heb ik zelf gezien – dat Frankiewisz half dronken heeft gezegd: 'Ik moet nog naar Broad toe' en inderdaad naar voren is gelopen naar de Blockführer en Broad heeft gehaald. Zij zijn toen samen het kamp binnengekomen. Enige ogenblikken hiervoor was Herman Dimanski bij mij gekomen, want ik was inmiddels naar bed gegaan en zei: 'Pas op, Anton, er is vuiligheid aan de lucht. Kom mee, want wij platzen direct allemaal.' Ik denk dat ik mee moest komen, omdat hij zich wilde voorzien van een persoon, die nog niet in opspraak was geweest, voor het geval hij midden in de nacht Broad tegen mocht komen. Wij gingen naar Block 27 en waarschuwden die twee Blockführer, dat zij weg moesten gaan, omdat Broad op komst was. Zij hadden zich echter uitgetrokken en lagen bij die vrouwen in bed, waarbij ze ook hun pistool hadden afgelegd. Als SS-ers in een concentratiekamp dit doen, betekent dat gewoon zelfmoord. Dat was een van de ergste vergrijpen, die in een concentratiekamp mogelijk waren. De pistolen lagen daar op een stoel en die lui waren half in de lorem en wilden er niet uit. Wij dachten: 'Nu vliegt de hele boel zeker de lucht in' en hadden nog het besef om te zeggen: 'Doe dan de deur dicht en laat niemand binnen.' Een ogenblik later kwam Broad eraan met de dronken Frankiewisz en samen liepen ze het eerst naar de Stube van de Blockälteste, waar ze licht zagen branden en waar Herman Dimanski en ik ons bevonden. Het was ongeveer twee uur 's nachts. Broad vroeg wat wij er deden en ik antwoordde hem, dat wij gewoon een praatje zaten te maken. 'Op zo'n laat uur?' 'Ja, want ik heb Lagercontrole en hij loopt een eindje met mij mee.' Dit verhaal klopte, want er werd steeds een Blockälteste aangewezen, die het Lager moest controleren. Daarop vroeg hij: 'Wie zijn er aan de overkant in dat kamertje?' Wij zeiden, dat wij dat niet wisten, want het was erg moeilijk als de SS ruzie met elkaar kregen, partij te kiezen. Nam je de partij op van de Politische, dan greep de Blockführer je, koos je de partij van de Blockführer, dan werd je gegrepen door de SS en kwam je in de bunker. Wij zeiden dus, dat wij het niet wisten. Broad ging naar de deur toe, rammelde eraan, maar kreeg geen gehoor: Die lui hielden zich volkomen stil. Hij rammelde nog maar een keer en ondertussen had hij zijn pistool uit zijn zak gehaald en hield zijn vinger al aan de trekker. Wij dachten: 'Dit wordt een knokpartijtje, dat niet mooi meer is, want die SS laat zich zomaar niet 'erwischen'. Er gebeurde evenwel niets. Broad werd waarschijnlijk bang voor een vuurgevecht en ging met Frankiewisz weg. Daarna hebben wij de deur opengemaakt, wat heel makkelijk ging, want het raampje stond open en wij brulden: 'En nou eruit!' 'Wij gaan niet.' 'Als jullie niet gaan, schieten wij jullie met je eigen pistool neer.' Wij durfden dat toen te zeggen. Ze zijn inderdaad gegaan en door Broad niet gegrepen.

Broad begreep, dat het Lager samenspande en heeft geprobeerd dit te ontdekken. Nu hadden zij het grote voordeel, dat er in dit jenevercomplot ook een zekere Buchdamm zat, de Capo Aufnahmeschreiber, een man, die als Pool uit de Oekraïne kwam en in het kamp alleen maar op de Polen schold, omdat hij van de zogenaamde 'Oekraïense vrijheidsbeweging' was. Waarschijnlijk is dit een stunt geweest om uit het Lager te komen, maar aan de andere kant was hij wel zo slim om zich niet te melden voor het 'Vrijwilligerslegioen Oekraïne'. Waarschijnlijk heeft deze man Broad ook gedeeltelijk kunnen bepraten. Broad kreeg natuurlijk ook wel het een en ander, hoewel hij mij de minst omkoopbare scheen van het hele stel.

Ik haal dit geval van Frankiewisz aan, om te tonen wat voor verhoudingen er onder de SS heersten.

Later is hij meegegaan met het Eisenbahnkommando, dat naar Duitsland ging en waarbij een heel stel Polen met lage nummers was. Hij schijnt daar ook weer jenever te pakken gekregen te hebben en is toen door een passerende trein doodgereden.

Nu kwam er nog een kwestie bij, nl. de positie van Herman Dimanski tegenover Boger, die zo'n beetje onderchef van de Politische Abteilung was. Die Boger was een speciale vriend van Herman Dimanski, omdat zij samen gezeten hadden in de Prinz Albrechtstrasse in Berlijn, waar Herman Dimanski zat als Rotspanienkämpfer en waar Boger was gekomen, nadat men hem zijn rang ontnomen had. Hij stond namelijk bekend als de 'Henker' van Osterlenke, een stad bij Warschau, waar hij zich buitengewoon verdienstelijk schijnt te hebben gemaakt, maar ook een vuile bak uitgehaald moet hebben. Die twee kenden elkaar zodoende en noemden elkaar ook bij de voornaam. Het is van Boger geweest, dat wij de eerste aanzegging gekregen hebben, dat het Zigeunerkamp vergast zou worden. Herman Dimanski zat in die tijd nl. juist met het geval van die Rudi, de Lagerälteste van de Hongaarse Joden. Zij hadden nl. gezegd, dat hij geld had verstopt en door verraad van de Stubendienst wisten zij een bus te vinden met 200 Reichsmark. De hele zaak werd op de Schreibstube door Broad verhoord; tegelijkertijd was er in de Blockführerstube van het D-Lager een intiem feestje, waarbij Schwarzhuber, Polatcek, de Rapportführer van het mannenkamp en ook Boger aanwezig waren.

Boger is er zich waarschijnlijk die avond bewust van geworden, dat er ook nog een Zigeunerkamp was met mensen, die tapdansen en liedjes zingen konden en zodoende werden er mensen gehaald om voordrachten te houden voor de heren. Hiertoe kwam Boger even op zijn motor aangereiden en Herman ging onmiddellijk naar hem toe, vertelde zijn moeilijkheden en vroeg hem, wat hij doen moest. Boger zei daarop: 'Herman, zorg dat je hier weg komt. Der Grund wird heiss!' Dit had voor ons, die al een paar jaar zaten, de betekenis: 'Er gebeurt hier vandaag of morgen wat.' Boger had contact met alle leiders van de Politische Abteilung en wist dus alles.

Men had in het Zigeunerkamp ook een cantine ingericht, nl. achter in Block 2 en dit was een dependance van de cantine van het Stammlager Auschwitz. Men had dit speciaal gedaan om de zwarte handel tegen te gaan en te proberen die Zigeuners hun geld in de cantine te laten uitgeven, zodat het op die manier niet naar de andere gevangenen ging, die er zwarte handel mee konden drijven. Die omslachtige methode moest men wel toepassen, omdat men van Duitse zijde inzag, dat het onverstandig was geweest de Zigeuners hun geld en goud niet direct te laten inleveren. Het had geen zin deze mensen hier nu nog toe te dwingen, want zij kenden het kampeven veel te goed en zouden, als zij van deze inlevering de lucht kregen, hun bezittingen wel zo verstoppert, dat zij nooit gevonden zouden worden.

In die cantine werden verkocht: Franse sigaretten, merk Gauloise, bietensla, zure bommen, limonadesap, W.C.-papier, tandpasta, mineraalwater en nog diverse andere dingen en wel tegen een behoorlijke overprijs. Het gevolg was, dat de cantine enorme winsten maakte, die uiteindelijk de zakken van de diverse SS-mensen konden spekken, omdat zij hieruit natuurlijk alleen maar stalen.

De cantine werd geleid door twee Polen, die tenslotte 'hoch' zijn gegaan (geplatst zijn), met een zogenaamd geval van een ontvluchttingspoging, waarbij ze door een SS-man zouden zijn verraden. Ze werden naar de bunker gebracht en hier bleek wel het grote voordeel van het in connectie komen met de SS op het gebied van zwarte markt. Ik ben er namelijk zelf bij geweest, toen men het hele geval heeft onderzocht en men onder andere een bus vond, die helemaal vol zat met diamanten. Die lui hebben alleen maar twee maanden S.K. gekregen; zij konden nl. niet aan de galg, want Broad en al die anderen zaten veel te veel bij hen in de knoei en waren veel te bang dat zij anders zouden gaan praten. U moet niet vergeten, dat veel van deze SS-lui, vanuit Duits standpunt bekeken, niet te vergelijken waren met de fanatieke lui van de SS-Standarte 'Adolf Hitler'. Zij werden eigenlijk zo'n beetje als het uitvaagsel beschouwd.

Het Zigeunerkamp is dus tenslotte geliquideerd, nadat men eerst in het begin van 1944 enkele transporten naar Duitsland had gestuurd voor de Arbeitseinsatz. Daarna heeft men de rest van het kamp vergast, als ik mij goed herinner op 26 of 28 mei 1944. Vóór deze vergassing heeft men de Scharführer Bonigut nog afgelost, omdat hij voor dit werk minder geschikt was en vervangen door de Scharführer Buntrock, die reeds een groot aandeel had gehad in de vergassing van het Joden-familielager, waar hij destijds ook Rapportführer was geweest.

Herman Dimanski, Hans Koch en ik werden een paar dagen voor de vergassing afgelost in het Zigeunerkamp en wij werden bij de Politische Abteilung geroepen, omdat wij verdacht werden van goudsmokkel en plannen zouden hebben beraamd om de Scharführer Bonigut uit de weg te ruimen. Dat deze beschuldiging door de SS ook niet au serieux genomen is, blijkt wel uit het feit, dat wij met behoud van onze functies overgeplaatst zijn naar een ander kamp. Het is dus kennelijk een voorwendsel geweest om ons vóór de liquidatie uit het kamp weg te krijgen.

Bij de liquidatie zijn ongeveer vierduizend Zigeuners vergast en daarna is het kamp geheel in beslag genomen door de Hongaarse Joden en werd het uitsluitend mannenkamp.

De vergassing speelde zich op normale wijze af: nl. door het gehele gebied Lager- en Blocksperre te geven en het kamp zelf onder dubbele bewaking te stellen. Daarna kwamen de trucks het kamp binnenrijden en werden de mensen hier op geladen. Zij zijn vergast in Crematorium I.

Vermeldenswaard is hierbij het volgende geval. Dit betreft namelijk die tweelingen van Mengerle. Welke reden er toe geleid heeft, weet ik niet, maar het is een kwestie, die zich afgespeeld heeft tussen Mengerle en de Poolse doktoren. Mengerle heeft vlak voor of direct na de liquidatie de Poolse doktoren een papier doen overhandigen, dat zij moesten tekenen. De inhoud hiervan kwam erop neer, dat zij er aan schuldig waren, dat er zoveel duizenden doden waren gevallen, omdat zij proviand hadden gestolen en de mensen een slechte medische behandeling hadden gegeven. Deze doktoren schijnen dit geweigerd te hebben en zijn daarop naar de S.K. vervoerd. Ik weet natuurlijk niet zeker of dit waar is, want ik heb er geen officiële bewijzen van en heb dit ook zelf niet meegemaakt. Dit is een kwestie geweest tussen de Poolse doktoren en Mengerle en de Joodse doktoren zijn er onbegrijpelijkwijze bij gespaard. Wel moet Mengerle het volgende grapje uitgehaald hebben. De tweelingen werden niet meer vergast, maar schijnbaar apart gehouden. Ook hierop durf ik geen eed te doen. Ik heb echter gehoord, dat die kinderen om Mengerle geroepen hebben. Zij wisten namelijk wat er gebeuren ging, omdat de ouderen dit vertelden. Zij zijn gaan schreeuwen en hebben een enorm kabaal gemaakt. Mengerle heeft toen de kinderen eruit gehaald en gezegd, dat zij niet vergast, maar naar het vrouwenkamp overgebracht zouden worden. Nu beweert men, dat deze kinderen wel vermoord zijn, niet in Crematorium I, maar in Crematorium IV en dat zij daar óf door Mengerle persoonlijk óf door een van zijn helpers zijn doodgeschoten. Na het vermoorden van de kinderen heeft hij sectie op de lijkjes laten verrichten en daarbij is bij één tweelingpaar een of andere ziekte of afwijking geconstateerd, welke de Joodse doktoren hem niet hadden gemeld. Mengerle heeft toen een enorm kraweel gemaakt, omdat zij dit niet ontdekt hadden, maar er is verder toch niets gebeurd.

Dit is dus in het kort de geschiedenis van het Zigeunerkamp, voorzover het de Zigeuners betreft.

...

BIJLAGE B

LEO CAMBIER:

RAPPORT À M. SIMON WIESENTHAL DE VIENNE SUR L'EXTERMINATION DE 4000 GITANS EN UNE SEULE NUIT AU KL AUSCHWITZ-BIRKENAU (20/21 AOÛT 1944). (PARIS 1976).

I. VIE DES GITANS À AUSCHWITZ-BIRKENAU (MI-JUILLET 1944 AU 20.8.44)

Lorsque je suis arrivé au Bl. 18 du Lager F (Krankenbau) à la date du 27.7.44 pour un entrax au pied droit, les gitans étaient déjà au KL Birkenau depuis quelques jours. Leur nombre total (environ) 5.800 prisonniers des deux sexes y compris les enfants. Provenance: Allemagne et les différents Pays d'Europe centrale (Hongrie, Pologne, Tchécoslovaquie, Yougoslavie). Ils avaient été mis en quarantaine dans le camp mixte aménagé à leur intention, aux limites du nôtre.

La façon dont ils ont été traités est absolument inexplicable, sans aucune logique et probablement unique dans les annales de la vie concentrationnaire...

Les hommes, les femmes et les enfants n'ont pas été séparés mais affectés dans les blocks divers du camp. Ils avaient pu garder leurs effets personnels. Les enfants au dessous de 15 ans sont restés avec les femmes et ont bénéficié d'un régime de faveur (zulag) de deux distributions par jour d'un 1/3 de pain blanc et d'un 1/4 de lait. Pour les adultes même régime que nous mais ration double de pain noir. Aucune tenue rayée (pyjama). Les hommes ont gardé leur habit civil avec seulement une croix peinte au minium jaune dans le dos de la veste. Pour les femmes, la robe de couleur vive avec l'écharpe sur la tête. Pas de tatouage à l'avant bras, ni de marque distinctive triangulaire sur le devant des habits, ni de numéro matricule. Pas de travail en kommando pour les gitans, exceptés ceux qui étaient de corvée dans le Lager. Détail incroyable: Ils ont pu conserver leur chevelure...

Nous étions ahuris de traîner notre maigreur squelettique devant ces gens venus d'un autre monde et traités d'une façon impensable pour un concentrationnai-

re. C'est en les regardant vivre et s'ébattre (hommes, femmes enfants), que nous réalisions ce que nous avons été et ce que nous n'étions plus avec nos 35 Kgs et nôtre crâne razé...

J'ai pu personnellement leur parler assez régulièrement et nous obtenions des morceaux de pain noir à la limite des barbelés du camp F dans la mesure où la surveillance le permettait et où cette nourriture n'était pas perdue pour tout le monde... Le moral des gitans n'était pas mauvais. Ils avaient pu s'adapter rapidement au camp et s'organiser une vie communautaire. Un bref aperçu de notre aspect physique les avait vite renseigné sur leur situation privilégiée. Cet état de choses devait durer jusqu'au 20 août 1944.

Entre le 13 et le 16 août, sur décision administrative de la Direction du Camp (ou peut-être sur un ordre de Berlin), une sélection médicale et surtout politique eu lieu par des officiers S/S que nous n'avions jamais vu dans le camp. Il s'agissait de déterminer quels étaient les gitans en mesure de prouver leur origine allemande?

Près de 1.800 gitans sur le chiffre global de 5.800 prisonniers environ ont été officiellement graciés. J'ai assisté à leur départ. Toutes leurs affaires et leurs valises méthodiquement entreposées leur ont été remises. Ils ont quitté le KL Birkenau dans la plus grande joie et en chantant dans les camions. Nul n'a jamais raconté ce qu'ils sont devenus... Je suppose personnellement, sans la moindre preuve, qu'ils ont été tout simplement gazés et brûlés trois kilomètres plus loin à Auschwitz I. Il ne faut pas oublier que c'est de cette façon que les kommandos travaillant aux crématrices devaient être eux-mêmes liquidés ultérieurement...

Les gitans restés au camp (environ 4.000) n'ont pas manifesté d'inquiétudes et n'ont pratiquement rien eu de changé dans leur mode vie et de nourriture. Certains m'ont donné des détails sur le travail de la commission politique de sélection: Celà a consisté en des interrogatoires minutieux sur leur province allemande d'origine, des vérifications sur leur connaissance de la langue allemande avec des dictées et devoir scolaire primaire. Ont été éliminés les gitans d'Europe centrale (à savoir Hongrie, Pologne, Tchécoslovaquie etc...). Je n'ai pas trouvé malgré mes recherches de gitans venus de France ou des Pays de l'Ouest.

II. LES TRAVAUX PRÉPARATOIRES DE L'EXTERMINATION.

Il est difficile de savoir si ces travaux faits en grand secret par les prisonniers du Sonderkommando ont été commencés avant l'arrivée des gitans au KL Birke-

nau ou après la décision de grâce partielles des autorités du camp. J'aurai pu le savoir ultérieurement par mon informateur mais je n'ai pas pensé à poser la question et aujourd'hui je le regrette. Voici quel était le plan et le processus de liquidation:

Jusqu'ici le procédé adopté était le passage dans les chambres gaz suivi de l'incinération des corps par petits groupes réguliers de prisonniers mais sans limite impérative de durée de l'opération dans le temps (exemple: la destruction des convois de juifs hongrois expédiés par Eichmann). Ici, il s'agissait de faire disparaître en une seule nuit 4000 prisonniers, probablement par 'débrouillage' local. Comment résoudre le problème avec deux fours crématoires surchargés et en si peu d'heures?

On eu l'idée des fosses d'incinérations géantes...

Ces bûchers consistaient en deux fosses supplémentaires, beaucoup plus longues (30 à 35m) que larges (8 à 10 m)... Je ne sais plus le chiffre de profondeur, mais des expériences antérieures sur les chiens avaient permis d'évaluer en surface la dose de nocivité des ampoules de gaz (zyklon) sans risque de danger pour les opérateurs agissant à l'extérieur. (C'était là une grossière erreur d'évaluation, car cette exécution ne devait être, en fait, qu'une très longue et infernale boucherie).

Les ampoules de gaz zyklon étaient entreposées dans des emballages en fer avec des étiquettes à tête de mort et la mention ironique 'Bon pour la destruction des ennemis du Reich'... Sur le moment, j'ai douté de cette affirmation mais je devais constater bien plus tard après la libération, que les countainers de gaz zyklon en pastilles (régime crématoire) portaient effectivement cette inscription. Mon informateur ne m'avait pas menti.

III. LA FIN DES GITANS

Le jour de l'extermination (très probablement le 20 août 1944) la journée avait commencé sans fébrilité spéciale.... Il y avait eu pourtant vers les dix heures distribution massive de suppléments (pain noir adulte – pain blanc-lait enfants de moins de quinze ans) ce devait être ma dernière vision des gitans de Birkenau...

Chez nous, au Lager F, la première mesure exceptionnelle a été l'ordre de rentrée de la totalité des Kommandos extérieurs avant 13 heures et après un court appel, de regagner les blocks respectifs (Bl. 15-Krankenbau – en ce qui me concerne). Nous avons dû, valide ou pas regagner les lits que nous ne devions quitter que le lendemain matin. Nous avons tous pensé à une inspection des dignitaires du camp ou à une visite de routine des adjoints du Dr Mengele, mais à aucun moment nous n'avons pu supposer la liquidation physique de nos voisins.

Nous ne pouvions pas voir ce qui se passait à cinquante mètre du camp mais nous pouvions entendre le trafic des camions (opération qui devait durer jusqu'au petit jour)... Il était 16 heures de l'après-midi quand les premiers gitans furent pris en charge à coup de schlagues...mais le vrai signal du drame....la chose qui devait déclencher la révolte impuissante, les cris, les larmes et les hurlements: ce fut la séparation des petits enfants et des femmes. Il me semble que les gitans ont réalisé d'un seul coup par sorte de prémonition collective qu'ils allaient à la mort. Ils ont tous compris et ils ont hurlés!... (Nous sommes très loin des colonnes silencieuses de juifs hongrois partant vers les crématoires en croyant aller aux douches!...).

Des hurlements que jamais je n'oublierai....jamais...

En fait pourtant, ces camions n'allaient pas loin. Ils faisaient la navette entre les Blocks et le Waschraum. Là, les prisonniers se sont mis complètement nus et ont été sommés de ranger leurs effets personnels par petit tas, en ordre, dans le local. C'est cette opération qui pris le plus de temps sur l'horaire total. Plus tard, mon informateur du Sonderkommando m'indiqua comment il avait pu distribuer quelques cuvettes d'eau à boire moyennant une broche artistique qu'il m'a montré. Il m'a dit: 'De toutes façon, ils n'auraient pu rien garder... mais je leur ai donné à boire quand même, sans me douter de ce qu'il nous restait encore à faire...'

En suite, chacun remonta, enveloppé chaudement dans une couverture dans les camions et cette fois ce fut le génocide...

Je ne décrirai pas l'arrivée du convoi des gitans au crématoire car ces procédés classiques de liquidation sont connus maintenant de tout le monde. Chaque déporté politique de retour des camps de concentration a pu le confirmer dès la fin de la guerre. Je ne parlerai donc que de ce qui s'est passé aux fosses incinératives.

Lorsque les premiers camions apparurent sur les lieux du supplice avec un chargement à partager entre deux fosses additives, il y avait déjà beaucoup de retard sur le plan prévu. On avait disposé des projecteurs alimentés par un camion à groupe électrogène. C'est donc de nuit que les gitans furent liquidés en partie par les S/S (gaz zyklon) et par les hommes du Sonderkommando (complètement ivres de schnaps pour la plupart). Leur rôle consistait à précipiter les victimes dans les fosses à coup de bâton en évitant les retours de flammes et la suffocation par la fumée. Une vision d'Enfer!... Seuls les premiers gitans eurent la chance de mourir vite mais les choses se gâtèrent rapidement par le trop grand nombre de corps et l'affolement des victimes. On vit des êtres en flammes se redresser jusqu'à la surface et s'agripper aux bottes des exécutants. Les S/S s'énervèrent et renoncèrent aux ampoules zyklon. Pour aller plus vite on arrosait de nouveaux les victi-

mes avec de l'essence, mais chose étrange aucun S/S ne se servit d'armes à feu...Le Sonderkommando, épuisé et noirci par les flammes ne tenait plus debout...Certains vomissaient et les S/S eux-mêmes étaient dépassés par l'ampleur de l'exécution et le mauvais rendement. L'opération se poursuivit toute la nuit pour s'achever avec des tombereaux de cadavres à demi-calcinés....

Pour nous, ceux du Lager F et moi du Krankenbau, lorsque nous sortîmes le matin, une épouvantable odeur de chair brûlée et d'essence avait pénétrée jusqu'à l'intérieur du Block. Dehors, il y avait un brouillard nauséabond et je regardai incrédule ... le camp limitrophe absolument désert ....

Environ 4.000 personnes venaient de mourir en quelques heures et ce n'était plus un mystère: Tout Birkenau en parlait ouvertement sans en connaître les détails!....

IV. LE DERNIER DES DERNIERS.

Le 26 août 1944 soit près de six jours après la liquidation totale des gitans, j'étais déclaré valide et quittais le Bl. 15 pour retourner travailler au Lager D (Bl. 18) ...Là, une surprise m'attendait: Un bel enfant gitan de 8 ans était devenu 'aide-stubedienst' auprès du Kapo du Bl. 18! Son prénom ou son surnom était Tiarko.

Je suis absolument incapable d'expliquer par quelles circonstances providentielles, il avait réussi à passer à travers cette extermination massive ou ses parents et son frère n'avaient pu survivre? Découvert le lendemain, caché dans le camp F, il fini par être affecté au Bl. 18 du Lager D, le plus surchargé et le plus même d'ailleurs en nationalités diverses. Une autre version, beaucoup plus contestable à mon avis veut qu'un responsable S/S mis devant le fait accompli, déclara en riant 'Je suis de bonne humeur aujourd'hui ... Je te donne ta vie!....'

Considéré comme la mascotte du Block, le Kapo lui avait procuré un petit pyjama rayé sur mesure ainsi qu'une mütze à sa taille. Il ne semble pas qu'il ait été l'objet de sévices quelconques mais je ne l'ai jamais revu après mon propre départ du Lager D.

V. QUELQUES INVRAISEMBLANCES QUI N'EN SONT PAS.

J'ai toujours éprouvé une gêne épouvantable à raconter l'histoire des gitans à un autre déporté politique ayant fait comme moi beaucoup de camps de concentration, parce que tout dans cette histoire est absolument contraire à l'ordre établi concentrationnaire, mais qu'y puis-je?

Je sais bien que hommes, femmes et enfants groupés dans un même Lager, c'est à ne pas croire et pourtant c'est vrai et je l'ai vu!

Je sais bien que le Docteur Mengele passant en motocyclette devant les femmes gitanes nues à l'entrée du Waschraum et celles-ci dissimulant leur poitrine avec leur longue chevelure, cela ne peut que faire rire un détenu qui a eu comme nous tous le crâne rasé depuis le premier jour au camp. Et pourtant c'est vrai et je l'ai vu! Qu'y puis-je?

On peut s'interroger jusqu'à la fin des temps sur les motifs obscurs des nazis pour avoir appliqué un traitement de faveur aux gitans et ensuite les exterminer brutalement avec des procédés inhabituels chez des scientifiques de la mort....

BIJLAGE C

Organisatie van de Nederlandse Politie vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog

1. *De Nederlandse Politie vóór de oorlog*

Vóór de oorlog was de politie in het algemeen te onderscheiden in:

A. Rijkspolitie

B. Gemeentepolitie en gemeenteveldwacht

Ad A: *Rijkspolitie*

1. Koninklijke Marechaussee

2. Rijksveldwacht

3. Burgerlijke en militaire korpsen, o.a. resp. Burgerwacht en Politietroepen

4. Commissarissen van Rijkspolitie

ad 1. *Koninklijke Marechaussee*

Met betrekking tot materieel en discipline ressorteerde dit wapen onder het ministerie van Defensie.

Voor het bewaren van de openbare orde en rust onder het ministerie van Justitie.

Hoofd was een inspecteur van het Wapen (Kolonel) met Staf te Den Haag.

Er waren vier divisies met divisie-commandanten en een depot ('s-Hertogenbosch, Maastricht, Arnhem en Groningen). Onder elk divisie-commando vielen drie of vier districtscommando's onder leiding van een districtscommandant. Elk district was verdeeld in 10–20 brigades onder bevel van een opperwachtmeester. Een brigade omvatte gewoonlijk verscheidene gemeenten. Alle manschappen waren korporaal. Sterkte plm. 1.200 man.

ad 2. *Rijksveldwacht*

Ressorteerde onder het ministerie van Justitie. Optreden ten plattelande. Sterkte 1.300 man.

Hoofd: Inspecteur te 's-Gravenhage. Verder waren er dis-

trictscommandanten, onder wie ook rijksrechercheurs ressorteerden.

Districten: negen. Ook één te Amsterdam. Districten waren onderverdeeld in bewakingsgebieden. Het personeel der districten was onderverdeeld in brigades (met een brigadecommandant).

ad 3. *Politietroepen*

Belast met politiediensten in het leger. Sterkte 1.350 man.

Hoofd: Inspecteur (Kolonel). Met verdeling in vijf afdelingen. Alle militairen van het korps waren opsporingsambtenaar ingevolge de Dienstplichtwet.

ad 4. *Commissarissen van Rijkspolitie*

Zij waren meestal ook commissarissen van Gemeentepolitie. In 1939 aangesteld bij het ministerie van Justitie, i.v.m. de oprichting van een Rijksrecherchecentrale, die in 1941 tot stand kwam. Een voorloper hiervan was de Rijksvreemdelingendienst, opgericht in 1938. Begin 1940 werd ook een Rijksidentificatiedienst opgericht. Het Hoofd hiervan werd H. J. Regenboog.

Ad B: *Gemeentepolitie*

- a. Ressorteerde onder het ministerie van Binnenlandse Zaken, (wegens ondergeschiktheid aan de burgemeester).
- b. Ressorteerde ook onder het ministerie van Justitie (wegens dienstbaarheid aan de Rijkspolitie).

Gemeentepolitie was ondergeschikt aan:

- a. De burgemeester voor gemeentepolitiezorg
- b. De procureur-generaal voor rijkspolitiezorg
- c. De officier van justitie voor justitionele taken.

Gemeentepolitie was te onderscheiden in:

- a. Korpsen onder een hoofdcommissaris (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht en Groningen) en korpsen onder een commissaris.
- b. Functies: Algemene Dienst (surveillance) en Bijzondere Dienst (recherche, verkeersbrigade).

II. *De Nederlandse politie tijdens de bezetting*

De Nederlandse politie stond onder toezicht van de staf van de *Ordnungspolizei*, die eerst in Den Haag en sedert mei '43 in Nijmegen was gevestigd. De Nederlandse recherche stond onder controle van en kreeg aanwijzingen van de *Kriminalpolizei* (*Amt V* van de *Sicherheitspolizei und SD*).

De politie (politiezorg) werd principieel gemaakt tot aangelegenheid van staatszorg, zonder enige beperking. Het zelfstandig karakter der gemeentepolitie

verviel derhalve. In de acht grootste steden van het land werd de gemeentepolitie omgezet in staatspolitie onder leiding van een zgn. politiepresident (in het algemeen waren dat vroegere hoofdcommissarissen van politie). Vijf van deze acht politiepresidenten waren ook gewestelijk politiepresident, d.w.z. dat ieder van hen tevens de politie in twee of drie provincies controleerden. In de kleinere steden werd de gemeentepolitie uitvoerend orgaan van de staatspolitiezorg. De staatspolitie bestond ook uit de marechaussee, die verdeeld was in vijf gewesten.

Aan het hoofd der gehele politieorganisatie werd voor haar uitvoerende taak een inspecteur-generaal gesteld; als zodanig werd aangewezen de inspecteur van het Wapen der Marechaussee.¹ De departementale leiding der politie kwam bij een directeur-generaal.² Met ingang van 1 juli '41 werd benoemd een gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse Politie (aanvankelijk bij het Directoraat-Generaal, later bij het departement van Justitie, bij besluit van 21/22 april '42 tevens bij het departement van Binnenlandse Zaken) die zijn taak op 1 maart '43 beëindigde. Hij deed zijn intrede in een nieuwe organisatie als stafchef van de directeur-generaal³ en werd daarmee feitelijk hoofd van de Nederlandse politie. De secretaris-generaal van Justitie, de directeur-generaal van politie en diens chef-staf behoorden tot de hoogste politie-instanties. Tot de middelbare politie-instanties behoorden de vijf gewestelijke politiepresidenten. Deze traden in de taken en bevoegdheden van de procureurs-generaal, fungerend directeurs van politie.⁴

Met betrekking tot de in 1941 opgerichte Rijksrecherchecentrale kan vermeld worden, dat deze een hoofdafdeling werd van het Directoraat-Generaal van politie (de hoogste recherche-instantie), dat in augustus '40 werd opgericht. Haar taak was:

- a. Diensttoezichtinstantie (controle staats- en gemeentelijke recherche)
- b. Centraal uitvoerend orgaan voor vreemdelingenzaken (toelating, verblijfsontzegging, toezicht) en o.m. grensaangelegenheden. Tevens ressorteerde onder de Rijksrecherchecentrale de Rijksidentificatiedienst (identificatie van personen, personendossiers, opsporingsregister).

Bronnen: Stuk 7 van Doc. II, 21-625. Politie.

N. K. C. A. in 't Veld: *De SS in Nederland* ('s-Gravenhage 1976), pp. 126-137.

¹ Tot mei 1941 was dat de kolonel der marechaussee A. W. de Koningh, nadien was dit de overste der marechaussee H. W. B. Croiset van Uchelen. Dit ambt moest leiding geven aan de geüniformeerde politie. ² Aanvankelijk werd dit ambt bekleed door mr. A. Brants, voorheen procureur-generaal bij het Haagse Gerechtshof. ³ Die functie werd thans vervuld door de secretaris-generaal van Justitie en had als zodanig vrijwel niets te betekenen. ⁴ De procureurs-generaal waren de hoofden van de parketten bij de vijf gerechtshoven. Tevens vervulden zij de functie van directeurs van politie.

BIJLAGE D

*Centralisatie van de Duitse politie i. v. m. de vervolging van zigeuners*¹

In herinnering wordt gebracht, dat met het aan de macht komen van de nazi's een centralisatie van de politie zich voltrok. In de herfst van 1936 werd het Pruisische *Landeskriminalpolizeiamt* (*Pr. LKPA*) belast met de zakelijke leiding van de *Kripo* van alle *Länder*. De *Pr. LKPA* werd 12 verschillende zaken behandelende *Reichszentralen* toegevoegd, w.o. de *Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens* behoorde. In juli '37 kreeg de *Pr. LKPA* de naam van *Reichskriminalpolizeiamt* (*RKPA*). Verdachten werden sedertdien ook in een kartotheek opgenomen, die uit 10 verschillende groepen bestond. Zo was er ook één groep, die de namen van zigeuners bevatte, die een strafbaar feit hadden gepleegd. Bij decreet van 16 mei '38 van Himmler werd bepaald, dat de *Zigeunerpolizeistelle beim Polizeipresidium* in München m.i.v. 1 oktober '38 toegevoegd werd bij de *RKPA* in Berlijn als *Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*.

---

¹ Zie Döring, p. 42-43.

BIJLAGE E

Beknopt overzicht van tegen de zigeuners in Duitsland en Nederland genomen maatregelen sedert het begin van deze eeuw

Nederland

Verslag d.d. 22 juni '07 van de in 1903 ingestelde staatscommissie: de woonwagenbewoners kunnen niet anders dan 'een sociale hinder, een ware plaag' zijn. 'Voornamelijk zijn de zigeuners te vrezen; zij zijn de schrik van de bevolking...' Om bedelarij en landloperij te weren, aldus de wens van de staatscommissie, moest 'noodzakelijkerwijze' een regeling getroffen worden, die 'paal en perk' zou stellen aan 'het toenevend euvel, teweeggebracht door de bewoning van woonwagens en woonschepen.'

1899

Duitsland

In München (toentertijd hoofdstad van het *Land Bayern*) werd bij de daar gevestigde *Polizeidirektion* een '*Zigeunerpolizeistelle*' met een gecentraliseerde inlichtingendienst ingesteld. (In 1925 waren daar reeds 14.000 zigeunerdossiers uit geheel Duitsland).

17 februari 1906

Duitsland

Ministeriële beschikking voor Pruisen betr. '*Bekämpfung der Zigeunerplage*'.

26 juli 1918

Nederland

Woonwagenwet. Door middel van een vergunningenstelsel hoopte men 'het aantal woonwagenbewoners op den duur tot een minimum te kunnen terugbrengen, onmaatschappelijke elementen uit de woonwagens te kunnen weren en inferieure woonwagens te kunnen laten verdwijnen.' Maar het aantal woonwagenbewoners nam toe door de heersende woningnood, betere woonwagens en het uitreiken van vergunningen aan al diegenen die konden waar maken, dat zij over voldoende middelen van bestaan beschikten. De wet bracht dan ook een geheel andere uitkomst dan werd beoogd.

Bij de wet van 1918 vervielen alle bestaande verordeningen, ook dus

die van de gemeente die woonwagens in de gemeente konden verbieden. Daarmee was het 'opjagen' officieel verdwenen. De gemeenten bleven echter bevoegd standplaatsen aan te wijzen. Door die ontwikkeling werd de grondslag gelegd voor de vele woonwagenkampen en woonwagenstandplaatsen, die overigens meestal aan de grens van de gemeente, met onvoldoende sanitair, licht, water etc. te vinden waren.¹

- 1918–1940   *Nederland*
Voortgaande moeilijkheden aan de grens van 'buitenlandse' zigeuners die proberen Nederland of één der aangrenzende landen binnen te komen. Mislukte pogingen om door tussenkomst van de Volkenbond het 'zigeunervraagstuk' op te lossen.
- 16 juli 1926   *Duitsland*
In Beieren '*Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen*'.
- 3 november 1927   *Duitsland*
Erlass van het Pruisische ministerie van Binnenlandse Zaken schrijft voor, dat van alle '*nichtsesshafte*' zigeuners vingerafdrukken moeten worden genomen.
- Na 1933   *Duitsland*
De rassenwetgeving wordt een officieel instrument om de zigeuners te bestrijden. Dr. Phil. Dr. Med. Habil. R. Ritter, *Oberarzt* aan de *Universitäts-Nervenklinik* in Tübingen, wordt door het *Reichsgesundheitsamt* belast met '*erbwissenschaftliche Forschungen*'
- 8 februari 1936   *Nederland*
De minister van Justitie geeft zijn fiat aan het oprichten van een Nederlandse zigeunercentrale.
- 9 maart 1936   *Duitsland/Oostenrijk*
Op grond van een besluit van de '*Internationale Polizeiliche Kommission*' werd '*beim Internationalen Büro am Sitz der Bundespolizeidirektion*' in Wenen de '*Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*' opgericht.
- 31 maart 1936   *Nederland*
Besluit Bevolkingsboekhouding. Doel: 'het zodanig registreren van de mens, dat de overheid steeds de beschikking heeft ... over alle die mens betreffende gegevens, welke bij de vervulling van de over-

¹ Wernink, p. 74 e.v. en *Zorg voor w.w.b.*

heidstaak van belang kunnen zijn.' Bij de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters worden geregistreerd die personen wier ambulante leven, 'gevolg van nomadische neigingen ... het onmogelijk maakt een bepaalde gemeente als woonplaats of duurzame verblijfplaats aan te wijzen.'

9 juni 1936

Duitsland

Rondschrijven van het *Reichs- und Preussische Ministerium des Innern*. 'Ein energisches Vorgehen gegen die Zigeunerplage' wordt alle politie-instanties verplichtend gesteld.

Duitsland

Na de benoeming van Himmler in de zomer van 1936 tot *Chef der deutschen Polizei* werden de zigeuners officieel voornamelijk als 'asocialen' beschouwd. 'Als asozial gilt, wer durch gemeinschaftsniedriges, wenn auch nicht verbrecherisches Verhalten zeigt, dass er sich nicht in die Gemeinschaft einfügen will.' Geciteerd uit Buchheim: *Die Zigeunerdeportation vom Mai 1940*, p. 51.

14 december 1937

Duitsland

'Grundlegende Erlass über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei'. Tot de groepen die in verzekerde bewaring moesten worden gesteld behoorden ook zigeuners.

30 december 1937

Nederland

In het *Algemeen Politieblad* wordt de oprichting van de Nederlandse Zigeunercentrale bekendgemaakt.

1 oktober 1938

Duitsland

Vanaf die datum ressorteert de 'Zigeunerpolizeistelle' in München als 'Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens' onder het *Reichskriminalpolizeiamt* in Berlijn.

8 december 1938

Duitsland

De 'zigeunerkwestie' moet 'aus dem Wesen der Rasse heraus' 'geregeld' worden. (*Runderlass* van Himmler zur 'Bekämpfung der Zigeunerplage').

13 januari 1939

Nederland

Het Besluit van de minister van Justitie van 23 december '37 (oprichting van de Nederlandse Zigeunercentrale) wordt ingetrokken. Bij circulaire van 13 januari '39 wordt de procureurs-generaal van deze opheffing mededeling gedaan.

1 maart 1939

Duitsland

Ausführungsanweisung van Heydrich naar aanleiding van de *Runder-*

lass van Himmler dd. 8 december '38. Er moeten maatregelen genomen worden om de zigeuners van het '*deutsche Volkstum*' te isoleren en '*Rassenmischung*' te verhinderen. Deze maatregelen zullen uitgevoerd worden na de registratie en de '*rassische Einordnung*' van alle zigeuners, '*Zigeuner Mischlinge*' en alle naar de wijze van zigeuners '*umherziehende*' personen. Pogingen om zigeuners in groten getale voor het uitbreken van de oorlog naar concentratiekampen te brengen, mislukten.

Duitsland

Al spoedig na de gevechten in Polen gaf Himmler bovengenoemd plan op en bepaalde (zie *Schnellbrief* van *Reichskriminalpolizeiamt* van 17 oktober '39) dat binnen korte tijd de 'zigeunerkwestie' '*im Reichsmasstab grundsätzlich*' geregeld moest worden. Alle zigeuners moesten '*schnellstens*' in de veroverde Poolse gebieden '*abgeschoben*' worden. Eerst kwam een verbod om in het '*Reichsgebiet*' te trekken.

Duitsland

Het 'rassenonderzoek' ging intussen door. In de loop van mei '40 wordt de eerste groep zigeuners uit de westelijke en noordwestelijke grensgebieden van Duitsland op grond van een *Schnellbrief* van Himmler van 27 april '40 naar het *Generalgouvernement* gedeporteerd.' '*Die Zahl von 2.500 darf auf keinen Fall überschritten werden.*'

november 1940

Nederland

Verzoek van de bezettende macht aan de secretaris-generaal van Justitie, controle onder woonwagenbewoners te houden.

begin 1941

Nederland

Aanvang gemaakt, ook bij de Rijksidentificatiedienst, met de registratie van alle zich in Nederland bevindende woonwagen- en woonschipbewoners van Nederlandse nationaliteit (en later ook niet-Nederlandse nationaliteit).

27 oktober 1941

Nederland

'Wet op de varende en rijdende bevolking'. Met ingang van 15 november '41 worden woonwagenbewoners uit de gemeentelijke bevolkingsregisters afgevoerd en opgenomen in het Centrale Bevolkingsregister. Volgens de gegevens van de volkstelling van 31 december '30 waren er 54.945 varende en 10.795 rijdende personen in de zin van de wet. Omstreeks 1940 waren er tussen de 2.700 en 3.000 wagens met ongeveer 11.000 tot 12.000 bewoners.

1941-1942

Duitsland

Einsatzgruppen vermoorden zigeuners in de Sowjet-Unie. In Joegoslavië is de *Wehrmacht* nauw betrokken bij de uitroeiing van de zigeuners, waaraan de *Sicherheitspolizei* deelneemt.

- 28 maart 1942   *Duitsland*
 Uit *Erlasse* van het *Reichskriminalpolizeiamt* blijkt, dat van de 35.000 tot 40.000 zigeuners, 13.000 'rassenbiologisch' onderzocht zijn. Voorlopig geen grote deportaties. Wel werd een aantal *Erlasse* uitgevaardigd die op de 'rassische Verfolgung' van de zigeuners betrekking hebben.
- maart 1942   *Nederland*
 Registratie door de Rijksidentificatiedienst van woonwagenbewoners die statenloos waren of een andere dan de Nederlandse nationaliteit bezaten.
- 16 december 1942   *Duitsland*
Auschwitz-Erlasse van Himmler.
- 29 januari 1943   *Duitsland*
 Uitvoeringsrichtlijnen van het *Reichssicherheitshauptamt*. Met de voorbereiding moest direct worden begonnen. Eind maart '43 zou 'die Aktion' voor het belangrijkste gedeelte voltooid moeten zijn.
- 26 februari 1943   *Duitsland*
 Eerste zigeunertransport komt in Auschwitz aan.
- 26 februari 1943
 – 21 juli 1944   *Duitsland*
 Bijna 21.000 zigeuners in Auschwitz aangekomen. Eind juli '44 waren bij benadering nog slechts 6.000 zigeuners in Auschwitz in leven. De anderen waren vergast of door erbarmelijke omstandigheden en zgn. experimenten omgekomen.
- 1 maart 1943   *Nederland*
 Door de reorganisatie van de Nederlandse politie komt de controle op de woonwagenbewoners te berusten bij de gemeentepolitie, de staatspolitie en de marechaussee.
- maart 1943   *Nederland*
 Brief van mr. N. J. van Leeuwen, de procureur-generaal te 's-Hertogenbosch, aan de secretaris-generaal van Justitie, waarin hij de wens uit tot concentratie van de woonwagenbewoners over te gaan.
- juni–juli 1943   *Nederland*
 Verbod tot het trekken met woonwagens; voorbereiding om woonwagenbewoners naar verzamelkampen over te brengen, te 'concentreren'. Woonwagenbewoners duiken onder.
- 16 mei 1944   *Nederland*
 Razzia in Nederland. Ongeveer 250 zigeuners via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz.

- 30 juni 1944 *Nederland*
De directeur-generaal van politie deelt de gewestelijke politie-presi-
denten mede, dat lijsten gemaakt moeten worden van 'in beslag' ge-
nomen goederen. Op 14 mei '44 was reeds bekendgemaakt, dat o.a.
woonwagens 'voor wegmaking ..... gevrijwaard' moesten worden.
- juni 1944 *Nederland*
Ongeveer 440 woonwagens zijn in deze maand in de Nederlandse ver-
zamelkampen, terwijl in de zomer van 1943 reeds 1.163 woonwagens
in die kampen hadden moeten zijn.
- 12 juli 1944 *Nederland*
De verzegeling van woonwagens e.d. mag worden 'vrijgegeven'.
- augustus 1944 *Duitsland*
Ongeveer 3.000 van de ongeveer 6.000 in Auschwitz nog levende zigeu-
ners worden vergast. De anderen (3.000 zigeuners) naar andere con-
centratiekampen overgebracht.
- 17 september 1944 *Nederland*
Het Besluit bezettingsmaatregelen vanwege de Nederlandse regering
van kracht. Hierdoor verliest het Besluit van 22 juni '44 betreffende
het aanwijzen van vaste standplaatsen voor woonwagens binnen het
in september '44 bevrijde gebied zijn rechtsgeldigheid. In de plaats
van het Besluit komt de woonwagenverordening van de chef van de
staf Militair Gezag (geldt van 7 november '44-2 juli '45). Hierbij wordt
elke verplaatsing van woonwagens verboden. De woonwagenbewo-
ners vallen weer onder de wet van 1918, hetgeen een grotere bewe-
gingsvrijheid betekent.
- zomer 1945 *Nederland*
Ongeveer 30 van de 245 gedeporteerde zigeuners keren in Nederland
terug.

SUMMARY

This study on the prosecution of gipsies in the German occupied Netherlands was written by Dr. B. A. Sijes, in co-operation with five students of history in the University of Amsterdam, viz. miss Th. M. de Graaf, miss A. Kloosterman, mr. J. F. A. van Loenen, mr. G. J. van Setten and miss A. L. Visser.

*

There exists no clear-cut definition of who is or who is not a gipsy. Nor are the gipsies clearly defined in the sources used for this study: they are frequently described as persons who 'present the characteristics of gipsies'. One of the characteristics is allegedly that they form a closed, isolated group, living in caravans in which they trek from town to town. But these characteristics also apply to those who are termed '*reizigers*' (trekkers) and '*burgers*'. '*Reizigers*' are born and bred Dutchmen, living in a caravan, who are regarded as gipsies by the outsider. The group formed by the '*burgers*' is heterogeneous in composition; they include such occupations as fairground showmen and road construction workers. Under the law, these three groups belong to the 'caravan dwellers'. For a long time – the present study covers the period elapsed since the turn of the century – these people had been in bad repute with the state and local authorities. As reported by a state committee of 1907, they belonged to 'the lowermost strata' of society, forming 'a genuine plague', 'a social nuisance', a 'source of danger'. According to the state commission, 'especially the gipsies were to be feared' among the caravan dwellers. They were the 'terror of the population'.

In view of such an opinion of the caravan population, or the gipsies, one cannot but expect that the burgomasters would prevent caravans from occupying a stand in the area under their jurisdiction. *Chapter 1* deals with this matter in detail, also pointing to the Dutch Caravan and Houseboat Act that materialized in 1918. This Act brought about an improvement of the situation in that restraints were imposed upon arbitrary action on the part of the burgomasters. Henceforth it was to be impossible that the taking up of residence by a caravan dweller in a municipal area could be made entirely impossible. The town councils merely kept their authority to lay down regulations regarding the site of the caravan within their area. Yet, the situation of the caravan dwellers continued to be far from satisfactory.

Chapter 2, entitled 'Gipsies and border policing', deals with the situation of the frontier. A few examples are given of how gipsies (whose nationality was sometimes hard to establish) were chased to and fro across the border by the Royal Constabulary (who were charged, amongst other things, with guarding the frontier). This mainly happened on the borderline with Belgium, but also on the

German frontier difficulties arose, although these were of a less serious nature.

The border conflicts prompted the question whether co-operation between the countries concerned could put an end to the 'gipsy plague'. About 1928-9, proposals were put forward to do so under the aegis of the League of Nations. However, the idea to arrive at a solution in this way was abandoned about the mid-1930's, when it had become clear that the League of Nations was becoming an increasingly powerless body. Yet, especially the police authorities remained in favour of solving the 'gipsy problem' by international consultation.

In *chapter 3* we discuss the controlling of gipsies in Germany because we want to get a better insight into the action taken by the German occupying powers in the Netherlands.

Already before the 'assumption of power' by the Nazis, there was a fair deal of race consciousness in Germany with regard to the gipsies. For example, the 'racial' origin of the gipsies in relation to the criminal and differing social behaviour attributed to them, played an important role with the police, especially in Bavaria. In that state, an administrative system was set up to enable the police to take fast and efficient action. In 1925, a register existed holding the names of approx. 14,000 male gipsies. Following Bavaria's example, other German states proceeded to establish a 'gipsy identification service'. Mention should be made of the fact that in 1930 the national committee of the '*Kriminalpolizeiliche Kommission*' took the decision to raise the status of a central Bavarian gipsy agency, founded in 1899, to that of '*Zentralstelle für die Zigeuerbekämpfung in Deutschland*' – central agency for the controlling of gipsies in Germany –, indicating that the gipsies were to be coped with on a national scale.

Not only that the police action was centralized, the racial laws introduced after 1933 became the official instrument to deal with the gipsies. The '*Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes*' (research institute for racial hygiene and population biology of the Public Health Service of the Reich) (1937) was headed by Robert Ritter, a psychiatrist and sociologist who claimed to be able to measure the 'degree of purity' of the gipsy blood and, through the 'quality' of the race, also the degree of delinquency. In 1938, Heinrich Himmler said: 'The gipsy problem shall be dealt with in accordance with the character of the race.' Especially those of mixed blood were alleged to account for the largest share in gipsy delinquency.

Chapter 4 gives more details on the action against the gipsies. They were regarded as 'antisocial', 'shirkers', and amongst other things, had to do forced labour in quarries. Further, they were obliged to register with the '*Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*' (central Reichs agency to control the gipsy nuisance). Following the registration, about 2,500 gipsies were deported from the *Reich* to the Polish territory under German rule.

Because in the various countries of Europe different anti-gipsy regulations were valid, it was mainly the police – *chapter 5* – who pressed for international

co-operation. This co-operation materialized within the set-up of the '*Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission*' (*IKPK*). Following a decision of this *IKPK*, taken in March 1936, the '*Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens*' (international central agency for controlling the gipsy nuisance) was founded in Vienna. After the '*Anschluss*', the *IKPK* (and with it the international anti-gipsy agency) was placed under German administration.

At the request of the Netherlands representatives in the *IKPK*, the Netherlands Minister of Justice gave permission – one month before the *IKPK* was established! – to found a Netherlands gipsy registration agency which became affiliated to the *IKPK*. Much as the Department of Justice harboured objections due to the financial consequences (there were plans to send finger prints and photographs of gipsies to Vienna), on 30th December 1937 the founding of the '*Nederlandse Zigeuner Centrale*' was announced in the '*Algemeen Politieblad*', the Police Gazette of Holland.

Due to the influx of large numbers of Jewish and political refugees from Germany, the government agencies occupying themselves with aliens and border policing did not find time to comply with the wishes of the *IKPK* regarding the gipsies. In addition, the '*Internationale Zentralstelle*' had become a German institution. Due to all this, the '*Nederlandse Zigeuner Centrale*' was closed down in January 1939. The Netherlands, having been the first country to join the international co-operative body, was also the first to withdraw from it.

The desire to arrive at an accurate registration of the gipsies and other caravan dwellers residing in the Netherlands, continued to exist.

In March 1936, the '*Besluit Bevolkingsboekhouding*' (Decree on Population Records) had come into being (*chapter 6*). Those who, due to a nomadic urge, lead an ambulatory life and consequently had no fixed residence, had to be taken up in a central civil registry. In addition, legislation was being enacted that especially dealt with persons leading a wandering existence. Before World War II, this Dutch 'Act on Population Moving by Road and Boat' did not materialize although in October 1941, the Dutch authorities issued a regulation to the same effect. According to the 1930 census, about 55,000 'floating' and 11,000 'riding' persons were involved; the persons travelling by road were said to have approx. 3,000 caravans in 1939.

Early in 1941, in keeping with the general policy, the registration was taken in hand by the '*Rijksidentificatiedienst*', an identification agency established by the Department of Justice. In the long run, this authority would register not only caravan dwellers of Dutch, but also of foreign nationality, in addition to stateless persons. As the German occupation progressed, a few civil servants of the '*Rijksidentificatiedienst*' became more acutely aware of the consequences of their registration work: the entries in the card index system were sabotaged.

As stated previously, caravan dwellers were not held in great esteem by many.

They were regarded as antisocial elements, who had to be 'raised socially'. One of the solutions to this problem was found (*chapter 7*) in concentrating this population group in labour camps which they were not permitted to leave until the caravan dwellers would be fit to take part in the 'normal' life. The head of the '*Rijksidentificatiedienst*' stood aloof of these plans, pointing out that such a measure would mean internment. However, that 'solution' found a ready ear both with the police and with the officials of the Department of Social Affairs.

Orders to concentrate the caravan population also came from the side of the Germans. Apart from an identity check on caravan dwellers, held in 1940 at the request of the German authorities, the occupying power hardly paid any attention to the gypsies. However, an ambulatory population – and to make matters worse, of 'doubtful' racial origin – was an eye-sore to her. In May 1943, Rauter, the '*Höhere SS- und Polizeiführer*', chief of the SS and of the German police in the Netherlands, directed that the 'germanic nomadic life' had to be put to an end. Therefore, the horses, owned by the gypsies, were to be taken away from them and placed at the disposal of the German *Wehrmacht* or Dutch agriculture. And so it happened that a few hundred horses were requisitioned by Netherlands government agencies, and landed with dealers (*chapter 8*). At the same time, minor round-ups of gypsies were held in several places.

In May 1943, the Netherlands police authorities received orders from the Germans to provide a fixed place of residence to the caravan dwellers; in other words, they were to be sent to collective camps. Several town councils objected to this, because no financial arrangement had been made for setting up these camps, nor was there any regulation for providing relief to destitute caravan dwellers.

In June 1942, about 2,700 to 3,000 caravans had been counted. Not all of these caravans had to be accommodated in camps. The camps were intended only for caravan dwellers, used to trek about in their caravans. Those who, for example due to the poor condition of their caravan, could no longer trek and who were therefore assumed to have a fixed residence in a municipal area, were to be allowed to remain on their site. About 1,150 caravans remained who were to be taken to a collective camp. A total of 27 camps were to be ranged (*chapter 9*).

The implementation did not come up to the plans. When the caravan dwellers heard what was going to happen and what was actually happening, many of them sold their caravans. Also, some of them abandoned their caravans, having removed the licence plates. Mostly, they moved into poorly kept houses, rented rooms, or made for the countryside, which practically meant that they went to live as cave dwellers (*chapter 10*). The guarding of the camps was not always of a nature to prevent escape.

When a count was made in June 1944, the number of caravans in the official camps turned out to be only 440 (instead of about 1,150 according to the

estimates). This discrepancy was due to the fact that in May 1944, a big round-up had taken place (which will be discussed later) and the empty caravans had been locked and sealed. A statement of July 1944 shows that the number of caravans had diminished even more: there were only 113 then, spread among 27 camps.

In the meantime, after the round-up, the setting-up of caravan camps had been given official authority: the Decree by the Secretary-General of the Department of Justice dated 22nd June 1944 ruling that the caravan dweller was obliged to proceed to a fixed site and prohibiting him from leaving that site in a caravan.

*

During the time when the concentration of caravans in Holland was prepared and partly implemented, two circular letters were despatched in Germany relating to the extermination of gypsies, viz. a secret order issued by Himmler on 16th December 1942 and its implementation instruction, contained in a decree of the '*Reichssicherheitshauptamt*' (Reich Security Headquarters) dated 29th January 1943. These two orders specified that specific groups of gypsies were to be deported to Auschwitz (the groups exempted in those orders were yet deported later); the '*Hauptaktion*' (the main action, predominantly in Germany) was to be completed by the end of March 1943, and for the Netherlands and a few other countries it was directed that the decree of 29th January was to be effective on 29th March 1943. We wish to point out that in Poland and the Soviet Union, large mass murders of gypsies by '*Einsatzkommandos*' (special commandos) had taken place as early as 1941. In these actions, almost 170,000 gypsies had been shot. By virtue of the two German orders, at least 21,000 gypsies were locked up in Auschwitz camp between February 1943 and the end of July, 1944.

Although the decree of 29th January 1943 stipulated that the order would become effective for the Netherlands by late March 1943, the large scale action there took place only one year afterwards, viz. on 16th May 1944. This postponement may be explained from the fact that at that time, the deportation of Jews was still at its height, while a great deal of commotion was caused in the country by a big labour strike in May 1943 and the forced conscription of labour for Germany increasingly met with difficulties.

However that may be, the Netherlands police received orders, on 16th May 1944, to round up all persons presenting the 'characteristics of gypsies'; they were to be transported to the Jews' Transit Camp at Westerbork in the Eastern part of the country. This group involved 'all persons who could be qualified as gypsies on the ground of their outer appearance, their manners, and customs', 'in addition to all persons trekking about as is the nature of gypsies'. This information was contained in a circular letter dated 14th May 1944, issued by the Director-General of Police to the five regional chiefs of police. The police authorities who were to carry out the round-up had to receive instructions so that in good time, a 'discrete

investigation' could be made of the persons involved. The action was to start on 16th May 1944 at 4.00 h in the morning.

Due to the definition of the persons thus to be apprehended, not only gipsies were rounded up, but also caravan dwellers who were no gipsies at all, the total being 565 persons. Among them, 305 persons calling themselves gipsies and 260 so-called 'anti-socials'. The latter group were released.

The round-up took place without a hitch. There were no fights. To the question where they would be sent, the accompanying police replied that it would be Westerbork camp. Since 3.00 h in the morning, in at least 15 places policemen, Constabulary and Dutch Nazi SS-police had been busy blocking streets and surrounding caravan camps. In a few hours' time, hundreds of unsuspecting people had been taken away from their beds to be conveyed to police-stations or railway-stations.

On arrival at Westerbork camp, the gipsies' heads were shaved (also women) and they were 'de-liced' which came as a shock and humiliation to the gipsies. Money and jewels were taken away from them.

On 19th May, 245 out of the 565 people rounded up were sent to Auschwitz where they were locked up in the gipsy camp (*chapter 11*).

Three mass-transportations of gipsies arrived at that camp, on 25th March, 25th May and 31st July 1944 respectively; a total of 21,000 gipsies: 11,000 women and 10,000 men. Of these people, 1,700 and 1,035 were asphyxiated in March and May respectively. Thousands of others succumbed to disease or died due to 'experiments'. The third and last large-scale mass-murder took place on 14th July 1944. On 31st July, there were 6,000 gipsies left, among them the gipsies who had been rounded up in the Netherlands on 16th May 1944. These 6,000 were selected as to their 'ability to work'. The group selected fit for work included 72 men originating from the Netherlands who were sent to Buchenwald, and approx. 35 women who were transported to Ravensbrück. All those who had to stay behind in Auschwitz, i.e. about 3,000 male and female gipsies, including the gipsies originating from the Netherlands, were asphyxiated during the night of 31st July to 1st August.

Of the approx. 245 gipsies deported from the Netherlands, 30 returned to Holland: 16 women and 14 men, as far as we have been able to ascertain.

In the 'Epilogue' it is, i.a., pointed out that the Netherlands underground press barely paid any attention to the deportation of the gipsies. This is probably due to the fact that this deportation concerned a relatively limited number of persons compared with other round-ups, while it also took place early in the morning or late at night. In addition, it may be assumed that few people took any interest in gipsies.

Surprisingly enough, a 'Caravan Act' was promulgated in the Netherlands in 1968 which, again, directed that gipsies were to be compulsorily concentrated in caravan camps. Therefore it is felt that in relation to this special category of

caravan dwellers, the Netherlands society in their legislation and mentality have not risen very much above the tenor of what the Germans imposed on the gipsies in their decree of June, 1944.

Lijst van de in deze publicatie vermelde bronnen

Archieven:

Ministerie van Binnenlandse Zaken

Ministerie van Buitenlandse Zaken

Ministerie van Justitie

Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid

Directoraat-generaal van Politie

Procureurs-generaal van Leeuwarden en Arnhem

Gemeentepolitie (Amsterdam, Venlo, Den Haag)

Inspecteur Koninklijke Marechaussee

Rijksidentificatiedienst

Administrateur van de grensbewaking en vreemdelingendienst

Collectie Documentatie van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Collectie kranteknipsels van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie

Informatiedienst van het Nederlandse Rode Kruis

Centre de Documentation Juive Contemporaine te Parijs

Institut für Zeitgeschichte, München

Boeken, brochures en periodieken

H. Arnold: *Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet.* (Olten und Freiburg im Breisgau 1965).

Bericht über die Tätigkeit des 'Internationalen Bureau' in der Zeit vom 1. April 1937 bis zum 30. April 1938.

De Bevolkingsboekhouding, Maandblad van de vereniging van Bevolkingsboekhouding 1936, 1938, 1942.

- H. Buchheim: *Die Verfolgung der Zigeuner aus rassistischen Gründen zur Zeit der national-sozialistischen Herrschaft*. In: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*. (München 1958).
- H. Buchheim: *Die Zigeunerdeportationen vom Mai 1940*. In: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte* (München 1958).
- Léo Cambier: *Rapport à M. Simon Wiesenthal de Vienne sur l'extermination de 4000 Gitanes en une seule nuit au KL Auschwitz-Birkenau; 20/21 août 1944*. (Paris 1967).
- D. Czech: *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau*. In: *Hefte von Auschwitz*, no. 4.
- H. J. Döring: *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*. (Hamburg 1964).
- L. A. van Doorn: De woonwagens moeten verdwijnen. Een plan voor de maatschappelijke verheffing van de zwervende woonwagenbevolking. Overdruk van artikelen in het tijdschrift 'Sociale Zaken', 1940.
- Les Françaises à Ravensbrück*. (Paris 1965).
- Frauen-KL Ravensbrück (Autoren-kollektiv unter Leitung von G. Zörner)*. (Berlin 1971).
- E. Guttenberger: *Das Zigeunerlager in Auschwitz, Zeugnisse und Berichte*. (Frankfurt am Main 1962). (Uitgegeven door H. G. Adler, Hermann Langbein, Ella Lingens-Reiner).
- S. C. de Haas van Dorsser: De toekomst van ons werk. In: 'Sociale Zaken'. *Hefte von Auschwitz*. Vanaf 1959.
- F. A. Helmstrijd: 'Kinderen van het Rijk'. In: 'Weekblad voor de Nederlandse Bond van Gemeenteambtenaren' (december 1941), no. 2109.
- R. Heydrich: *Aufbau und Entwicklung der Sicherheitspolizei im Lande Österreich*. In: 'Das Schwarze Korps', 21 april 1938.
- W. K. Höhne: *Die Vereinbarkeit der deutschen Zigeunergesetze und -Verordnungen mit dem Reichsrecht, insbesondere der Reichsverfassung*. (Heidelberg 1929).
- R. Höss: *Kommandant in Auschwitz. Autobiographische Aufzeichnungen von Rudolf Höss*. (Stuttgart 1958).
- L. de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*. (1969) Wetenschappelijke editie.
- O. van Kappen: *Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden. 1420-± 1750*. (Assen 1965).
- D. Kenrick and G. Puxon: *The destiny of Europe's Gypsies*. (London 1972).
- H. Langbein: *Der Auschwitzprozess. Eine Dokumentation*, dl. 1 en 2. (Wien 1965).
- J. L. Lentz: *De Bevolkingsboekhouding* (z.pl., z.j.).
- J. L. Lentz: *Supplement op De Bevolkingsboekhouding*. (Zwolle, z.j.).
- L. Mazirel: *Die Verfolgung der Zigeuner im Dritten Reich. Vorgeschichte ab 1870 und Fortsetzung bis heute*. In: *Essays über Naziverbrechen. Simon Wiesenthal gewidmet*. (Amsterdam 1973).

L. Mazirel: De wet Nieuwe regelen ter bevordering van het maatschappelijk welzijn van de woonwagenbevolking. In: *Nederlands Juristenblad*, 23 maart 1968, no. 12.

A. Mitscherlich und F. Mielke: *Wissenschaft ohne Menschlichkeit. Medizinische und eugenetische Irrwege unter Diktatur, Bürokratie und Krieg*. (Heidelberg 1949).

Medizin ohne Menschlichkeit. Dokumente des Nürnberger Ärzte-Prozesses. Herausgegeben und kommentiert von A. Mitscherlich und F. Mielke. (Frankfurt am Main 1949).

Nederlandse Staatswetten. Editie Schuurman en Jordens. No. 94. Woonwagenwet en Wet op Woonwagens en Woonschepen. Bewerkt door H. J. ten Houten.

K. Nieland: *De wet op woonwagens en -schepen, 1918. (Staatsblad no. 492). Met aantekeningen uit de gewisselde stukken, gevoerde beraadslagingen, ter uitvoering vastgestelde Algemene Maatregel van Bestuur enz.* (Alphen aan den Rijn 1920).

M. Novitch: *La terreur nazie. Contribution à l'étude du génocide des Tziganes sous le régime nazi*. (Prague 1963).

J. Presser: *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom, 1940-1945*. 2 dln. ('s-Gravenhage 1965).

R. Ritter: *Die Bestandsaufnahme der Zigeuner und Zigeunermischlinge in Deutschland*. In: *Der öffentliche Gesundheitsdienst*, 6 Jahrg. (5 februari 1941) Heft 21.

Robert Ritter: *Ein Menschenschlag. Ärztliche und erbgesundheitliche Untersuchung über die durch zehn Geschlechterfolgen erforschten Nachkommen von 'Vagabunden, Gaunern und Räubern'*. (Leipzig 1937).

N. Rost: Ook vele tienduizenden zigeuners werden vermoord. In: *'Buiten de perken'*. (30 september 1965).

J. Th. de Ruwe en L. S. J. Buis: *Zorg voor Woonwagenbewoners*. Met medewerking van J. W. Blankert en M. J. Hoytink. ('s-Gravenhage 1968).

Steiner, Zdenek und Jiri: *Zwillinge in Birkenau*.

S. Steinmetz: *Österreichs Zigeuner im N.S. Staat*. (Wien 1966).

W. Stuckart und W. Globke: *Kommentar zur deutschen Rassengesetzgebung. Bd 1. Reichsbürgergesetz. Blutschutzgesetz. Ehegesundheitsgesetz*. (München/Berlin) 1936).

B. A. Sijes: *De arbeidsinzet*. ('s-Gravenhage 1966).

Trials of War Criminals before the Nuernberg Military Tribunals under Control Council Law No. 10. Vol. 1 'The medical Case'. (Nürnberg 1949).

Voorgeschiedenis en inhoud van de Woonwagenwet 1968. Brochure van het Landelijk Katholiek Woonwagenwerk. ('s-Hertogenbosch, z.j.).

J. H. A. Wernink s.j.: *Woonwagenbewoners. Sociologisch onderzoek van een marginale groep*. (Assen 1959).

Zigeuner und Zigeunermischlinge in Deutschland. In: *Der öffentliche Gesundheitsdienst. Zeitschrift des Reichsausschusses für Volksgesundheit E. V. der Staatsakademie des öffentlichen Gesundheitsdienstes Berlin und der Wissenschaftlichen Gesellschaft der deutschen Ärzte des öffentlichen Gesundheitsdienstes*. (5 februari 1941).

Lijst van afkortingen

afd.	afdeling
AGVD	Administrateur voor de Grensbewaking en den Vreemdelingendienst
AP	Algemeen Politieblad
Arch.	Archief
Arnold	H. Arnold: <i>Die Zigeuner. Herkunft und Leben der Stämme im deutschen Sprachgebiet</i> (Olten und Freiburg im Breisgau 1965).
Auszug Akt V. Zig. Verf.	<i>Auszug aus einem Aktenvermerk des Staatsanwalts Kleinert vom 20.4.1943 im Verfahren 24 JS 429/61 der St.A. Köln betr. Zigeunerverfolgung im NS-Regime, Justizverwaltung des Landes Nordrhein-Westfalen.</i> Zie bijbehorende brief aan B. A. Sijes, dd. 2 november 1971.
A.v.	Als voren
Bayr.GVBL	<i>Bayerische Gesetz- und Verordnungsblatt</i>
BdS	<i>Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes</i>
Bericht IB 1937–1938	<i>'Bericht über die Tätigkeit des 'Internationalen Bureaux' in der Zeit vom 1. April 1937 bis zum 30. April 1938</i>
Bestandsaufnahme	R. Ritter: <i>Die Bestandsaufnahme der Zigeuner und Zigeunermischlinge in Deutschland</i>
Brig.C	Brigadecommandant
Burg(s)	Burgemeester(s)
BuZa	Ministerie van Buitenlandse Zaken
BZ	Ministerie (Departement) van Binnenlandse Zaken
CBR	Centraal Bevolkingsregister
CdK	Commissaris der Koningin
CdP	Commissaris der Provincie

circ.	circulaire
Coll.Zig.	Collectie Zigeuners, RvO
Comm.	Commandant
Commiss.	Commissaris
corr.	correspondentie
CvP	Commissaris van Politie
DGVP	Directeur-Generaal van Politie
Dir.GVP	Directoraat-Generaal van Politie
Distr.C	Districtscommandant
Div.C	Divisiecommandant
Doc.	Collectie Documentatie RvO
Doc. Eichmann van Doorn	Documenten gebruikt bij het Eichmann-proces Zie lijst van bronnen: L. A. van Doorn
Döring	H. J. Döring: <i>Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat</i> (Hamburg 1964)
Doss. RvO	Dossier Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
EC	<i>Economic Case</i> . Stukken overgelegd door het <i>Office of the Chief of the Council</i> in Neurenberg
<i>Forschungsstelle</i>	<i>Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes</i>
Gew.Pol.Pres(n)	Gewestelijk(e) Politiepresident(en)
Gr Ned.Pol.	Gevolmachtigde voor de reorganisatie van de Nederlandse politie
Hfd Comm.	Hoofdcommissaris
<i>HSSuPF</i>	<i>Höherer SS- und Polizeiführer</i>
IKM	Inspecteur der Koninklijke Marechaussee
<i>IKPK</i>	<i>Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission</i>
Int.	Interview
<i>JDL</i>	<i>Judendurchgangslager</i>
De Jong, <i>Geschiedwerk</i>	L. de Jong: <i>Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereld-oorlog</i> (Wetensch. uitgave)

Just.	Ministerie (Departement) van Justitie
v. Kappen	O. van Kappen: <i>Geschiedenis der zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidenen of Egyptenaren in de noordelijke Nederlanden (1420– ± 1750)</i> (Assen 1965)
Kenrick en Puxon	D. Kenrick and G. Puxon: <i>The Destiny of Europe's Gypsies</i> (London 1972)
KM	Koninklijke Marechaussee
LKW	Landelijk Katholiek Woonwagenwerk
NG	<i>Nazi Government</i> . Documenten die betrekking hebben op de Duitse regeringsactiviteiten en overgelegd zijn als bewijsstukken in de Neurenberg-processen
NO	<i>Nazi Organisations</i> . Documenten betr. de nazi-organisaties (o.a. de NSDAP) t.b.v. de Neurenberg-processen
NOKW	<i>Nazi Oberkommando der Wehrmacht</i> . Stukken betr. de Duitse Weermacht t.b.v. de Neurenberg-processen
NRC	<i>Nieuwe Rotterdamse Courant</i>
O.O. en V.	Afd. Openbare Orde en Veiligheid van het Min. v. BZ
Overzicht Regenboog	Overzicht betreffende werkzaamheden van de Rijksidentificatiedienst ten opzichte van de registratie van woonwagen- en woonschipbewoners van Nederlandse nationaliteit. Opgesteld door H. J. Regenboog, 4 september 1941.
PG	Procureur-Generaal
PGD(s)	Politiegezagsdrager(s)
pl.pol.	plaatselijke politie
Pol.	Politie
prov.	provincie
RIBR	Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters
RID	Rijksidentificatiedienst
RKPA	<i>Reichskriminalpolizeiamt</i>
RSHA	<i>Reichssicherheitshauptamt</i>
RvO	Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie
SG	Secretaris-generaal

Steinmetz	Selma Steinmetz: <i>Österreichs Zigeuner im N.S. Staat</i> (Wien, Frankfurt, Zürich 1966)
Tgm	Telegram
<i>Versl.St.Cie 1903</i>	<i>Verslag der Staatscommissie, ingesteld bij Koninklijk Besluit van 22 september 1903, No. 51. Bedelarij en landloperij; woonwagens en woonschepen; habituele dronkenschap</i> ('s-Gravenhage 1907)
Vr.Rgl. 1918	Vreemdelingenreglement <i>Staatsblad</i> 1918, No. 521
<i>Weekblad Gem. Ambt.</i>	<i>Weekblad van den Nederlandschen Bond van Gemeenteambtenaren</i>
Wernink	J. H. A. Wernink s.j.: <i>Woonwagenbewoners, Sociologisch onderzoek van een marginale groep</i> (Assen 1959)
z.d.	zonder datum
<i>Zorg voor w.w.b.</i>	zie lijst van bronnen: de Ruwe: <i>Zorg voor Woonwagenbewoners</i>

Register

Samengesteld door L. F. de Jong

- Adler, H. G., 134n
Algemeen Politieblad, 9, 62–64, 66, 83, 84
 Alma, J., 19
 Almelo, 93n
 Alphen, A. A. S. van, 18n
 Amerongen, 26
 Amersfoort, 90
 Amsterdam, 11, 27, 49, 55n, 57, 61n, 88, 95, 97, 99, 100, 109, 115, 117, 121
 Angeren, J. R. M. van, 60, 63
 Apeldoorn, 85n, 90, 91
Arbeitseinsatz, 97, 113
 Arkel, C. J. van, 81, 82n
 Armenwet, 76, 138
 Arnhem, 61n, 84, 88, 94, 95, 103, 109, 116n, 117, 121
 Arnold, H., 33n, 35n, 44
 Artsenproces, 132
 Assen, 88, 117
Auschwitz-Erlass, 84, 106, 107, 110, 116, 120, 121, 124, 128

 Baarle-Hertog, 25
 Baden, 51
 Bader, Dr., 51–53
 Balkan, 34
Baltendeutsche, 45
 Bauduin, G. J. F., 15
Bayerische Politische Polizei, 40
 Bedrijfschap voor Vee en Vlees, 86
 Beek, 111, 113
 Beel, L. J. M., 137, 138
 Beelaerts van Blokland, F., 19–21
 Beieren, 33–35, 39, 40, 49
 Beilen, 111
 België, 14, 17, 18n, 20, 21, 23, 25, 30, 31, 52, 53, 56n, 58, 59, 106
 Belgrado, 53, 58, 59, 127
 Belzec, 46
 Bentheim, 4

 Bergen op Zoom, 16
 Berlijn, 42, 49, 63, 64, 127
 Bertillon, A., 59n
 Besluit Bevolkingsboekhouding (1936), 67, 69, 74
 Besluit Bezettingsmaatregelen (1944), 136
 Besluit Uitreiking bescheiden ten behoeve van de in het CBR opgenomen personen (1942), 76
 Best, 89
Bevölkerungskundliche Forschungsstelle, 36
Bevolkingsboekhouding, De, 67, 68, 69, 71n, 75, 76n, 89n
 Bialystok, 129, 130
 Blankert, J. W., 9n
Blutschutzgesetz (1935), 36, 38
 Boekarest, 54, 63
 Böhne, *General*, 126, 127
 Boltini (Circus), 104
 Brants, A., 73
 Breda, 16, 18, 31, 91, 97
 Bremen, 45, 53, 125
 Broekhoff, K. H., 55–57, 63, 64n
 Broersen, L. J., 81n, 83n, 84n
 Brussel, 63
 Buchheim, H., 42n, 125
 Buis, L. S. J., 9n
Bundespolizeidirektion Wien, 48, 49
 Burgenland, 41, 43, 44
 Burgerlijk Armbestuur Maastricht, 91
 Burgerwachten, 14
 Buskens, C. L., 81

 Cambier, L., 130n
 Canaris, *Dr.*, 97
 Centraal Bevolkingsregister, 74–76, 90, 93, 109, 121
 Chinezencentrale, 61n
 Christiansen, F. C., 85

- Clauberg (arts), 132
 Concentratiekampen:
   Auschwitz, 84, 107, 111, 112, 119, 120, 124, 125, 128–134
   Bergen-Belsen, 120
   Birkenau, 128–134
   Buchenwald, 39, 40, 130, 133, 134n
   Dachau, 39, 40, 43, 133
   Flossenburg, 134n
   Natzweiler, 133, 134n
   Ravensbrück (*Frauen-KL*), 39, 42, 131, 132, 134n
   Vught, 93, 99
   Westerbork, 81n, 88, 90, 94, 95, 99, 110–118, 120, 121, 135
 Concertgebouw (Amsterdam), 105
 Criscontroledienst, 86
 Croiset van Uchelen, H. W. B., 26, 55–67, 79
 Czech, Danuta, 128
- Daub, E., 19
 Den Haag, 16, 84, 97–100, 109, 111, 113, 117, 121
 Den Helder, 97
Deutsche Zeitung in den Niederlanden, 104, 105n
 Deventer, 3, 117
Dienststelle für Zigeunerfragen, 42
 Dieren, 103, 104
 Donner, J., 19–23
 Doorn, L. A. van, 71n, 77–79, 138
 Dordrecht, 97
 Döring, H. J., 34n–37n, 39n–42n, 45n, 46n, 84n, 106n, 110n, 116, 120n, 123n, 124n, 130n
 Drachten, 111, 121
 Drente, 6, 83, 88, 101
 Dresden, 54n
 Dressler, O., 58, 59
 Düsseldorf, 45
- Eichmann, A., 44n, 46n
 Eindhoven, 16, 89, 91, 111, 113, 116, 121
Einsatzkommandos, 44, 54, 125, 126, 130
 Elzas-Lotharingen, 4, 106
 Emmen, 88
 Engeland, 30
 Enschede, 94, 95
Erbwissenschaftliche Forschungsstelle, 36
 Experimenten
   op tweelingen, 133, 134
   typhus-, 133
   sterilisatie-, 38, 128, 130, 132
- Feenstra, 109
 Finland, 53
 Frank, H., 44
 Frankfurt/a. M., 45
 Frankrijk, 17, 21, 23, 53, 54, 124
 Frederiks, K. J., 70, 74–76
 Friesland, 27, 92
- Gasselte, 90
Gemeentestem, De, 68n
 Gemmeker, A. K., 118, 119
 Genechten, R. van, 80, 84n
Generalgouvernement, 45, 46, 121
 Genève, 28n
 Gerland, 130
Gesetz zur Bekämpfung von Zigeunern, Landfahrern und Arbeitsscheuen (1926), 35
Gesetz zum Schutze des deutschen Blutes und der deutschen Ehre (1935), 36
 Getto's;
   Bialapodlaska, 47
   Kielce, 46, 47
   Lodz, 47
   Lublin, 47
   Radom, 46
   Sielce, 47
   Tschenstochau, 47
   Warschau, 47
 Gezantschap, Nederlandse, in België, 20, 21
- Ede, 84
 Egypte, 3

- Gezondheidswet, 7, 67
 Gielens, J. B., 80, 81
Gipsy, 3
 Goes van Naters, M. van der, 64
 Gohres, D.B., 67n
 Gooi, Het, 27, 88
 Goseling, C. M. J. F., 65n, 66
 Grawitz (*Reichsartz SS*), 132
Grondwet, De, 17, 29
 Groningen (provincie), 94,
 Groningen (stad), 90, 94
Grundlegende Erlass über die vorbeugende Verbrechensbekämpfung durch die Polizei (1937), 39
 Guatemala, 120,
 Guttenberger, Elisabeth, 133, 134n
- Haarlem, 97
 Haas van Dorsser, S. C. de, 79
 Hamburg, 45, 46, 125
 Hannover, 45
 Harinxma thoe Slooten, P. A. V. baron van, 91
 Harster, W., 85, 93
 Havelte, 122
 Heemskerk, Th., 15
Heidens, 3
 Hellen, Ph. A. M., 104n
 Helmstrijd, F. A., 67n, 75n
 's-Hertogenbosch, 90, 97, 111, 112, 121
 Hessen, 34
 Heusdens, J., 92
 Heydrich, R., 42–45, 54
 Hilten, H. A. van, 89, 90n, 93
 Hilversum, 85, 87
 Himmler, H., 38, 39, 41, 42, 43, 45, 54, 84n, 106, 110n, 128, 130–133
 Hitler, A., 36
 Höhne, W. K., 35n
 Hongarije, 22, 28
 Hoog Soeren, 76, 89n
 Hoozeveen, 88, 89, 94, 95
 Hoozevand, 89n
 Höss, R., 128, 129, 130n
 Houten, H. J. ten, 11n
- Houten, M. C. van, 48, 54–64
 Hoytink, M. J., 9n
- India, 3
 Inentingswet, 75
Informationsdienst des rassenpolitischen Amtes der NSDAP, 37n
Internationales Bureau bei der Bundespolizeidirektion in Wien, 50
Internationale Kriminalpolizeiliche Kommission (IKPK), 24, 32, 34, 35, 36, 48–64 *passim*
Internationale Zentralstelle zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens, 48, 52, 53, 58–63
 Interneringskampen:
   Belgrado, 127
   Oweni-Krst (Nisj), 127
   Radom, 46
   Sabec, 127
   Sremska-Mitrovica, 127
   Zemun, 127
 Italië, 28, 29, 31, 121
- Jacobs, F., 126
Je Maintiendrai, 135
 Joden, 36, 39, 40, 44, 45, 54, 73, 75, 87, 97, 105, 107, 111, 112, 117–120, 124, 125, 127–129, 135
 Joegoslavië, 52, 53, 124–126
 Jong, L. de, 15n, 29n, 65n, 66n, 132n
 Justin, Eva, 130
- Kaliningrad, 123n
 Kamenez-Podolsk, 126
 Kan, J. M., 137, 138
 Kappelhoff, J. H. G., 55, 59
 Kappen, O. van, 3n, 4
 Karlsruhe, 51
 Keitel, W., 127
 Kemper, J., 85–90, 93, 95, 99
 Kenrick, D., 46n, 81n, 124n, 126–128n, 133n

Keulen, 45, 46, 125
 Kinderwetten, 7
 Klaiber, R., 54
 Kleef, 4
 'Kleine Heide', Venlo, 111
 Klompé, M. A. M., 9
 Kopenhagen, 51, 52, 55–57
 Kriechow, 46
 Kroatië, 124
 Kütthe, *SS-Hauptsturmführer*, 97,

Landelijk Katholiek Woonwagenwerk,
 71n

Landtrekkers, 3, 5, 6
 Landwacht Nederland, 112, 114
 Langbein, F. H., 128n, 134n
 Lautenschläger, C. L., 81
 Leerplichtwet, 7
 Leeuwarden, 26n, 27, 61n, 84, 94
 Leeuwen, N. J. van, 81, 82
 Leiden, 97
 Lentz, J. L., 67–70, 74–76
 Letland, 52, 53
 Leuven, 25
 Liebing, 41
 Lienden, 80
 Limburg, 71, 93, 11, 138
 Lingens-Reinert, E., 134n
 List, W., 127
 Lochitzen, 45
 Londen, 53n, 63
 Luxemburg, 106

Maaldrink, E. D., 80
Maasbode, De, 17, 29
 Maastricht, 18n, 28, 29, 91, 93n, 117
 Maatschappelijk Hulpbetoon, 77, 79
 Macedonië, 127
 Mazirel, L., 118n, 121n
 Mengele, J., 130, 133
 Meppel, 88
 Mercks, pater, 78, 79n
 Methorst, H. W., 67, 69, 70
 Meyere, J. P. de, 61

Middelburg, 97
 Mielke, Fr., 131n
 Militair Gezag, 137
 Ministerie Pierson-Goeman Borgesius, 6
 Minne, F. C. A. van der, 15, 22, 27
 Mitscherlich, A., 131n
 Mondanel, 54
 Moot, (burg. IJsselstein), 100
 Mörbisch, 41
 Mulder, D., 102, 103
 München, 34, 39, 40
 Münster, 4
 Mijnlieff, F. R., 137, 138

*Nachrichtendienst in Bezug auf die
 Zigeuner*, 34

Nap, N. A., 92
 Nebe, A., 39n, 54, 63
 Nederlandse Centrale inzake Falsificaten,
 49, 55n
 Nederlandse Centrale inzake Inter-
 nationale Misdadigers, 49
 Nederlandse Kultuurkamer, 104, 105
 Nederlandse Rode Kruis, 134n,
Nederlandse Staatswetten, 11n
 Nederlandse Zigeunercentrale, 57–66
Nederlander, De, 56n
 Nedvedova-Nejedla, Zdenka, 132
 Neurenberger wetten, 38
 Niederdonau, 41, 130
 Nieland, K., 11n
Nieuwe Rotterdamse Courant, 17, 18n
 Nieuweschans, 27
 Nisko, 44
 Nispen tot Sevenaar, O. F. A. M. van,
 30n
 Nitsche, 94
 Noord-Brabant, 5, 18, 71, 81, 111
 Noord-Holland, 87, 93
 Noorddijk, 89,
 Noordzeekust, 87, 88
 Novitch, Mirjam, 40n, 127n
 Nijmegen, 48, 95, 116n, 117, 121

Oberwarth, 41
 Oekraïne, 126
Öffentlicher Gesundheitsdienst, 37n
 Ohlendorf, 125, 126
 Oldenzaal, 103, 116n, 121
 Ommen, 90, 91
 'Ongers' (Hongaren), 3
 Oostenrijk, 41–43, 49, 52, 53, 63, 124, 130
 Ootmarsum, 84
 Opsterland, 91, 111
 Ordelman, J., 114
Ostmark, 45, 63, 121, 125
 Overijssel, 137

Palitzsch, 54n
 Pancke, 43
 Parey, *Oberregierungsrat*, 53
 Parijs, 49
 Pelgrims, 3
 Pelt, G. van, 72–74n, 79n
Personalausweis für Zigeuner und Landfahrer, 35
 Pierson-Goeman Borgesius, Ministerie, 6
 Polen, 28, 44–46, 53, 97, 107, 124, 135
 Portschey, T., 41, 43
 Portugal, 28, 53
 Posen, 45
 Putte, 25
 Puxon, G., 46n, 81n, 124n–126n, 127n, 128n, 133n

Querner, 126

Rasse- und Siedlungshauptamt, 43
Rassenhygienische und Bevölkerungsbiologische Forschungsstelle des Reichsgesundheitsamtes, 36
 Rauter, H. A., 84, 85, 86, 88, 95
 'Regale Carol', 54n
 Regenboog, H. J., 71n, 73, 79, 80, 109
Reichsbürgergesetz (1936), 38, 128

Reichskriminalpolizeiamt (RKPA), 39, 40, 42, 54, 125
Reichssicherheitshauptamt (RSHA), 39, 40, 45, 46, 54, 84, 106, 107, 121, 123, 124, 125n
Reichszentrale zur Bekämpfung des Zigeunerunwesens, 39, 42
 Réty, 25
 Rheden, 84, 103, 104
 Rhenen, 26
 Riga, 127
 Ritter, R., 36–38, 43, 130, 131
 Roemenië, 63, 124
 'Romani', 5
 Rosman, M. A. J., 70
 Rückert, J. J. G. E., 94
 Rüwe, J. Th. de, 9n
 Ruys de Beerenbrouck, Ch. J. M., 15
 Rijk van Nijmegen, 5
 Rijke, W. J. de, 79, 80, 81, 84
 Rijksidentificatiecentrale, 65n, 72–75, 79, 88, 109
 Rijksinspectie der Bevolkingsregisters, 67, 68, 74–76, 109n
 Rijksvreemdelingendienst, 62, 64, 72
 Rijssen, 79

Schaik, J. R. H. van, 56, 57, 66
 Schelt, L. H. van, 75, 76n
 Schimmelpenninck van der Oye, H. M. T., 84
 Schrieke, J. J., 79, 80, 85, 88, 136
 Schulz, B., 49, 50, 52, 54n, 56–58, 64
 Schumann, H., 131
 Schumann, O., 83
Schwarze Korps, Das, 54n
 Seldte, 124
 Sellmer, H. O. A. E., 88
 Semplonius, 84n
 Servië, 124, 126–128,
 Seyss-Inquart, A., 85, 105
 Sittard, 113, 138
Sociale Zaken, 71n, 76n, 77–79
 Soest, 91, 116
 Sowjet-Unie, 54, 124–126

- Spanje, 28
 Speyer, E. A. M., 118n
 Staatscommissie 1903, 7, 8
 Staelenberg, M. G. J., 81
 Steiner, J., 134n
 Steinhäusl, 54n
 Steinmetz, S., 41n
 Sterilisatie, 38, 128, 130, 132
Sterilisationsgesetz, 52
Storm-SS, 104
 Strick van Linschoten, G. A., 88
 Strijbeek, 25
 Stuttgart, 45, 46, 54, 125
 Suriname, 22
 Susteren, 111, 121
 Sijes, B. A., 84n, 118n, 127n
 Sijsterman, 18, 31n
- Telegraaf, De*, 24, 25n
 Tietjerksteradeel, 90n
 Tilburg, 90,
 Topela, 127
 Treite, Dr., 131
Trouw, 95, 135
 Tsjechoslowakije, 49, 52, 53, 97, 124
 Tubbergen, 90
 Tübingen, 36
 Turkije, 28
 Turner, Herald, 126
 Tweede Kamer der Staten-Generaal, 9,
 11n, 64n
- Uden, 81, 82
 Unger, F., 49
 'Ungers' (Hongaren), 3
 Utrecht (provincie), 99, 100, 132
 Utrecht (stad), 88, 117
- Vakgroep Kermisinrichtingen, 90
 Valburg, 90
 Vee- en Vleesaankoopbureau, 86
 Veenhuizen, 18
 Velsen, A. F. van, 128n
- Venlo, 19, 111–113, 116, 117n, 121
 Verordeningen:
   V.O. 42/1941, 84
   V.O. 139/1941, 98
 Versteeg, H. J., 54–56, 63
 Vledder, 111, 117, 121, 122
 Vluchtelingen, Joodse, 65–67
Volk en Vaderland, 104
 Volkenbond, 22, 23, 28–31
 Vreemdelingenreglement, 11, 12, 16
 Vreemdelingenwet (1849), 8, 12
 Vries, 90n
 Vries, H. M. de, 138, 139
- Waag, De*, 104
 Wageningen, 26
 Walraven, C. C., 91
 Warthegau, 45
 Waterleidingmaatschappij 'Overijssel', 91
Weekblad voor den Bond van Gemeente-ambtenaren, 65n, 75n, 76n
 Weimar-Republiek, 34
 Wenen, 24, 50, 53, 56–66 *passim*
 Wenzky, O., 86, 87n, 98n, 107
 Werner, H. L. E. G. J., 18n
 Wernink, s.j., J. H. A., 5n, 8, 9, 11n, 136n
 Westfalen, 5
 Wet op de Varende en Rijdende Bevolking (1941), 70
 Wet op Woonwagens en Woonschepen-1918, 8–11n, 71, 72, 77, 137, 139
 Wierden, 79
 Wiesenthal, S., 121n, 130
 Wilde, J. A. de, 16
 Wildervank, 94n, 95
 Winkowska, Gustawa, 131
 Winschoten, 95
Wolhyniendeutsche, 45
Women's International League for Peace and Freedom, 64
 Woningwet (1901), 6, 101
 Woonwagenbesluit (1944), 136, 137, 139, 140
 Woonwagenverordening (1945), 136, 137
 Woonwagenwet (1918), 11

Woonwagenwet (1968), 138, 139

Württemberg, 33, 34

Wijers, Th. R. J., 138

IJsselmeer, 87, 88

IJsselstein, 100, 101, 102, 121

Zaandam, 87

Zdenek, D., 134n

Zeeland, 87

*Zentralstelle für die Zigeunerbekämpfung
in Deutschland*, 36

Zevenaar, 109, 110

Zigeunerbuch, 34

Zigeunerpolizeistelle beim Polizeipräsidentium, 39

Zindel, 54

Zörner, C., 43n

Zuid-Holland, 87, 88

Zutphen, 93n, 102–104, 114, 115, 117, 121

Zwarte Soldaat, De, 104

Zwitserland, 120

Zwolle, 113, 117

Zwollerkerkspel, 88

Zywulska, 130